

אוניברסיטת בן-גוריון בנגב
הפקולטה למדעי הרוח והחברה
המחלקה למחשבת ישראל

יש"ר מקנדיאה – הפילוסוף המקובל?

על יחסו של הרב יוסף שלמה רופא דלמדיגו לפילוסופיה ולקבלה

חיבור זה מהווה חלק מהדרישות לקבלת התואר "מוסמך למדעי הרוח והחברה"
(M.A.)

מאת : שמואל אליקן
בהנחיית : ד"ר שלום צדיק

אוקטובר 2021

מרחשוון ה'תשפ"ב

אוניברסיטת בן-גוריון בנגב
הפקולטה למדעי הרוח והחברה
המחלקה למחשבת ישראל

יש"ר מקנדיאה – הפילוסוף המקובל?

על יחסו של הרב יוסף שלמה רופא דלמדיגו לפילוסופיה ולקבלה

חיבור זה מהווה חלק מהדרישות לקבלת התואר "מוסמך למדעי הרוח והחברה"

(M.A)

מאת : שמואל אליקן

מנחה : ד"ר שלום צדיק

חתימת הסטודנט :

תאריך : 08/10/2021

חתימת המנחה :

תאריך : 19/10/2021

חתימת יו"ר הועדה המחלקתית :

20.10.21

תאריך :

אוקטובר, 2021

תקציר

מחקר זה מוקדש לבחינה מחודשת של יחס הרב יוסף שלמה רופא דלמדיגו (היש"ר מקנדיאה) לקבלה מחד ולפילוסופיה מאידך, הן מצד הקשרו וסביבתו, והן מצד משנתו המופיעה בכתביו שהתפרסמו. הרב דלמדיגו היה דמות מרתקת וססגונית: נצר למשפחת רופאים ורבנים חשובה מהאי כרתים [קנדיאה] כאשר זאת תחת שלטון המלוכה הונציאנית. בגיל צעיר משתלם בלימודים השונים עד שהיה לתלמידו של גלילאו גלילאי באיטליה – וכך היה לימים מדען, פילוסוף ורופא מבריק. בו בזמן היה גם דמות רבנית, וכך בגיל צעיר הוסמך לדיינות. עבר בחייו במקומות רבים, אסף ספרים הרבה, ואף כתב לא מעט. אך רוב ספריו אבדו (נחלקם עדיין בכתב-יד). אחד מספריו של הרב דלמדיגו, "מצרף לחכמה", משבח את חכמת הקבלה: חציו דוחה את 'טענותיו' האנטי-קבליות של ספר 'בחינת הדת' לרבי אליה דלמדיגו, בן משפחתו, וחציו השני, מתוך רצון להוכיח את סמכות הקבלה, בוחן, בין השאר, את המקומות בהם הרב יוסף קארו ב'בית יוסף' שלו מסתמך על הזהר והקבלה. ספר זה עורר את הרב יהודה אריה מודינה, בן זמנו של יש"ר, לטעון שזהו ספר אנטי-קבלי מוסווה. אחריו אברהם גייגר – בעקבות מכתב שמצא המגנה את הקבלה והמיוחס ליש"ר אף סלל בדרך זה. צבי גרץ, "צינברג ועוד רבים נמשכו לכיוון זה שהוטמע כל כך במחקר ובתודעה, עד שהיה מאד קשה ליצחק ברזילי במונוגרפיה שלו על יש"ר, שיצאה ב-1974, להשתחרר מתפיסה זו (אותה כינתי 'המיתוס הגייגריאני'), כפי שהדגיש דוד רודרמן, שציין כי הבחנה זו אינה נכונה לפי ההקשר ההיסטורי; אך עדיין, כך טען, זקוקה למחקר מקיף.

במחקר זה מוצע כי מבחינה היסטורית וסוציולוגית, תפיסת הקטגוריות של 'מדע' ו'קבלה' כתחומים סותרים, לא היתה רלוונטית בזמנו ומקומו של הרב יש"ר, וכי, לכן, יש לבחון את הדבר בעיניו של יש"ר עצמו, לאור כתביו המודפסים. כמו כן, מבחינה ספרותית, הוצע הסבר כולל המאחד את הטקסטים השונים של יש"ר לכדי תפיסה אחידה אך מורכבת. תפיסה המייצרת מעין סינטזה בין השפה הקבלית לזו הפילוסופית (אותה כינתי 'קבלה פילוסופית'). לבחינת הדבר, נחקרו כמה סוגיות הגותיות בתורתו של יש"ר.

להדס אהבה ואביגיל ציון

בנתיי האהובות – חמדת ושמחת לבי, משובש גילי

דמות דיוקנו של יש"ר, מתוך המהדורה הראשונה של ספר אלים, 1629

תוכן העניינים

6.....	1. מבוא
7.....	2. על דמותו של יש"ר
7.....	2.1 רקע משפחתי
10.....	2.2 הסביבה בה גדל
12.....	2.3 לימודים, הכשרה, מסעות וכישורים
12.....	2.3.1 לימודים
14.....	2.3.2 שפות ומעברים
16.....	2.3.3 ממזרח למערב
18.....	2.3.4 דיין בהמבורג ובאמשטרדם
20.....	2.3.5 מפרנקפורט לפראג: רופא נודד
22.....	2.3.6 הכשרה וכישורים
24.....	2.4 כתבים
27.....	2.4.1 ספר אלים
30.....	2.4.2 ספר תעלומות חכמה
32.....	2.4.3 ספרים בכתב יד
36.....	2.5 יחסו לקראים ולמי שאינם יהודים
42.....	3. לשאלת היחס של יש"ר לקבלה – מצב המחקר
42.....	3.1 הביקורות השונות
43.....	3.2 ביקורת המקובלים
44.....	3.2.1 הביקורת של 'עמק המלך'
45.....	3.2.2 הביקורת של הרמ"ז
47.....	3.3 התפיסה האזוטרית
49.....	3.3.1 ה'מיתוס הגייגריאני' והתפשטותו
58.....	3.4 התיאוריה הכרונולוגית
59.....	3.5 יש"ר כ'איש רנסנס'
62.....	3.6 הגישה הסינטטית: יש"ר כפילוסוף-מקובל
65.....	4. בחינה מחודשת לאור כתביו והשקפותיו של יש"ר
66.....	4.1 מעין מבוא
67.....	4.2 אפיסטמולוגיה וגבולות ההכרה
72.....	4.3 מהי אמונה?
74.....	4.4 קצת על בריאת העולם ותכליתו
80.....	4.5 קבלה פילוסופית?
84.....	5. מסקנות וסיכום
86.....	6. ביבליוגרפיה
102.....	TABLE OF CONTENTS
103.....	ABSTRACT

1. מבוא

"ישרן כמו דברי צדיקים ומתרגמין פתגמין תריצין. איש צדיק גי' היש"ר"¹.

"אומר לך כי עליו... נוכל לומר, משלמה ועד שלמה לא קם כשלמה, ויתן

א-לוהים חכמה לשלמה כחול אשר על שפת הים"².

האם יש"ר איש ישר? זו השאלה שננסה לבחון כאן.

לית מאן דפליג כי הרב יוסף שלמה רופא דלמדיגו (1591-1655), יליד האי קנדיאה, המכונה 'יש"ר', היה איש פלאי, איש אשכולות, בעל זכרון ועושר ספרותי מופלג. נוכל לומר, בלי שום הגזמה, כי כמעט ולא היה תחום ידע, בזמנו, שלא הכיר; הקיף את המדע הַזְמִין לו בצורה מסחררת. לא רק שהיה לתלמיד של גלילאו גלילאי בגיל צעיר והוסמך הן לרופא והן לרב ודיין, אלא בקי בכל תחומי היהדות היה, וכמו כן, גם מדען מבריק היה: מתמטיקאי, פיזיקאי, אסטרונום, וגם תיאורטיקן של המוזיקה, בעל ידע רב באלכימיה, באסטרולוגיה, וכו'. ויחד עם זאת, דמותו בקושי נחקרה, לפחות לא דיה; הרבה דברים במשנתו דורשים מחקר מעמיק ורציני³.

השאלה הגדולה, עבורנו כאן, היא: איך ארגן את הידע שלו, קרי האם הייתה לו 'שיטה', משנה סדורה, או שמא היה 'מאסף לכל המחנות', ותו לא? או שמא, כפי שטענו רבים לאורך הדורות האחרונים, 'שרלטן' היה, בעל ביקורת על הדת היהודית ועל היהודים, ספקן אנטי-קבליסט, המסתתר, וכותב בהסוואה בצורה 'אזוטרי' את דעותיו ה'אמתיות'?

כדי לנסות לענות על שאלות אלו ננסה להבין מהו היחס בכתביו בין הפילוסופיה לקבלה ואיזה תפקיד נתן לכל אחד מתחומי ההכרה, לשתי השפות, הללו. לדעתי, כפי שאנסה להראות, ישנה כאן משנה סדורה ודמות עקבית, מורכבת ומרתקת. נתחיל לסרטט את דמות דיוקנו, בחלק הראשון של העבודה, על ידי התבוננות בסביבתו וברקע שלו, מה ואיפה למד, היכן הלך ואת מי פגש – עד כמה שאפשר לדעת מתוך כתביו – כמו כן, נציין את הכתבים אותם הוא מזכיר (הגם שרובם אבדו, לצערנו⁴), וננסה לבחון את יחסו לקראים ולנוצריים, והאם היה משהו חריג בכך.

* ההדגשות בעבודה הוספו על ידי, אלא אם כן צוין אחרת. כאן המקום לי להודות מעומק הלב למנחה התזה, מורי ורעי ד"ר שלום צדיק על סבלנותו הרבה, סיועו הצמוד, קריאתו המהירה והערותיו המחכימות, התודה לו ולבן דודו ידידי עו"ד עמנואל בלוח שצילם לי כמה וכמה מאמרים באנגלית הישר מניו-יורק; לפרופ' רמי ריינר ולפרופ' חביבה פדיה על עידודם המתמיד ודאגתם הכנה לשלומי ולרווחתי; לידידי הרב ד"ר חנניה בלס, לד"ר אליעזר באומגרטן, לד"ר שועי רז, לרב יהושע מאירסון, לשכני ורעי הרב אבישי שרייבר, ולרב משה יעקב הלל על ידידותם ועל שיח מפרה אודות יש"ר ודעותיו שאיפשרו ויצרו איתי, כל אחד לשעתו, ובפועל סייעו לי רבות בשרטוט וחיידוד הדברים; וכן לניצן פליטמן, אווה ארנבורג והילה בר על קביעת שעות עבודה משותפת ב'זום', העידוד והתמיכה. לבסוף – אחרונים חביבים – אני מודה לחמי וחמותי, על האמון הגדול בי והאהבה הבלתי-מותנית אליי, וכמובן לבתם, רעייתי, שירה על כל ההקשבה, האהבה, המרחב והיכולת שהיא אפשרה ומאפשרת מדי יום ביומו, וכמובן הכל בעזרת החונן לאדם דעת, ולו התודה והתהלה.

¹ חיד"א, נחל קדומים בראשית ו'.

² הגהת 'לישרים תהלה' ל'הקדמת מדבר קדמות', אות ג, 'מצרף לחכמה'.

³ למשל, ביאור שיטתו הקבלית בצורה מסודרת ושיטתית; השפעתו על ב' שפינוזה ואיך שימש חוליה, מבחינה רעיונית, בין הרב חסדאי קרשקש לבין שפינוזה; איך החסידות הושפעה ממנו, ובפרט רבי נחמן מברסלב ואיך לא מעט מרעיונותיו של יש"ר מופיעים אצלו; יחסו של יש"ר לרמב"ם, ועוד.

⁴ גם מה שיש אינו נפוץ כל כך. השתמשתי לאורך העבודה בספר **תעלומות חכמה, מהדורת בסיליא, שפ"ט-שצ"א** [הכולל את הספרים "מאמר עולם קטן", קצור עולם התקון, שבר יוסף, נובלות חכמה, נובלות אורה, כח השם, ועוד]. ביחס ל'נובלות חכמה', השתמשתי – בפרט בפרק האחרון במהדורת בקר (ירושלים תשס"ו) – מכמה טעמים, אך כדי לא לבלבל את הקורא, ציינתי זאת בסוגריים כל פעם שעשיתי זאת. כשהציון הוא **לימצרף לחכמה'** לבד, ההפניה היא למהדורת **אודיסה תרכ"ה**, אלא אם כן צוין אחרת [קיימות מהדורות שונות עם עימוד מעט שונה: כמו בסיליא שפ"ט, ורשא תר"ן, ורשא תרנ"ב, לעמברג תרפ"ט, ומהדורת בקר-ירושלים תשס"ו]. **בספר אילם**, ההפניה היא למהדורת

בחלק השני של העבודה, נסקור את הגישות השונות שהובעו הן במחקר והן בספרות הרבנית כלפי יחסו של יש"ר אל הקבלה, ונראה כי יש מבוכה בפרדיגמה שהונחה. נציע לראות את יש"ר כפילוסוף-מקובל, קרי הוגה המייצר שפה חדשה, סינטטית, בה המונחים הפילוסופים משמשים כלים להבנת הקבלה, וננסה להבין מתוך כך איזה מקום הוא נותן לקבלה מחד ולפילוסופיה מאידך.

2. על דמותו של יש"ר

2.1 רקע משפחתי

החכם יוסף שלמה דלמדיגו נולד ביום שני, כ"ה סיוון ה'שנ"א (לכאורה ה-7 ליוני⁵ 1591), בעיר קנדיאה⁶ (המכונה כיום הרקליון, העיר הגדולה ובירת האי כרתים, שגם היא נקראה 'קנדיאה'). הוא נצר למשפחת רבנים, שהייתה אחת המשפחות החשובות באי. כדי שנוכל להבין קצת את הרקע שלו, נתחיל לתאר את היוחסין שלו ואז את הסביבה בה גדל. דבר זה יאפשר לנו להבין טוב יותר את דמותו שלא זכתה למחקר רב.

שני הוריו באו ממשפחות 'רבניות' גדולות. אביו, רבי אליהו דלמדיגו "הוא חכם תורני, לא פלוסוף והוא רב מופלג בתלמוד ובפסק דין, רבן של כל בני ארצו, ושמעו הולך במצרים, קוסטנ"דינא, וויניצ"א..."⁸. הוא מתואר כידוע בפלפוליו ובלימוד מעמיק של דברי התוספות. סבו, אביו של רבי אליהו, היה רבי אליעזר, שכיחן במשך 45 שנה כראש ישיבת קנדיאה. וכך מספר עליו היש"ר⁹:

"ומורי זקני הנאון הגדול כמהור"ר אליעזר דילמדיגו זצק"ל כשחזר ממצרים ששם למד אצל הגאונים כמהר"ר יצחק בירב וכמהר"ר קארו ז"ל ביטל המנהג [=להניח תפילין בחול המועד]".

אברהם גייגר (1810-1874), אבי היהדות הרפורמית, בניסיונו לתאר את היש"ר כדמות פרוטו-רפורמית ואנטי-קבליסטית, כפי שנראה¹⁰, כותב על אותו רבי אליעזר שהיה 'מתנגד לחכמה

אודסה תרכ"ה-תרכ"ח, חמשה חלקים (מעין גנים, אודסה תרכ"ה; מעין חתום, אודסה תרכ"ח; חוקות שמים, אודסה תרכ"ז; גבורות ה', אודסה תרכ"ז).

⁵ כך כתב משה אליעזר בלינסון, 'תולדות הרב הגאון החוקר ומקובל הפילוסוף האלוקי מוהר"ר יוסף שלמה רופא דילמדיגו מקנדיא זצ"ל', אודעסא, דפוס בעלינסאן, תרכ"ד (1864), עמ' 12-11 והוסיף שם את המובא בספר 'מעין גנים': "וסימנא מלתא הוי ליה ולתלמידו (ר' משה מיץ) שנולד במזל כתב (כוכב חמה, 'מרקורי') כוכב החכמה. ולו נולד במזל צדק כוכב ההצלחה – אמר – כי אז חבלים נפלו לו יותר בנעימים ע"פ האדמה". יצחק ברזילי (Yoseph Shlomo Delmedigo) *Yashar of Candia – His Life, Works and Times*, Brill, Leiden, 1974, עמ' 24 – מעתה נסמן את הספר בהערות כי יש"ר), גיורג' אלטר (Rozprawy, "Two Renaissance Astronomers, David Gans and Joseph Delmedigo", *Czechoslovenske Akademie Ved* 68 (1958), עמ' 46), ד"א פרידמן (יוסף שלמה דילמדיגו המכונה יש"ר מקנדיא למלאה 360 שנה להולדתו 1591-1951, במלאה 360 שנים ללידתו, הוצאת עלי עין, תל אביב, תשי"א (1911), עמ' 7), אליקים כרמולי (Histoire des médecins juifs, ח"א, פרק קמ"ד [ללא ציון הוצאה], בריסל 1844, עמ' 192), ועוד, בעקבות אברהם גייגר (מלא חופניים, "Einleitung", עמ' XXVII) כתבו כי יום לידתו היה ב-16 ליוני 1591, היינו ד' תמוז ה'שנ"א (וג' אלטר, כמו בלינסון, מוסיף כי לידתו היתה ב-10 בבוקר). דומני כי נפלה כאן טעות ובלבל גייגר בין הלוח היוליאני ללוח הגרגוריאני. ייתכן והטעות נובעת מהעובדה כי ונציה החלה את מנין השנה בראשון למרץ, והיות והשנה היהודית מתחילה בתשרי, זה יכול ליצור אי-אלו בלבולים, כפי שציינה רננה לאואר בהערה שבפתח ספרה "Colonial Justice and the Jews of Venetian Crete", הוצ' אוני' פנסילבניה, פילדלפיה, 2019 (עמוד ללא ציון).

⁶ 'קנדיאה' (או Kandiye בטורקית) בא ככל הנראה מהמילה הפרסית חנדקס שמשמעותה עיר מבוזרת.

⁷ היו שם בעיקר שלושה ערים בהן התגוררו יהודים: קנדיאה, כניאה, ורתימו – ראה במחקרי ב' ארבל לעיל הע' 28.

⁸ ספר אלים, עמ' 43.

⁹ מצרף לחכמה, עמ' 65. [מהד' בסילאה – תעלומות חכמה, א, כה,ב ושם מהד' שניה, עמ' 74]

¹⁰ ראה להלן, בפרק "בניית המיתוס הגייגריאני", עמ' 52 ואילך.

הקבלה¹¹; וזאת בלי בדל הוכחה (!), ולהיפך נראה מהשמועות ההלכתיות שהובאו בשמו, שהנהיג ללכת על פי דברי הזוהר כשאלו עולים בקנה אחד עם הסוגיות התלמודיות. כמו כן, רבי אליעזר דלמדיגו מוזכר בלא מעט מתקנות קנדיאה משנות 1566-1583¹². סבו של רבי אליעזר, מצד אביו, רבי אבא דלמדיגו - הלא הוא סב סבו של היש"ר, בן לאחר בן - היה הרב שמואל מנחם דלמדיגו, בן זמנו של רבי יהודה מינץ (1400-1508) שהיה אז רבה של פאדובה שבצפון איטליה. "וזה הרב [רש"מ דלמדיגו] היה ראש ישיבה ליהודים - בגמרא, ולנוצרים - בחקירה הפילוסופית, בפאדובה"¹³. רבי שמואל מנחם חנך ולימד את 'קרוב משפחתו' רבי אליהו קפסאלי¹⁴ (1490-1555). יש לציין כי אמו נולדה למשפחת דלמדיגו¹⁵. רבי שמואל מנחם דלמדיגו היה ככל הנראה נכדו של 'אבא הזקן' דלמדיגו, יהודי "המופלג בחסידות... אשר בנה בארץ קנדיאה, בית הכנסת הנקרא אלימא"ניקו והקדיש ספרי תורות ותכשיטי כסף ומרגליות כי עשיר גדול היה ובנה בתים ובירניות"¹⁶. אותו 'אבא זקן' היה בנו של ר' יהודה דלמדיגו, שככל הנראה הגיע מאשכנז לקנדיאה¹⁷. ומלבד אבא זקן היו לר' יהודה עוד שני בנים: ר' משה מיוחס שעלה ארצה "והיה נגיד בירושלים"¹⁸, ורבי שמריה - סבו של הרב והפילוסוף האבן-רושדי, אליהו דלמדיגו (1458-1493)¹⁹, בעל ספר 'בחינת הדת'. רבי אליהו היה מורה דגול ואף לימד תורה לנוצרים; החשוב והמפורסם בין תלמידיו היה הפילוסוף האיטלקי ג'ובאני פיקו דלה מירנדולה (1463-1494), מראשי ההומניזם, ואחד מאבותיה של הקבלה הנוצרית. "והוא בר-פלוגתא של מהר"ר יודא מינץ"²⁰.

רבי אליהו דלמדיגו היה בעצמו סבא-רבתי ליש"ר: נכדתו, רחל, שהייתה נשואה לר' יוסף - והוא עצמו היה צאצא של רבי מרדכי כומטיאנו²¹ (1430-1480) - הייתה אמה של קאסטה, שילדה את היש"ר מקנדיאה²³.

¹¹ "Einleitung" מתוך 'מלא חופניים', עמ' XXVI.

¹² ראו א"ש הרטום ומ"ד קאסוטו, *תקנות קנדיאה וזכרונותיה*, כרך א', הוצ' מקיצי נרדמים, ירושלים, 1943 - תקנה מס' ק, עמ' 143, שורה 49; תקנה ק, עמ' 146, שורה 16; שם, קא, שם, שורה 12; קטו, עמ' 149, שורה 18; קי, עמ' 151, שורה 23; קיח, עמ' 152, שורה 41. מעניין לציין כי בשנת 1577 כשרבני קנדיאה רצו למנוע מצורבא דרבנן להשיג סמיכה לרבנות מחוץ לאי קנדיאה, רבי אליעזר דלמדיגו היה היחיד מארבעת רבני קנדיאה שסירב לחתום על כך (ראה בתקנות, שם, מס' קטז, עמ' 150, שורה 15). על התקנות באופן כללי, ראה את הדוקטורט של מרטין בוריסק: Martin Borýsek, *A collection of legislative statutes as a source for the assessment of laymen's legal authority in a Jewish community in Venetian Crete*, Fitzwilliam College, 2015.

¹³ ספר אלים, שם.

¹⁴ המתאר אותו כ"מרי קרובי, האשל הגדול מהר"ר מנחם מבחר המורים" (תקנות, מס' פב, עמ' 98, שורה 25).

¹⁵ ראה: N. Porges, "Elie Capsalie et sa chronique de Venise", *Revue des Etudes Juives* 76-77 (1923), p. 22, 34-35.

¹⁶ ספר אלים, שם.

¹⁷ ספר אלים, שם.

¹⁸ ספר אלים, שם.

¹⁹ ראה עליו: Engel, Michael, "Elijah Delmedigo", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2019 Edition), URL = <<https://plato.stanford.edu/archives/spr2019/entries/delmedigo>>. ובמבוא של יעקב יהושע רוס למהדורתו השנייה של 'ספר בחינת הדת' לרבי אליהו דלמדיגו מקנדיאה, הוצ' אוני-תל-אביב, תל-אביב, תשע"ט (2019), עמ' 21-74.

²⁰ ספר אלים, שם. כמו כן התכתב בענייני הלכה עם המהרי"ק (1420-1480) המכנהו (שו"ת מהרי"ק, סי' נד): "מצרף לחכמה וכו' לתבונה. ויהי ידיו אמונה כל אמרתו צרופה מנופה בשלש עשרה נפה ה"ה הוותיק ידיד נפשי המשכיל הר"ר אליהו דלמדיגו יצ"ו". ואינני יודע אם יש"ר קיבל משם השראה לקרוא את ספרו בשם 'מצרף לחכמה'?

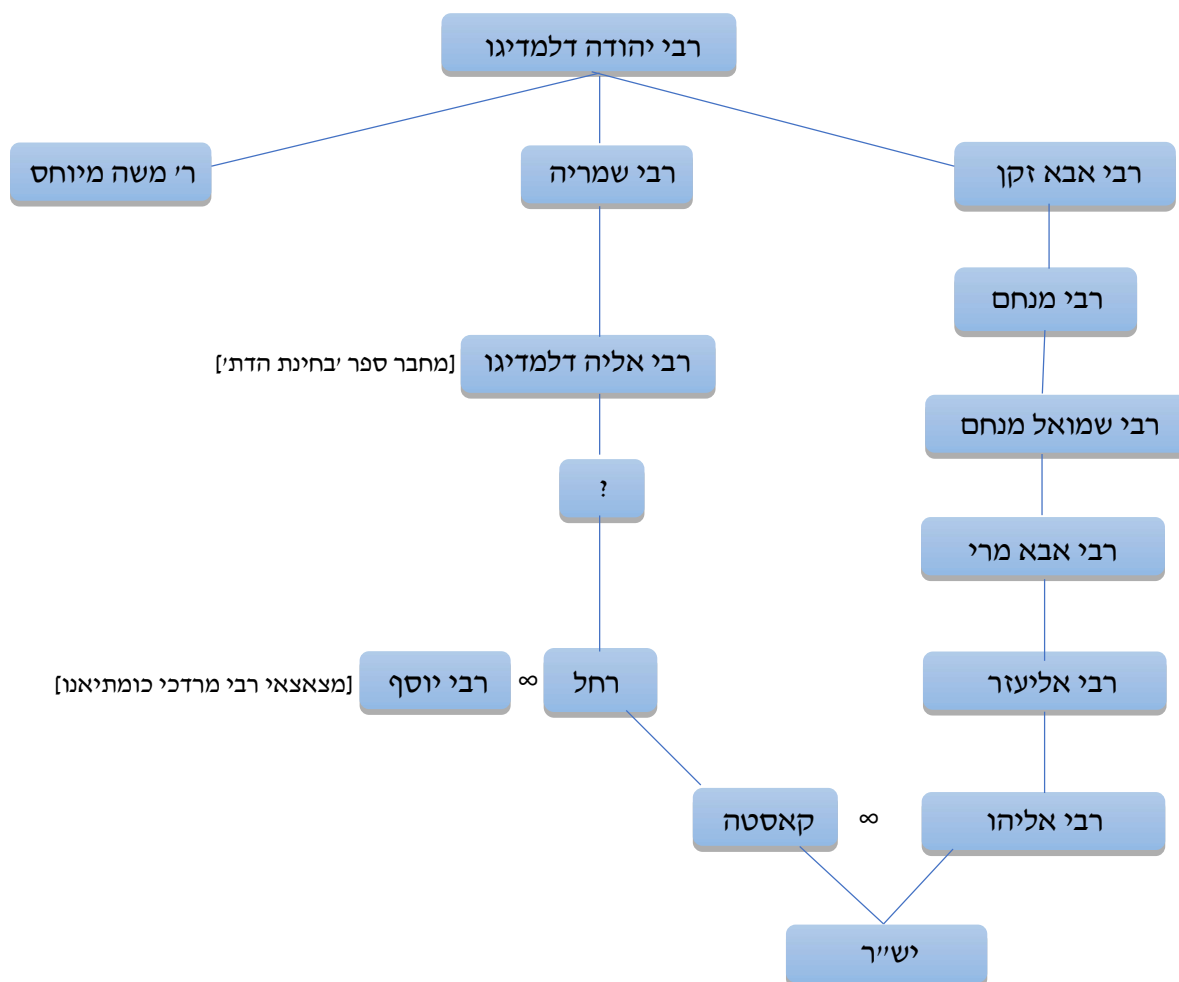
²¹ כתב את הפירוש 'כתר תורה' על חמישה חומשי תורה והשגות והערות על ספרי רבי אברהם אבן עזרא (כגון ספר יסוד מורא, ספר השם וספר האחד), וספרי הרמב"ם (ביאור מלות ההגיון ומורה נבוכים).

אגב, בין תלמידיו היו גם חכמים קראיים כמו אליהו בשייצי, יוסף רביצי וכלב אפנדופולו, והוא כתב בהקדמת ספרו "כתר תורה", להצדקת העניין, כי קיבל במסורת מגולי ספרד שאין להימנע מללמד תורה לבני הקראים. גם יש"ר, כפי שנראה, לא נמנע ללמד תורה לקראים, וייתכן כי קיבל מסורת זו מר"מ כומטיאנו. ראה אודותיו: ז'ן-כריסטוף אטיאס,

יש לציין כאן הערה חשובה והיא כי ישנם חילוקים בין המקורות השונים ביחס לתולדות משפחתו של יש"ר. ולכן נכונים הם דברי הרב נפתלי יעקב הכהן (1884-1971), בספרו המונומנטלי 'אוצר הגדולים – אלופי יעקב'²⁴:

"ודע דבאי קנדיא בימי משפחת חכמים אילו... היו שם חכמים ורבנים ונתחתנו יחד אלו באלו וכולם קרובים. [...] ולכן] יש עוד טעותים²⁵ בספרים בסדר יחסי אלו המשפחות שצריכים עוד בירור".

הרקע המשפחתי כאן מעלה תמונה של אדם שנולד למשפחה רבנית מבוססת, חלק מהאליטה, בעל מעמד סוציו-אקונומי מאד גבוה. כמו כן, במשפחתו, 'דמויות המופת' היו רבנים בעלי רקע **פילוסופי** שניהלו **קשרים** קרובים עם **נוצרים וקראים**, דבר שהשפיע מאד על יש"ר ואף התווה את דרכו, כפי שנראה. כדי להקל על הקורא, נצרף כאן תרשים מסכם על ייחוסו של יש"ר:

הפירוש כדילוג – מרדכי בן אליעזר כומטינו על התורה – קושטא, 1460, הוצ' מאגנס, ירושלים, תשס"ז, ובפרט שם פרקים א-ג על היחס לקראים.

²² השנים כאן לפי חיים יונה גורלנד, "תולדות רבינו מרדכי כימטיאנו", עברי אנכי, 17 בינואר 1873. יש לציין כי שמעון מרכוס, "לתולדות היהודים באדריאנופול", סיני שנה יד כרך כט (תשי"א), עמ' שיח, נוקב 1420-1486.

²³ כך כתבו הרב יצחק שמואל רגיו בהערותיו לספר 'בחינת הדת' ואחריו י' ברזילי, יש"ר, עמ' 28 – אך לא ציין מקור מפורש לכך – ועוד רבים. והדברים מבוססים על הנאמר בספר אלים שצוינו לעיל. אלא שיש שהצביעו על כך שהיש"ר היה נכד דודו של רבי אליהו דלמדיגו, ראה למשל במאמרו של הרב חיים משה הכהן זורגר, בירחון האוצר ד (סיוון ה'תשע"ז), "רבי יהודה בן רבי אליעזר הלוי מינץ רבה של פאדובה שבאיטליה", עמ' רצ, ובהע' כ, שם. ונראה שדייק כך מהמבואר באותו קטע בספר אלים, אותו הוא מצטט. ואינני יודע איך הגיע למסקנה זו משם.

²⁴ חיפה, 1967, מוציא לאור לא ידוע, ח"ד, פ"י קצח, עמ' פז.

²⁵ כך במקור. ההדגשה שלי. וראה עוד בנידון בהע' 29.

קנדיאה, בה גדל היש"ר, הייתה באותם ימים אף היא מאד הטרוגנית ומנתה קבוצה אליטיסטית של יהודים²⁶. משנת 1489 ועד שנת 1571 שלטה ונציה על קנדיאה – וקראה לאותם שטחים: 'מדינות הים' (בוונציאנית: *Stato da Màr*). זה היה מקום אסטרטגי למסחר, בתווך בין המערב למזרח – בין שלוש יבשות, מקום עם מזג אוויר מתון וקרקע פוריה; רוב היהודים שם אז עסקו במסחר²⁷. פרופ' בנימין ארבל, מאוניברסיטת תל-אביב, הקדיש לא מעט מחקרים על סביבה זו ובפרט על מקומם של היהודים בה כסוחרים, אנשי מפתח בכלכלה המקומית, ובהקשר רחב יותר במרחב הים-תיכוני²⁸. אגב, יש לציין כי הוא גילה, בעקבות ארכיונים מקומיים – בניגוד למה שחשבו עד כה שמשפחת דלמדיגו הגיעה אך ורק מאשכנז – כי בקנדיאה היו כמה וכמה משפחות שנשאו שם זה, ואף הגיעו ממקומות שונים בעולם²⁹.

פרופ' יצחק ברזילי (1915-2006) מצייר לנו³⁰, בעקבות 'תקנות קנדיאה'³¹ שנכתבו בין השנים 1504-1583, יהדות בה שמירת המצוות הייתה מעט 'רופפת' – למשל היה צריך לתקן שיבואו אנשים

²⁶ ראה: Anastasia Papadia-Lala, "The Jews in early modern Venetian Crete: community and identities", *Mediterranean Historical Review* vol. 27, no. 2 (December 2012), p. 141–150; Rena Lauer, "Cretan Jews and the First Sephardic Encounter in the fifteenth century", *ibid.*, p. 129–140.

²⁷ ראה מאמרו המצוין של לוקש בורקיביץ' בנידון: Łukasz Burkiewicz *The Cypriot Jews Under the Venetian Rule* (1489–1571), Scripta Judaica Cracoviensia, Kraków, 2008, vol. VI, p. 49–61.

²⁸ ראה למשל בספריו: *Trading Nations. Jews and Venetians in the Early Modern Eastern Mediterranean* (Leiden: Brill, 1995), xi+237 pp.; *Cyprus, the Franks and Venice (13th-16th Centuries)* (London: Ashgate, 2000) (Variorum Collected Studies Series CS 688), xii+332 pp.; *Studies on Venetian Cyprus* (Nicosia, Cyprus Research Centre, 2017).

ובמאמרו: "The Jews in Cyprus: New Evidence from the Venetian Period", *Jewish Social Studies*, 41 (1979), pp. 23–40, reprinted in: *Cyprus, the Franks and Venice*, *op. cit.*; "Cypriot Population under Venetian Rule: A Demographic Study", *Μελέται καὶ Υπομνήματα*, 1 (1984), pp. 183–215, reprinted in: *Cyprus, the Franks and Venice*, *op. cit.*; "Urban Assemblies and Town Councils in Frankish and Venetian Cyprus", in T. Papadopoulos and B. Englezaki, eds., *Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου* (Nicosia, 1986), vol. 2, pp. 203–213, reprinted in: *Cyprus, the Franks and Venice*, *op. cit.*; "Venezia, gli Ebrei e l'attività di Salomone Ashkenasi nella guerra di Cipro" [Venice, the Jews and Solomon Ashkenasi's Activity during the War of Cyprus], in G. Cozzi (ed.), *Gli ebrei e Venezia* (Milan, Edizioni Comunità, 1987), pp. 163–197; "Salomone Ashkenazi, mercante e armatore" [Solomon Ashkenazi, Merchant and Shipowner], in G. Todeschini and P.C. Ioly Zorattini (eds.), *Il mondo ebraico. Gli ebrei tra Italia nord-orientale e Impero asburgico dal Medioevo all'Età contemporanea* (Pordenone, Studio Tesi, 1991), pp. 109–128; "Η Κύπρος υπό Ενετική Κυριαρχία" [Cyprus under Venetian Rule], in Th. Papadopoulos (ed.), *Ιστορία της Κύπρου* [History of Cyprus], vol. 4, Part A, (Nicosia: Makarios III Foundation, 1995), pp. 455–536; "Régime colonial, colonisation et peuplement: Le cas de Chypre sous la domination vénitienne", in *Sources. Travaux historiques*, vols. 43–44 (Paris, 1996), pp. 95–103, reprinted in: *Cyprus, the Franks and Venice*, *op. cit.*; "The List of Able-Bodied Jews at the Cretan Town of Chania (Canea), 1536", in *Daniel Carpi Jubilee Volume* (Tel Aviv: Tel Aviv University, 1997), pp. 21–33; "The 'Jewish Wine' of Crete", in *Μουσείο οίνος, Μονοβας(ι)ά – Malvasia* (Athens: National Hellenic Research Foundation, 2008), pp. 81–88; "Jews and Christians in Sixteenth-Century Crete: Between Segregation and Integration", in *"Interstizj": culture ebraico-cristiane a Venezia e nei domini veneziani tra basso medioevo e prima epoca moderna*, eds. Uwe Israel, Robert Jütte & Reinhold C. Mueller (Roma: Edizioni di Storia e Letteratura, 2010), pp. 281–294; "Le donne ebreiche a Candia alla luce delle fonti testamentarie (c.1430-c.1530)", *Thesaurismata* 45 (2015), Studi in onore di Maria Francesca Tiepolo, [published in 2017], pp. 1–43; 2012, "Introduction" to a special issue of the Mediterranean Historical Review, entitled: Minorities in Colonial Settings: The Jews in Venice's Hellenic Colonies (15th–18th centuries), MHR 27/2, pp. 117–128.

²⁹ "Notes on the Delmedigo of Candia", in *Studi in onore di Piercesare Ioly Zorattini*, eds. Maddalena Del Bianco, Riccardo Di Segni and Marcello Massenzio (Florence: Leo S. Olschki Editore, 2014), vol. I, pp. 119–130. עוד מייש: George Alter, "Two Renaissance Astronomers, David Gans and Joseph Delmedigo", *Rozprawy* *Czechoslovenské Akademie Ved* 68 (1958), p. 45–46.

³⁰ יש"ר, עמ' 24–7.

³¹ ראה: א"ש הרטום ומ"ד קאסוטו, *תקנות קנדיאה וזכרונותיה*, כך א', הוצ' מקיצי נרדמים, ירושלים, 1943.

לתפילה בערב שבת, או שאסור לעשות עירוב באי, שמא יבואו היהודים לטלטל חרבות ולריב אחד עם השני! אך הוא מדגיש כי מכלל הן אתה שומע לאו – כי היהודים שם נשאו חרבות והיו בעלי יעוז וגאווה.³² כדי לשבר את האוזן, נאמר כי היה אף מקרה בשנת 1401 (190 שנה לפני לידת יש"ר, אך, לשיטתו של ברזילי, זה מייצג נאמנה את יהדות קנדיאה), בו היהודים ביקשו מבית המשפט הקתולי של כרתים(!) להכריע האם פוליגמיה אסורה או מותרת על פי ההלכה היהודית. והם פסקו שמותר ולעיתים אף חובה...³³ יחד עם זאת, לא מעט רבנים ואנשי רוח יצאו מקנדיאה בה הייתה ישיבה המכשירה רבנים; זה לא דבר פשוט לקהילה בה חברים רק כמה מאות בודדים.³⁴ היה אף ויכוח, כפי שמשקף ב'תקנות קנדיאה'³⁵ האם לאפשר לרבנים שלא הוסמכו בקנדיאה לכהן ברבנות באי!

רבי משה קפשאלי (1420-1495), הרב הראשי ליהודי איסטנבול שהיה יליד קנדיאה, ושהוכר על ידי הסולטאנים מהמט השני ובאיזיט השני כסמכות התורנית העליונה בכל האימפריה העות'מאנית, כתב בחריפות בתשובה³⁶ ליהודי קנדיאה שאסור להם לשנות את מנהגם ולאפשר נתינת גט בלי רבני האי:

"שמעתי ותרצו בטני איך נעשתה המכשלה הזאת בקהילה שהיא סגולה, צבי היא לכל הקהילות ושמעה הולד בכל המקומות, שמדקדקים על המצוה כחוט השערה והולכים אחרי החומרא ובאסור ערוה החמורה שעונשה קשה יותר מדור המבול איד נעשתה זאת הפרצה להנתן גט במעמד הריקים... והיו בקנדיאה מימי קדם חכמים מופלאים אשר הופיע רוח הקדש בבית מדרשם מנהון מלכי ומנהון איפרכי המה הגבורים אשד מעולם אנשי השם... ואם כן מי ערב את ליבו לגשת אל הקדש קהל קנדיאה הקדושים להעתיק את היושבים בה ממנהגי אבותיכם שהם מיוסדים על פי ההוראות התלמודיות וחכמי התוספות רבנו יעקב הנקרא ר"ת מאור הגולה וסיעתו. ואין זה דרך החכמים רק דרך הכסילים ועיני כסיל בקצה הארץ, וכבר כתבתי לכם בארוכה ראיות מדברי הגמרא והפוסקים שאין הדין ליתן לשנות המנהגים כל שכן מנהגי קנדיאה דאיכא למימר בהו מנהג אבותינו תורה היא".

התמונה המצטיירת כאן היא קהילה עצמאית, מחמירה ודקדקנית במצוות, עם מנהגים משלה ופסיקה ייחודית המבכרת את שיטת רבנו תם. רבי משה קפשאלי מחזק את הקהילה לבל יוותרו על מנהגיהם.³⁶

זו תמונה שונה בתכלית מזו שהציג לנו י' ברזילי, שכתב³⁷:

³² ראה: R.N. Lauer, "In Defence of Bigamy: Colonial Policy, Jewish Law and Gender in Venetian Crete", Gender & History, 29 (2017), p. 570-588.

³³ ראה ב' ארבל, "Jews and Christians in Sixteenth-Century Crete: Between Segregation and Integration", עמ' 283 המציין כי בשנות ה-1570 בערך היו כ-700 מאד יהודים בקנדיאה.

³⁴ מוזכר לעיל בהע' 12.

³⁵ מובא ע"י ר"פ שמחה אסף, סיני ה (תרצ"ט), עמ' קנד-קנה ונדפס מחדש ב'תקנות קנדיאה' הנ"ל, תקנה מז, עמ' 44-42.

³⁶ ראה עוד: מ' בניחו, רבי אליהו קפשאלי איש קנדיאה, הוצ' המכון לחקר התפוצות אוני' תל אביב, תל אביב, תשמ"ג, עמ' ט-ע.

³⁷ יש"ר, עמ' 18

“The Jewish esprit de corps... seems to have been altogether lacking here, thus making it repeatedly necessary to enact special ordinances, calling for a work stoppage during a funeral (stat. nos. 7, 20, 42, 93), restraint in the use of the ban (stat. nos. 6, 22 and 27) and a curb on swearing, cursing and quarreling (stat. nos. 40, 92, 100). Nor does the religious life of that Jewry seem to have been distinguished by either a too deep commitment to study or a strict observance of the Law. Rather than intellectual, contemplative, or ascetic in any way, their religious experience seems exhausted by an adherence to the merely functional and external.”

אם אכן עולה מ'תקנות קנדיאה' שהיה צורך לחזק את היהודים בכל מיני עניינים קהילתיים, כמו נוכחות בהלוויות, בתפילות, וכו', אינני יודע איך הגיע למסקנה מכאן כי החוויה הדתית של יהודי האי הייתה רק **פרגמטית-פונקציונאלית וחיצונית!**

התמונה העולה מהתקנות היא של יהודים שמאד משוקעים בעבודתם ופרנסתם, בעלי 'גבורה' שמוכנים לקלל כדי להגן על כבודם; דווקא העובדה שהרבנים פוסקים בעניין הזה מראה על הרמה המוסרית הגבוהה שצפויה מבני הקהילה. ציור זה עולה בקנה אחד עם מקורות שונים, כולל אלו מספרות השו"ת, כפי שראינו לעיל, למשל, בדברי רבי משה קפשאלי³⁸.

אם כן, זו הסביבה בה היש"ר גדל: קהילה בה היהודים גאים בתורתם ובכבודם, מוכנים לריב ולהתנצח, משוקעים במסחר רוב זמנם – וממילא בקשר עם העולם הגדול. קהילה עם מסורת פסיקה ייחודית וכבוד לרבניהם ולמורשתם.

2.3 לימודים, הכשרה, מסעות וכישורים

2.3.1 לימודים

רוב ככל הידע שיש לנו על קורות חיי היש"ר נובעים מעדות תלמידו, רבי משה מץ³⁹, לחכם הקראי זרח מטרוקי (1578–1658)⁴⁰; שם מבואר כי עד גיל 15 גדל היש"ר בקנדיאה, בקרב משפחתו, לאחר מכן נסע לפאדובה ללמוד רפואה באוניברסיטה שם, במשך 7 שנים. באותם ימים, אוניברסיטת

³⁸ ישנם עוד דוגמאות רבות לכך, ולא הארכתי, מפאת מסגרת העבודה. נציין רק, כדי לשבר את האווז, את המנהג המיוחד של קנדיאה, הקשור לחינוך הילדים לצפיית הגאולה, כפי שמובא ב'הגהת המחבר' בספרו של רבי אליהו קפשאלי, *מאה שערים*, שער ששה ושמונים (מכון אופק, ירושלים, תשע"ה, עמ' שצ-ח): "ובקהלות הקדש אשר במחוז אי קנדיאה יע"א נהגו ללמד הקטנים שיקראו בקול גדול אחר שהשלימו תפלת ערבית, וקוראים 'המלך המשיח שיבוא בהצלחה'. וגם זה מנהג נאות ויפה הוא, כדי שישתרש בלבם מקטנותם ומילדותם ביאת משיח צדקנו במהרה, יראו עינינו וישמח ליבנו".

³⁹ יש שרצו לפקפק בקיומו בעקבות טענתו של זק"ש על תלמיד אחר של יש"ר, ר"ש אשכנזי - ראה להלן הע' 123, אך דומני שאין כל הכרח לכך. שם זה היה נפוץ באותם אזורים בתקופה זו, כך יש לנו תיעוד משנת 1688 של יהודי העונה בשם 'אחרון מץ מפראג שביקר ביריד של לייפציג בגרמניה. אגב, יותר מאוחר בהיסטוריה היתה דמות יהודית מוכרת בשם 'משה מץ', הלא הוא המתמטיקאי והמשורר הצרפתי (1750-1839) המפורסם הנקרא גם משה אנסהיים. על כל פנים, בחינת הסגנון בקטסטים המיוחסים לר' משה מץ מראה שינוי גדול לסגנון דברי יש"ר עצמו; למרות שאין זו הוכחה.

⁴⁰ ספר אלים, עמ' 48-42.

פאדובה הייתה האוניברסיטה החשובה והמתקדמת ביותר בתחום הרפואה, בכל אירופה⁴¹. למרות

שזו הייתה אוניברסיטה קאתולית, לא מעט יהודים למדו בה⁴².

בגיל 22 חזר לקנדיאה ונשאר שם בין 3 ל-4 שנים.

ככל הנראה החל אז לכתוב את ספרו 'יער לבנון' – שו"ת אנציקלופדי על פילוסופיה ומדעי הטבע, אך

הספר לא הושלם ויש"ר השאיר אותו בקנדיאה, חסר⁴³.

יש ששיערו שהתחתן – על סמך מליצה שכתב על אחד מספריו – והוסיפו לשער שהתאלמן או התגרש

שם⁴⁴, אך לא רק שאין ראיה לכך⁴⁵, זה גם לא מסתדר עם עדויות אחרות של היש"ר על עצמו⁴⁶.

על כל פנים, לאחר מכן החלו חיי נדודיו.

י' ברזילי מכנה זאת - *Wanderlust*⁴⁷ – יש"ר משמיע כי צר היה לו המקום ולא מצא מנוח לרוחו

המדוכאת⁴⁸.

⁴¹ ראה במאמרו של ג' בילביל (בפרט שם בעמ' 347-355) - Jerome J. Bylebyl, "The School of Padua: humanistic medicine in the 16th century", in Charles Webster (ed.), *Health, Medicine and Mortality in the Sixteenth Century*, Cambridge University Press, Cambridge, 1979. מספיק להזכיר שלימדו אז בפאדובה הרופא הפלמי, אבי האנטומיה המודרנית, **אֶנְדְּרִיאָס וְסָאֵלְיוֹס** שכתב בין השאר כי הוא מלמד ב'גימנסיה המפורסמת בעולם' (!), ותלמידו **ראלדו קולומבו** שהיה הראשון שתיאר את מחזור הריאות (הנקרא גם מחזור הדם הקטן) – ראה בספרו שיצא ב-1559, *De re anatomica*. Venetiis: ex typographia Nicolai Bevilacqua. Origin and development of modern medicine at the University of Padua and the role of the "Serenissima" Republic of Venice. *Global cardiology science & practice*, 2013 (2), p. 149–162.

⁴² ראה על כך ד' רודרמן, **מחשבה יהודית ותגליות מדעיות בעת החדשה המוקדמת באירופה**, מרכז שז"ר, י-ם, 2002, פרק שלישי, עמ' 102-117. סטודנטים יהודים למדו שם רפואה בעיקר, אך גם לימודי קודש בבית המדרש של בית הכנסת האשכנזי שהפך ליישיבה גבוהה. בין השנים 1519 ל-1619 כשמונים יהודים קבלו תארים ברפואה מאוניברסיטת פדואה, ובין 1619 ל-1721 עוד 146 יהודים סיימו לימודי רפואה בה. התלמידים היהודים הגיעו ממקומות שונים כמו פולין, גרמניה וארצות הלבנט. ראה על כך: J. Shatzky, "On Jewish Medical Students of Padua", *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences* 5, no. 4 (1950), p. 444-47. **השם והרופא - רפואה ומאגיה בקרב יהודי גרמניה בראשית העת החדשה**, הוצ' הספרים של אוני' חיפה ומשכל, ראשון לציון, 2017, עמ' 253-257. אגב, סטודנטים יהודים לרפואה בפאדובה הורשו לחבוש את הכומתה השחורה של חבריהם הסטודנטים האחרים, ולא את הצהובה אותה חבשו שאר התושבים היהודים. לא במקרה דווקא אוניברסיטה זו אפשרה ליהודים ללמוד בה: היא הייתה אוניברסיטה עצמאית שהוקמה בעקבות רצונה של קבוצה מאנשי אוניברסיטת בולוניה, העתיקה עוד יותר, בהרחבת החופש האקדמי. במשך השנים אימצה האוניברסיטה את הסיסמה *Universa universis patavina libertas*, "החירויות של אוניברסיטת פדובה הן אוניברסליות". השלטונות השונים שהתחלפו בעיר כיבדו על פי רוב את החירות זו. ראה על כך: שאול מ' שאשא ושאול ג' מצר, "הפקולטה לרפואה בפדובה ובוגריה היהודים", **הרפואה - עיתון ההסתדרות הרפואית בישראל** 141, חוברת ד' (אפריל 2002), עמ' 388-394. אגב, לא רק יהודים נהנו משוויון זה. ב-1678 העניקה אוניברסיטת פדובה לראשונה בהיסטוריה תואר דוקטור לאישה. ראה על כך: Francesco Ludovico Maschietto, *Elena Lucrezia Cornaro Piscopia (1646-1684): The First Woman in the World to Earn a University Degree* (trans. by J. Vairo and W. Crochetiere), Philadelphia: Saint Joseph's University Press, 2007.

⁴³ ספר אלים, עמ' 45; אגרת אחוז, עמ' 26-27.

⁴⁴ ראה: גייגר, מלא חופניים, *Einleitung*, עמ' XXX-XXXIX ובעקבותיו ברזילי (יש"ר, עמ' 49-50).

⁴⁵ כך לשונו של תלמידו רבי משה מץ שהוביל לטענות אלו (אלים, עמ' 47): "כמה פעמים שמעתי אומר לרבי שצריך מעות הרבה לנדוניית בתו, וגם כי יש לו בת קטנה בארץ מולדתו, ידעתי שהיה רומז על הדפסת ספר ה'בשמות' שבאהבתה ישגה ובתורתה יהגה תמיד". אין כל סיבה לפקפק בהבנת תלמידו המובהק של יש"ר...

⁴⁶ כך למשל בהקדמה לינובלות' (ג,ב), במכתב היש"ר לר' שמואל אשכנזי, שנכתב ככל הנראה סביב 1630, הוא כותב לו: "וכבר הודעתי לכו"ת שאין לי מזל בבנים ובשאר קנינים שהכוכבים ממסילותם נלחמים בי. עם כל זה, בהשגת ספרים גדול כח מזלי שלא שמעתי על ספר יקר שנמצא בעולם וחשקתי שלא השגתי". הוא אומר, כי עד אז עוד לא היו לו בנים, אך ספריה גדולה הייתה לו.

⁴⁷ יש"ר, עמ' 46.

⁴⁸ כדאי להשוות זאת לדברי החיד"א, המתאר את עצת רופאיו לטייל ולצאת למסעות כדי להפיג את המרה השחורה, ובספרו מעגל טוב השלם, עמ' 67, תשרי תקל"ה מוסיף: "ולהיות כי צרות רבות ומחשבות משונות היו לי... בימי התשובה [=תשרי], הרבה לי [-המרה] השחורה והייתי בצרה גדולה, וברוך ה' ע"י טיול כל יום, מעט רווח". ועל יש"ר ניתן לקרוא את המליצה של בעל ה'יצמח צדיק' (ליקוטים), ד"ה והא-לוהים עשה את האדם ישר (קהלת ז, כט): "דהנה קיימא לן יאוש ושינוי רשות קונה (ב"ק סח,א), פירוש שאם האדם מייאש עצמו מעולם הזה ומעולם הבא, וחושב שלא עשה עדיין כלום, ועל ידי זה משנה רשותו שהיה עד עתה ח"ו ברשות הרבים, ומשתדל לכנוס לרשות היחיד יחידו של עולם, בזה קונה עולמו, וזה יאוש ושינוי רשות קונה. ומרומז בפסוק ואלקים עשה את האדם ישר, כי יש"ר ר"ת יאוש שינוי רשות".

יש"ר למד יוונית שנים רבות, כי מה שדיברו בקנדיאה היה, לטענתו, "לשון נפסד", קרי שפה משובשת⁴⁹. כמו כן למד בצעירותו לטינית, והציע, יותר מאוחר, לתלמידו משה מץ להשקיע בכך כי "כל הספרים הלימודיים תורגמו בלשון זו"⁵⁰. שליטתו בשפות אלו הייתה גדולה מאד עד שיכל לנהל שיחה בלטינית מחד, ותרגם את ספרו של היפוקרטס, וקטעים מפילון האלכסנדרוני לעברית, מאידך. יש"ר מעיד עוד על קטעים רבים שתרגם אך אלו נאבדו, נגנבו ממנו⁵¹.

בעקבות כך, מובן למה כשהגיע לקושטא (קונסטנטינופול), אחרי ששהה זמן מה במצרים⁵², ביקש ממנו המקובל רבי יעקב אבן נחמיאש – שרצה אז לכתוב ספר מקיף על הקשר ההדוק בין הקבלה לתפיסות אפלטוניות – לתרגם לו חלק מהפרשנים לכתבי אפלטון לעברית. וכפי שמתאר יצחק דב בער לעווניזאהן (קרמניץ, 1788-1860)⁵³:

"המקובל הפילוסוף הגדול הר"י אבן נחמיאש... (הוא שהלהיב את תשוקת הרב יש"ר ז"ל ללמוד חכמת הקבלה)... אמר לו "חכמת הקבלה היא דומה ממש לפילוסופיה של אפלטון והראה לו ספר בכונן] שתי הדעות ר"ל [נ-רוצה לומר, שי"א] דעת הקבלה ודעת אפלטון, עיין בהקדמת ר' שמואל ב"ר יהודה ש"ץ לספר תעלומות חכמה⁵⁴..."

מפגש זה בעל חשיבות רבה לשאלת מחקרנו על יחסו של יש"ר לקבלה, ונראה כי יש"ר מבטא עמדה מעט מורכבת יותר על הקשר בין קבלה לפילוסופיה האפלטונית, כפי שנראה להלן⁵⁵.

מעניין לציין כי במצרים, יש"ר ראה ספרים רבים – בעיקר חידושים על הגמרא⁵⁶ – וקהילה פורחת ולומדת, וכפי שכותב⁵⁷:

⁴⁹ ראה מצרף לחכמה, עמ' 29.

⁵⁰ ראה ספר אלים, עמ' 41.

⁵¹ אגרת אחוז, ב'מלא חופניים', עמ' 21.

⁵² כפי שכתב: "ויוסף הורד מצרימה" (ספר אלים, עמ' 45). יש לציין כי יש"ר מאד הזדהה עם דמותו המקראית של יוסף. כך בלא מעט מליצות על עצמו הוא משתמש בלשונות הקשורים ליוסף. החיד"א העתיק כמה פעמים את דבריו על "יוסף הצדיק ע"ה: כתב הרב המושלם מהר"ר יש"ר מקנדיא בס' כח' ה' כי מי ששמו יוסף מסוגל שיתקנאו בו וכן יוסף גימ' קנאה ע"ש" (מדבר קדמות, מערכת י, אות כח; וכ"כ בפני דוד, ויגש, סוף אות ח; דבש לפי מערכת ק, אות כא; וע"ע דברים אחדים דרוש ד לשבת הגדול ד"ה ועתה נדבר ודרוש יט לשבת כלה ד"ה והיינו דאמרינן; טוב עין ס"י יח אות מח, ועוד). מובן מכאן שיש"ר ראה את עצמו כמי שמקנאים בו ואף נראה שסבל מכך.

⁵³ תעודה בישראל, וילנא והורודנא, תקפ"ח (1828), פרק יט, עמ' 100.

⁵⁴ וכ"כ תלמידו ר' שמואל אשכנזי בהקדמה ל'מצרף לחכמה': "בהיותו בקוסטנטינא נקרא מהשר המעולה הפילוסוף הגדול הזקן ונשוא פנים כה"ר יעקב ה' נחמיאש שהיה בכפר קרוב לעיר בורח מהמגפה, ושם ישב עמו ימים אחדים, ודברו יחד על כמה דברי חכמה, ובבואם על חכמת הקבלה והגביר הני"ל פתח תיבה אחת שבה הכסף והזהב והפנינים והוציא קצת קונטרסים מקבלת האר"י והיה מפליא בערכם ושבאו לידו בממון רב. והיה מתפאר להראות שחכמת הקבלה קרובה לפילוסופיה (ה) של אפלטון שדעותיו ישרים, ורצה שהרב יש"ר יעתיק לו מפרשי אפלטון מלשון יוני כי היה מחבר ספר בכיוון ב' הדעות. ואלמלי היה מאריך שם היה מפיק רצונו, אלא שגזר ה' הפרידה ביניהם. ונסע הרב משם לפולין, ובהיותו בעיר ייאש"י שבואליכיא"ה פגע באיש אלוהים קדוש הרופא כה"ר שלמה ה' ארואי, שהוא היה עסוק בחכמת הקבלה יותר מארבעים שנה וחבר ספרים בה, ובהיותו זקן כבן שמונים שנה נסע ללכת לירושלים תוב"ב, ופגע בו ודבר עמו. וכשראה שלא הניח דבר גדול שלא חקר בו ושעם היותו פלוסוף גדול ובקי בספרי בן ראשד, עכ"ז היה משבח ומפאר חכמת הקבלה, התחילה לעשות חכמה זו רושם בשכל מוהר"ר יש"ר, ורוח אחרת היתה אתו, שראה שני התיירים הגדולים הני"ל רועים בשושני החכמה הזאת בזקנותם ולא יבושו כי ידברו עם הפלוסופים בשער, ועדותיהם נאמנו מאד שכל חפצי הפלוסופיה הטבעית והאלהית לא ישוו בה, אמר, הלא דבר הוא ויש דברים בגו, אז החל לקרוא בשם ה' ורוח נכון נתחדש בקרבו ונתן לבו לדרוש ולתור בה".

⁵⁵ עמ' 64 ואילך.

"וראיתי במצרים ובתוגרמה חמרים חמרים מחדושים שבכל מקום היו עוסקים מאז בגמרא ומחברים חידושים, ולא הודפסו, ובעוונותינו הרבים השמדות והגלויות כילום, ואבדה חכמת חכמינו ובינת נבוינו תסתתר".

יש"ר מתאר גם קהילה ידענית המצמיחה אנשי מדע, כך שם פגש את "השר האלוף כהר"ר יעקב אסקנדרני, איש אשר רוח בו", תלמיד חכם, מבית סכנדר⁵⁸ שהיה בקי במדעים "הוסיף משלו ארבעים ארבעים למודים על אמרות הראשונים לאוקלידס כמסמרות תקועים במופתים מיוסדים". הוא משווה אותו לרב שמחה לוצאטו מונציה, אותו העריך מאד, שאף הוא שלט בתורה ובמדע⁵⁹.

אם נחזור לשפות בהן שלט, נוכל לומר כי בצעירותו למד בקנדיאה "לעז וספרדי"⁶⁰, קרי איטלקית וספרדית. יש לזכור כי באותם ימים האי קנדיאה הייתה מתחת לשלטון הוונציאני, ולכן אין זה פלא שלמדו ודיברו איטלקית. כמו כן, למד ערבית⁶¹, ודיבר צרפתית, גרמנית ופולנית, כפי שמעיד תלמידו, החכם הקראי, זרח מטרוקי⁶². ייתכן ולמד פולנית וגרמנית בעקבות נסיעותיו באזורים אלו, כפי שנראה.

עדות מעניינת על כך יש לנו מפי מלומד דני, סואנינגוס, שכתב לפרופסור המפורסם מבאזל בשווייץ, הבראיסט קלוויניסט בן למשפחת מזרחנים, יוהאן בוקסטורף האב (1564-1629)⁶³ (בתרגום חופשי שלי):

Ex iis unum oculis tuis subijcio, cui patria Creta, nomen in foedere Joseph contigit. Gloriatur se peregrinatione Asiae et Europae nobiliores perlustrasse provincias et cum eodem felici consortio (?) Linguarum Cardinalium et aliarum exotica rum conjunxisse. Fides auxit quod expeditissima ratione sine interprete cum eruditissimis Judaeis Rabbinnica, cum uxore Hispanica, mecum

אציג לעיניך אחד מהם (=מהיהודים), שארץ מוצאו כרתים ושמו היהודי הינו יוסף. הוא מתפאר בכך שנסע במחוזות האציליים ביותר של אסיה ואירופה וכי יחד עם זאת התאחד בצורה משמחת עם [השגת] הלשונות העיקריים והאקזוטיים [המדוברים שם]. מה שנתן בי אמון בו, זו העובדה שהוא דובר עברית רבנית ללא מתרגם עם היהודים המלומדים, עם אשתו [הוא מדבר ב]ספרדית,

⁵⁶ ואינני יודע איך ברזילי (יש"ר, עמ' 57) הסיק מכאן כי מדובר בספרי פילוסופיה כאשר יש"ר מדבר מפורשות על הגמרא...

⁵⁷ הקדמה ל"נובלות חכמה", לא ממוספר [עמ' 11 מתחילת הספר, לפי חשבונאי].

⁵⁸ ראה: רבי יום טוב ב"ר אליהו (1821-1866), *מנהגי מצרים*, הקדמה; ולא כפי שכתב ברזילי (יש"ר, עמ' 56) שהיה קראי.

⁵⁹ ספר אלים, עמ' 131.

⁶⁰ אגרת אחוז, ב'מלא חופנים', עמ' 24 וכך הוא גם באגרת אחוז המקורית שבספר אלים.

⁶¹ כך עולה מפירושו להלכות קידוש החודש לרמב"ם (בכת"י, ראה לעיל הע' 160) בו הוא מצטט כמה פעמים מפי המשנה בערבית ומציע תרגום חופשי.

⁶² ספר אלים, עמ' 9. ידיעותיו בפולנית מוכחות היות ויש"ר מצטט מספר בפולנית על אסטרונומיה, ראה מה שפרסם העורך ש"י פין בכתב העת שלו: "מכתבי הרב יוסף שלמה דלמדיו", *הכרמל* ו (וילנא, 1867), עמ' 358.

⁶³ המכתב בלטינית פורסם על ידי מ' קייזרלינג, בכתב העת שערך א' גייגר, *Jüdische Zeitschrift für Wissenschaft und Leben* (Breslau, 1871), IX, עמ' 135-136. זמין כאן:

<https://hdl.handle.net/2027/uc1.b3055380?urlappend=%3Bseq=141>

Romana singula peregerit Lingua. Memoriae tenacitates et Linguae promptitudines subinde admiror, imprimis in uno hujus aetatis Judaeo. In arte medica artifex extiterit...si coronis credendum jam dudum summos in ea adsecutus est honores.

ואיתי בלטינית. אני מעריץ את כח זכרונו ושטף דיבורו בשפות, בפרט עבור יהודי בן זמננו. ביחס לשליטתו במלאכת הרפואה... אם נאמין לכתר [=לאצילים?], הוא כבר השיג לפני זמן רב את הכבוד הנשגב ביותר.

2.3.3 ממזרח למערב

על כל פנים, אחרי שהותו במצרים ובטורקיה (1616-1619), היגר היש"ר ב-1619 ליאשי (אז בנסיכות מולדובה). שם למד אצל מורו הגדול, המקובל רבי יעקב שלמה בן ערבי, שאף הוא היה רופא, ועמו היה בקשר במשך 11 שנים⁶⁴.

החל מסוף 1620 עד 1624 בערך, הסתובב היש"ר בפולין, ליטא ובילה לא מעט זמן בלגיה⁶⁵. עבר שם ממקום למקום והיה לרופא של משפחת האצולה: נסיכי רדזיוויל⁶⁶. יש"ר מספר שהאצילים ברוסיה, פולין וליטא התגוררו רחוק מהעיר, בכפרים, מפאת גודל ביתם, משרתיהם הסוסים וכל רכושיהם, ולכן, כך מוסיף, כששהה שם לא הייתה לו מנוחה ואף לא לשבוע⁶⁷.

כשהגיע לשם, כבר שמעו עליו, בעקבות מעשה שהיה. כאשר עבר מקנדיאה למצרים, הוא פגש בקהיר את המתמטיקאי הערבי עלי אבן רחמדאן שרצה לארגן עימות סכולסטי פומבי.

יש"ר ביקש לסרב להזמנתו להשתתף כי היה שם "בלי ספרים", אך בעקבות לחץ חברתי, הוא הסכים, וארבע שבועות מאוחר יותר, העימות אורגן. ישמעאלים, שומרונים ויהודים הגיעו בהמוניהם לראות את ה'עילוי', צעיר המתמודדים נגד המתמטיקאי הדגול.

⁶⁴ הרב בן ערבי נולד כנראה בתימן, כך נטען במאמר 'מדע' שכתרתו "היהודים ברומיניא", בעתון המליץ, 8 במאי 1888, שנשמך על דברי הרב אברהם כתבן (1831-1898) – רב ואב"ד רמניק-סראט וגם היה בקיא בספרות היוונית-רומנית, גרמנית וצרפתית ולמד מכתבי לייבניץ, שפינוזה, קאנט ודקארט) שכתב מאמר מקיף על יהודי רומניא. לפי מקורות אחרים, מוצאו ממשפחת ארביב מסלוניקי שמוצאה מעורב: איטלקית וצפון אפריקאית. על כל פנים, ברור שהגיע ליאשי בשנת 1589 וכיהן בה כרב במשך 40 שנה – כפי שכתב תלמיד היש"ר בהקדמה למצרך לחכמה: "ובהיותו בעיר ייאש"י שבואליכיא"ה פגע באיש אלוהים קדוש הרופא כה"ר שלמה ׳ן ארואי, שהוא היה עסוק בחכמת הקבלה יותר מארבעים שנה וחבר ספרים בה, ובהיותו זקן כבן שמונים שנה נסע ללכת לירושלים תוב"ב, ופגע בו ודבר עמו. וכשראה שלא הניח דבר גדול שלא חקר בו ושעם היותו פלוסוף גדול ובקי בספרי בן ראשד, עכ"ז היה משבח ומפאר חכמת הקבלה, התחילה לעשות חכמה זו רושם בשכל מוהר"ר יש"ר". בן ערבי כתב ספרים על הקבלה ובזקנתו עלה לארץ ישראל והתיישב בצפת. עד כמה שידוע לנו, אף אחד מכתביו לא שרד. ראה עליו בספרו של ב' טרקטין ול"ז הרשקוביץ', "נוכחיות רבניות במרחב הרומני" (*Prezențe rabinice în perimetrul românesc*), הוצ' 'הספרי' (HASEFER), בוקרשט, 2008.

⁶⁵ כפי עדותו במכתבו לברוסקוויס שמובא אצל יאן ברוז'ק: Jan Brożek, *Wybór Pism*, I, p. 485-487.
⁶⁶ זו הייתה משפחת אצולה עילית (מגנאטים) בפולין-ליטא, בדוכסות הגדולה של ליטא ובפרוסיה. החל מ-1518 היו 'נסיכי האימפריה הרומית הקדושה', לכן מופיעים בספרות כ"נסיכים לבית רדזיוויל" או "נסיכי רדזיוויל"; אחת המשפחות החשובות, העשירות ובעלות ההשפעה ביותר בפולין. בניה ובנותיה שודכו לבתי מלוכה ונשאו בתפקידים רמי מעלה ונחלתיה היו בין הנחלות הפיאודליות הגדולות בממלכה (יחד עם נחלות זמויסקי, וישינובצקי ואוסטרובסקי). ראה על כך: Jerzy Jan Lerski, Piotr Wróbel, Richard J. Kozicki, *Historical Dictionary of Poland, 966-1945*, 491-492.
⁶⁷ Tadeusz Czacki, *Rosprawa o Zhydakh*, Vilna, 1807, p. 93; Anton Buchholtz, *Geschichte der Juden in Riga bis zur Begründung der Rigischen Hebräergemeinde im J. 1842*, Kymmell, Riga, 1899, p. 3. – על יש"ר כרופאו האישי של יאנוש רדזיוויל, ראה: אדם טלר, כסף, כוח והשפעה: היהודים באחוזה בית רדזיוויל בליטא במאה הי"ח, מרכז זלמן שזר, ירושלים, 2006, עמ' 23.
הקדמת ספר בינובלות, עמ' ו, ב.

יש"ר היה צריך להיות הראשון לענות לשאלותיו-טענותיו של עלי אבן רחמדאן. יש"ר מספר כי "מעז יצא מתוק", היות והוא הצליח להוכיח כי השאלה הראשונה של עלי הייתה בנויה על הנחות לא נכונות⁶⁸.

בעקבות מעשה זה, כשהגיע יש"ר לפולין, פנה אליו זרח מטרסקי, ב-1620, במכתב ואז החלה התכתבות ענפה ביניהם. יש"ר כותב לו למשל כי פגש בפולין אנשים המתפרנסים רק מלימוד תורה, והוא לא רואה זאת בעין טובה⁶⁹:

"והאיש הנבון הפקח יבקש דבר חכמה שבו אומנות להחיות ביתו ולהתפרנס בטהרה. כאשר הם ראשי ישיבות במדינת פולין, שלהם עושר ושררה. ובה [=בפולין] תניח כל אומנות שבעולם ואל תלמד בנך אלא תורה"⁷⁰.

ד' אסף מתאר זאת כך⁷¹:

"עיסוקם של ראשי הישיבות בפולין הוא אפוא דוגמה לסוג עיסוק אינטלקטואלי, ששכרו - כבוד ועושר - בצדו. השילוב המוצלח שבין "עושר ושררה" לבין לימוד התורה העמיד בראש סולם העדיפויות המקצועי בחברה היהודית בפולין את ראשות הישיבה כאידיאל רוחני וחומרי כאחד".

יש"ר לא חוסך את שבט ביקורתו על שיטת הפלפול הנהוגה שם⁷² שכל מטרתה להביא שררה וכבוד⁷³:

"אלא שאני רואה כי הנה החשך יכסה ארץ"⁷⁴, והן רבים עתה עם הארץ⁷⁵. שגם כי מלא רוחב ארץ⁷⁶ ישיבות ומדרשים, הלא מצער הוא⁷⁷ הלמוד בערך רבוי האישים. וכלם כאחד רודפים אחרי המחיה והכלכלה הגשמית, משאות שוא ומדוחים⁷⁸. גם המסולתים [=המשובחים] שבהם, השוקדים על דלתות ה'⁷⁹, שערי ציון המצוינים בהלכה⁸⁰, הנה כל מגמתם להיות מלמדים, שופטים או ראשי ישיבה - זו רעה חולה".

⁶⁸ ספר אלים, עמ' 176. ראה עוד: ג' אלטר, הני"ל, עמ' 40.

⁶⁹ ספר אילים (אמשטרדם שפ"ט) עמ' סד. וראה עוד על קטע זה: Samuel Abba Horodezky, *Mystisch-religiöse Strömungen unter den Juden in Polen im 16.-18. Jahrhundert*, G. Engel, Leipzig, 1914, p. 24.

⁷⁰ בהקשר זה דווקא מעניינת היא הערתו של הרב נפתלי הרץ וייזל, במאה ה-18, בספרו 'דברי שלום ואמת' לפיה **דווקא בפולין ספרו של יש"ר, ספר אלים זכה להצלחה רבה, ובו למדו תלמידי חכמים** - כפי שיכל להיווכח מאותם ת"ח שהגיעו מפולין לברלין, שם פגש בהם. ראה: David Eli Fishman, *Science, Enlightenment and Rabbinic Culture in Belorussian Jewry 1772-1804*, UMI, 1985, p. 64.

⁷¹ **הישיבות בפולין בשלהי ימי הביניים, לקראת מסע: במחוזות הזכרון במזרח אירופה**, שנתון משואה, כז (תל-יזחק, תשנ"ט), עמ' 67-43.

⁷² נציין כאן את דברי הרב שמחה בן ציון אייזיק רבינוביץ, בנידון 'פסקי תשובות', אורח חיים, סימן קנה, הערה 25): "והרבה דיו נשפך וקולמוסים נשתברו כבר מימי ראשוני האחרונים נגד המנהג הנפסד של בני תורה העוסקים ברוב זמנם בחילוקים ופלפולים ואין מספיקים ללמוד בזמן אחד של חורף או קיץ אלא מספר דפי גמ' ותו לא, ונזכיר כמה מראי מקומות לזה, מהר"ל זי"ע בנתי"ע נתיב התורה פ"ה עמ' כ"ה, של"ה ח"ב סוף ענין תושבע"פ, שו"ע הרב הל' ת"ת פ"ב סעי' א' ואילך, הגר"א זי"ע במעשה רב סי' ס', הפלאה בהקדמה למס' כתובות, ובספרי גדולי הדורות האחרונים יש הרבה על זה וכבר יצאו כמה קונטרסים בזה".

⁷³ מעין גנים, הקדמה, עמ' ב-ג.

⁷⁴ ע"פ ישעיהו סב, וראה עוד בבלי, סנהדרין צט,א.

⁷⁵ ע"פ שמות ה,ה.

⁷⁶ ע"פ ישעיהו ח,ח.

⁷⁷ ע"פ בראשית יט,כ.

⁷⁸ ע"פ איכה ב,יד.

⁷⁹ ע"פ משלי ח,ד.

2.3.4 דיין בהמבורג ובאמסטרדם

באזור שנת 1625 עבר יש"ר לגור בהמבורג. ישנן עדויות כי כשהגיע לשם היה נשוי, אם כי קשה לדעת בדיוק מתי התחתן. על כל פנים, יודעים שדיבר עם אשתו בספרדית⁸¹. כמו כן, יודעים אנו כי נולדה להם בת בשם 'שרה' (קשה לדעת מתי נולדה), שהתחתנה בפרנקפורט עם הרופא היהודי החכם שלמה בן אברהם בינג, תלמיד היש"ר ובוגר אוניברסיטת פדובאה. כשהלה נפטר ב-1680 היא התחתנה, בפרנקפורט, עם ישי אופנהיים, שהיה סוחר גדול ועשיר. היא נפטרה כמה שנים לאחר מכן בפורים קטן (י"ד אדר א'), קרי ה-3 לפברואר 1691, כ-36 שנה אחרי אביה.

בהמבורג היש"ר שימש כרב של הקהילה הספרדים⁸² ואב בית דין⁸³.

י' ברזילי משער⁸⁴ כי זה נובע מהעובדה כי באותם ימים היו יותר מדי רופאים בקהילה קטנה זו, וכי הרב הקודם, יצחק אטיאס, עבר לוונציה. הוא משער עוד כי זו הפעם הראשונה שהיש"ר מנהיג קהילה. אלא שידוע לנו כי כבר בפולין לימד תורה והיו לו תלמידים הרבה, כך שאין מן הנמנע כי גם שם כיהן כרב, אם כי אין לנו כעת כל עקבות לכך.

על כל פנים, היש"ר מספר כי המבואות בהם גרו היהודים בהמבורג היו "מטונפות" כמו "בכל תפוצות ישראל" וכי לרוב הושיבו הגויים את היהודים ליד משחטות מהן נדף ריח נבילות⁸⁵. שם החל היש"ר, בעידוד ידיד מהקהילה⁸⁶, לכתוב את ספרו להגנת הקבלה, 'מצרף לחכמה'⁸⁷, בו הוא מגיב לספר בחינת הדת אותו כתב בן משפחתו, רבי אליה דלמדיגו.

בעקבות מגיפה שפרצה, עבר לעיירה גלוקשטאדט (Glückstadt) הנמצאת 45 ק"מ צפון-מערבה מאלטונה. הפירוש המילולי של שם העיר הוא: "עיר המזל", אך יש"ר מעיר כי לא היה לו שם שום מזל, ולכן סיים בחופזה את ספרו 'מצרף לחכמה' כדי שיוכל לעבור לאמסטרדם⁸⁸, בה גם שימש ברבנות. מעבר זה התרחש ב-1626⁸⁹. שם היה לרב ודרשן בקהילה הפורטוגזית⁹⁰ 'בית יעקב'.⁹¹

⁸⁰ ע"פ בבלי ברכות ח, א: "[אָהב ה' שְׁעָרֵי צִיּוֹן מִכָּל מִשְׁכָּנוֹת יַעֲקֹב (תהלים פז, ב)] - אוהב ה' שערים המצוינים בהלכה מבתי כנסיות ובתי מדרשות".

⁸¹ כפי שתיאר זאת סואנינגוס, במכתב שהובא לעיל.

⁸² 'משבריר ב' - הקדמת המגיה לספר מצרף לחכמה, עמ' 5.

⁸³ כפי שכתוב על מצבתו - "אב"ד היה בהאמבורג ובגלילות אמסטרדם". ראה: Koppelman Lieben, *Gal-Ed*.

Grabschriften des prager israelitischen alten Friedhofs (Prag, 1856), p. 33-34.

⁸⁴ יש"ר, עמ' 77.

⁸⁵ מצרף לחכמה, עמ' 45.

⁸⁶ מצרף לחכמה, עמ' 58.

⁸⁷ כך הוא מבאר בעצמו שם, עמ' 107.

⁸⁸ שם. אגב, אין זו הייתה הפעם היחידה שילא היה לו מזל. בספר אלים (חלק 'מעין חתום') עמ' 410, הוא מספר: "...שדומה לזה יקרה באויר, שקול אחד נשמע לכמה קולות על ידי ההד. וכן קרה לי מורא יותד מידי בכניסתי לעיר שלא היה רק כלב אחד, וכשהיה נובח היה הז קולו נכפל בגשר הנחר ונשמע כהמון רב של כלבים..."

⁸⁹ י' קפלן, "ה'קראים" באמסטרדם בראשית המאה הי"ח", ציון נב (תשמ"ז), עמ' 290, הע' 39 מפנה למאמרו של י' דאנקונה (J. d'Ancona, 'Delmedigo, Menasseh Ben Israel en Spinoza', *Bijdragen en Mededeelingen van het Genootschap voor de Joodische Wetenschap in Nederland*, 6 (1940), p. 105-152), שם נוסדו בזה אחר זה שני בתי הכנסת: "בית יעקב", "בית ישראל" ו"נוה שלום" ב-1612. אמנם, ב-1618, ויכוח פנימי בקהילת "בית יעקב" גרם לייסוד קהילה שלישית, "בית ישראל". נראה כי התפלגויות אלה מבוססות פחות על רקע השקפתי ויותר על רקע אישי-קבוצתי, קרי התאגדות משפחות בעלי רקע וקשרים דומים. ב-1639 הקבוצות 'השלימו' ו'שלושת הקהלים' - "בית יעקב", "נוה שלום" ו"בית ישראל" - התאחדו לקהילה אחת. המעניין הוא כי עוד לפני איחוד הקהילות, נוסד בית קברות משותף ליהודים הפורטוגזיים [והאנוסים], ב-1614 הנקרא "בית החיים", והוא עדיין בשימוש הקהילה הפורטוגזית באמסטרדם עד

באותם ימים, התיידד והתקרב לחכם רבי מנשה בן ישראל (1604-1657) שהיה אז דרשן בקהילת 'נווה שלום'. הרבה מן המשותף היה להם. כמו היש"ר מקנדיאה, הוא שלט בלא מעט שפות⁹², וכמו היש"ר, היה רופא וקנה לעצמו ידיעות רבות בחכמות חיצוניות ובמדעים, וכמו היש"ר, מצא להם שימוש בחיבוריו, כפי שכתב בהקדמת ספרו "נשמת חיים"⁹³:

"ואל ירע בעיניך הביאי בקצת דברינו אלו עדות סופרים אשר לא מבני עמנו, יען מן האנשים הטובים הוא לקבל את האמת ממי שאמרו ומהחכמים לאכול התוך ולזרוק הקליפה (...), ואני תפילות לא-ל לא עשיתי מהחכמות החיצוניות קבע".

כמו היש"ר, שילב בין קבלה לפילוסופיה, וכמו היש"ר, התכתב עם חכמים קראים ומדענים לא יהודים⁹⁴.

בעקבות קרבה נפשית והגותית-השקפתית זו, ביקש רבי מנשה מהיש"ר להדפיס את ספריו בבית הדפוס שלו, ואף לקח זאת על עצמו.

וכך הודפס ספר אלים, המהווה, ברובו ככולו, מענה לשאלותיו של החכם הקראי זרח בן נתן מטרוקי. וכך ב-1629 הודפס הספר באמסטרדם, ובאותה שנה, עבר היש"ר לפרנקפורט ע"נ מיין, שהייתה אז אחת הקהילות היהודיות הגדולות בגרמניה, והתיישב שם.

באותו זמן⁹⁵, ולכל הנראה ללא ידיעת יש"ר, התחוללה **סערה** קטנה: הממונים על ה'אימפוסטה' משלושת ה'קהלים' הספרדים של אמסטרדם זימנו את הרב מנשה בן ישראל לשיבה עם הפרנסים, משום שהודאגו, ככל הנראה, מהדפסת ספר הנושא ונותן עם קראים בשאלות הלכה והגות, והחליטו, בד בבד, למנות ועדה 'מקצועית' לבדיקת הספר: חכם אחד מכל קהל.

שער 'ספר אילים' בדפוס הרב מנשה בן ישראל, אמסטרדם, 1629

היום. ראה על כך בספרו של ראובן קשאני, *קהילות ישראל בהולנד*, הוצאת ועד עדות הספרדים בירושלים, אמסטרדם-ירושלים, תשס"ו; תשע"ו (מהד' שניה).

⁹¹ בהערות 'לישרים תהלה' על הקדמת 'מדבר קדמות' של רבי שמואל אשכנזי לספר 'מצרף לחכמה', אות ב, כתב ר' דובערוש טורש מוורשא (נולד ב-1863): "ויסע ה' רוח עצה ותבונה בעלית קיר קטנה הוא מוח היש"ר זצ"ל המלאה תירוש המדע על כל גדותיה, להזריח אור שמשו זו תורה (ע"י מגילה טז, ב, זוה"ק בראשית דף לא, ב, פסיקתא רבתי פכ"ב) בעיר אמסטרדם המעטירה, בשנת השלשים ושבע לימי חלדו... וכבואו העירה נהרו אליו המונים המונים חכמים, וכדי המחקר על שכמם לדלות יין עסיס התושיה בשובע שמחות מיקב המלך החצוב בכרם אדם היש"ר זה לעשות ענבים בלתי באושים (ע"י ברכות מ, א, זוה"ק וישב דף קצב, א, ב"ר פ"יט סי' יב, שוחר טוב מזמור י', תנדב"א רבה פ"ז, פסיקתא רבתי פ"ז). והרב חלק להם כבוד אין כבוד אלא תורה (תנדב"א זוטא פ"י, תקוני זוהר דף ה, א, שמות רבה פליח סי' ה, תחנומא תצוה סי' ט, אבות פ"ו מ"ג), ובכל שבת ושבת היה דורש במקלות ופוער פיו כמלקוש בדברים העומדים ברומו של עולם היהדות, אשרי אוזן שמעה זאת, ומי שלא ראה שמחת אמסטרדם באיש אלוהים קדוש זה לא ראה שמחה נאה מעולם. ובכל דרשה אשר הגיד השכיל למזוג כוס תחנומים לשומעים, לאמת במופתים חותכים שעם ישראל סגולה מכל העמים, כי הקב"ה לבן של ישראל צור לבבם (איכה רבתי פתיחתא טז). וכל יושביה קראו לפניו אברך צפנת פענח והרכיבוהו אלוף לראשם".

⁹² עשר, ואף פרסם חלק מחיבוריו בחמש מהן - עברית, לטינית, פורטוגזית, ספרדית ואנגלית.

⁹³ עמ' XII במהד' לייפציג, תרכ"ב.

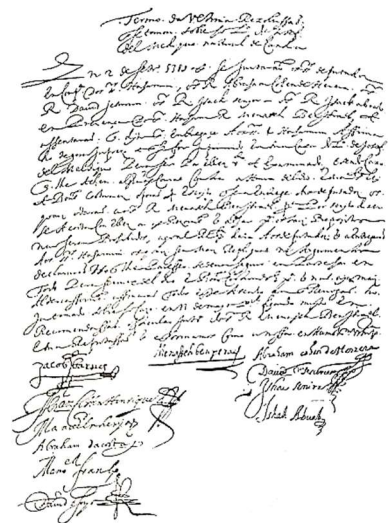
⁹⁴ על כל הקודות הללו, ראה: מ' דורמן, *מנשה בן ישראל*, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תל-אביב, תשמ"ט; נ' יושע, "בין תאולוגיה לאנתרופולוגיה: עיון בחיבורו של ר' מנשה בן ישראל: De la fragilidad humana y inclinacin del hombre", *al peccado*, תרביץ סא,ב (תשנ"ב), עמ' 273-295.

⁹⁵ הסיפור החל ב-13 למאי 1629, לפי מה שכתוב ב-Livro da Ymposta שהביא נ' יושע, *מיתוס ומטאפורה - הפרשנות הפילוסופית של ר' אברהם כהן הירירה לקבלת האר"י*, הוצאת מאגנס ומכון בן-צבי, ירושלים, 1994, עמ' 35.

הרב מנשה בן ישראל, שהיה רב של אחד הקהלים, כאמור, לא התרצה בכך ופנה לבית הדין של ונציה, ורבני העיר להסכמה על הספר, כי "אין נביא בעירו"⁹⁶. אלו אכן השיבו לו לחיוב. כך רבי יהודה אריה מודינא, רבי שמחה לוצאטו, רבי נחמיה סראוואל ורבי יעקב לבית הלוי נתנו הסכמה לנהבת לספר אלים.

וכך רבי מנשה בן ישראל התקדם בהדפסה וסיים בסוף חודש אוגוסט להדפיס את חלק השאלות.

הפרנסים הממונים על ה'אימפוסטה' שראו בכך 'הקפת סמכויות', לא שמחו, בלשון המעטה, והתכנסו שוב ב-2 לספטמבר באותה שנה. זימנו אז את הר"מ בן ישראל לדיון, יחד עם ארבעת חברי הועדה: רבי אברהם הכהן הירירה⁹⁷, רבי דוד ישורון, רבי יצחק סניור, ורבי יצחק אבוהב. החליטו כי על הרב בן ישראל למסור את הכתבים לאותם חכמים כדי שאלו יבחנו האם יש שם דברים "נגד כבוד אלוהים ותורתו הקדושה והמנהגים הטובים". כמו כן,

ההחלטה הסופית מיום 2 בספטמבר 1629 ביחס לספר אלים

עליהם להביא את הערותיהם על כך לפרנסים⁹⁸. ברור מללו שזה היה בעיקר עניין פוליטי של סמכות, וכי לא מצאו שום דופי בספר, והלה הודפס ללא כל בעיה או תלונה נוספת...⁹⁹

2.3.5 מפרנקפורט לפראג: רופא נודד

על כל פנים, אחרי שהות של שלוש שנים באמסטרדם (1626-1629), יש"ר עבר, כאמור, לפרנקפורט ע"נ מיין, שם שימש בעיקר כרופא¹⁰⁰. הקהילה אף העסיקה אותו לכך בצורה רשמית החל משנת

⁹⁶ ראו להעיר כאן כי בשו"ת חתם סופר (חושן משפט, סי' כב) מיוחסת האימרה "אין נביא בעירו" לחז"ל (!): "ואחז"ל (=ואמרו) חכמינו זכרונם לברכה אין נביא לעירו". אף רבי דון יצחק אברבנאל בפירושו להגדה 'זבח פסח' (קושטא הירס"ו, 1505, דף לגב) משתמש בביטוי זה: "ואעפ"י שאין אדם נביא בעירו". וכך כתבו עוד רבים (למשל 'מדרש שמואל' [לרבי שמואל די אזוידה] לאבות פ"ג, משנה טו המצטט את הרב יוסף יעבץ החסיד בפירושו, שם; מהר"ש אלגאזי, 'אהבת עולם', עמ' כח, קושטא תב-ג; רבי חיים אבולעפיא, שו"ת אהל יוסף (מולכו), סי' כט; רש"ט מלמד, כתר שם טוב, פרי לך-לך, דף יא, במהד' ונציה, 1601; רבי משה חפץ, מלאכת מחשבת, פרי תולדות, דף כא, במהד' ונציה, 1710; ועוד). וכל אלו לא ידעו, ככל הנראה, כי מקור הניב נמצא בברית החדשה, במתי (יג, נז), מרקוס (ו, ד), לוקס (ד, כד) ויוחנן (ד, מד). כפי שציין זאת הרב יהודה הרצל הנקין: "...הפתגם 'אין נביא בעירו' או 'לעירו'...הוא בפוסקים, ואינו בדברי חז"ל אבל הוא בברית החדשה להבדיל בין הטהור לטמא" (שו"ת בני בנים ח"ד סי' כו). וראה עוד מ"ש על כך הר"ש אשכנזי, ירושתנו ד' (2010), בני-ברק, עמ' 317; Hermann Strack & Paul Billerbeck, *Kommentar zum Neuen Testament aus Talmud und Midrasch*, München, 1922, I, p. 678.

⁹⁷ יש לציין כאן שמסיפור זה אנו רואים כי רבי אברהם הכהן הירירה, הגם שאינו הזכיר את יש"ר בפרסומיו – כפי שמציין בצדק נ' יושע (שם, עמ' 36) – הכיר את כתביו של היש"ר (כי היה צריך לעבור על ספר אלים, מפאת תפקידו כמבקר הספר עבור הפרנסים), ועוד לא נעשתה עבודת השוואה מקיפה בין שני ענקי רוח אלו להם היה פרויקט דומה: ניסו לשלב גם יחד את הפילוסופיה הנאו-אפלטונית עם קבלת רבי ישראל סרוק, כל אחד בדרכו.

⁹⁸ התעודה הנ"ל הובאה על ידי נ' יושע, שם, עמ' 36 ובעמ' 37 ישנו צילום של אותו מכתב החתום על ידי הרב בן ישראל, אותם חכמים והפרנסים.

⁹⁹ ראה עוד: Daniel Maurice Swetschinski, *Portugese Jewish Merchants of seventeenth-century Amsterdam social profile* (Ph.D.), Brandeis University, Waltham, 1980, p. 414-420.

¹⁰⁰ על הקושי להתקבל שם כרופא, ראה: Mordechai Breuer & Michael Graetz, *German-Jewish History in Modern Times*, vol. 1 – *Tradition and Enlightenment, 1600-1780*, Columbia University Press, New-York, 1996, p. 175-176.

1631 לתקופה בת חמש שנים¹⁰¹. יש"ר שהה שם ליותר מ-15 שנה, עד 1645, שנה בה עבר, ככל

הנראה, לפראג.

יש לציין כי באותם שנים, שנות מלחמה ('שלושים השנים' - 1618–1648), אזור פרנקפורט לא היה בטוח במיוחד, ובלי קשר לכך, יש"ר נתקל בלא מעט אנטישמיות מצד הרופאים הנוצריים בעיר¹⁰². בהנאו, 25 ק"מ מזרחה לפרנקפורט, הרב יהודה מלר רויטלינגן מתאר הרס רב בכל המחוז, בעיקר בשנות 1632–1634:

"וכאשר גברו עם הקיסר מאד באו [צבאותיו] כמו כן למדינת הענא ושללו ובזו ועשו בה כרצונם ונחרבה אז כל המדינה זולת הענא הבירה עצמה של היו יכולי לכובשה, ואז באה העיר במצור... ומאז ברחו היהודים אשר היו יושבי' בה בערך שלושים בעלי בתים עם כל אשר להם, כל אחד נס וברח באשר מצא מקום פליטה ובכל זאת לא שב אף ה' והוציא עוד את כלי זעמו להשחית בר מינן בשנת שצ"ה לפ"ק (1635) בחרב וברעב ובדבר בר מינן על כל יושבי הארץ אשכנו ומתו רבים מישראל בר מינן, אנשים ונשים וטף עד שלא נשאר... כי אם מה שנער יכול לכתוב... והרחוב ובתי היהודים שם נחרבו בעוונותינו הרבים מאין יושב, בפרט הבית הגדול והקדוש בית הכנסת והעיר ודירת הערלי נשרפו כמעט כולו כאשר הייתה העיר הענא במצור ובמצוק"¹⁰³.

כתוצאה מכך, גם אלו שהיו במקום "בטוח" סבלו כלכלית. מספר היהודים שרכושם עלה על 15 אלף גולדן היה מצומצם: ב-1645 היו חמישה יהודים עשירים בפרנקפורט בלבד. לשם ההשוואה, ב-1624 היו קרוב לעשרים יהודים בפרנקפורט שענו לקריטריון זה¹⁰⁴.

על כל פנים, מ-1645 נמצא היש"ר בפראג ומשם המשיך להסתובב באירופה, כך שישנה הוכחה שהיה ב-1649 בפרנקפורט והלווה כסף¹⁰⁵, שהה זמן מה בניקולסבורג באותן שנים¹⁰⁶, היה ככל הנראה גם באייזנשטדט¹⁰⁷ (Eisenstadt), 'עיר הברזל' הנמצאת מדרום לוינה, ב-1651 ובוורמס (וורמייזא) ב-

¹⁰¹ ראה את המכתב המובא אצל ברזילי, יש"ר, עמ' 82-83.

¹⁰² ראה: נמרוד זינגר, בעל השם והרופא - רמאה ומאניה בקרב יהודי גרמניה בראשית העת החדשה, הוצ' הספרים של אוני' חיפה ומשכל, ראשון לציון, 2017, עמ' 243-251.

¹⁰³ מכתב מהרב מלר, בעברית, מובא במאמרו של פ' בלוך: Philip Bloch, "Ein vielbegehrter Rabbiner des Rheingau, Juda Mehler Reutlingen", *Beitrage zur Geschichte der deutschen Juden, Festschrift zum siebzigsten Geburtstag Martin Philipsons*, Leipzig, 1916, p. 125.

¹⁰⁴ Jonathan Israel, *European Jewry in the Age of Mercantilism, 1550-1750*, Oxford, 1985, p. 94.

¹⁰⁵ ראה ברזילי, יש"ר, עמ' 85 המצטט את ה-*Notariatsbuch* של קהילת פרנקפורט בהקשר הנ"ל בו מבואר כי יש"ר לווה 80 זהובים (*Reichsthaler*) למאן דהו ומתחייב להחזיר לו בהקדם.

¹⁰⁶ העיירה מיקולוב, או בשמה הגרמני ניקלשבורג (או ניקולסבורג), ממוקמת בחבל מורביה ("מעהרן", כפי שהוא נקרא ברבים מהכתבים היהודיים) שבדרום צ'כיה, בסמוך לגבול אוסטריה, בצומת הדרכים ברנו-וינה. ניקלשבורג הייתה, בזמנו, הבירה היהודית של מורביה, ואחת מהקהילות החשובות במרחב שבין פראג לקרקוב. באותם ימים, רב המדינה היה הרב מנחם מנדעל קרוכמל (1600-1661), תלמידו של רבי יואל סירקיש (הב"ח) בקרקוב, ומחבר שו"ת צמח צדק (הקדמון). הוא פעל רבות בנושא התרת עגונות לאחר גזירות ת"ח ות"ט היות ולא מעט מה'שורדים' הגיעו לניקלשבורג. במגיפת דבר במיקולוב בשנים 1645-1646 מתו 964 יהודים כך שב-1648 קלטה הקהילה, "תמורתם", יהודים מפליטי פרעות חמליניצקי.

¹⁰⁷ כך מובא בקולופון של ספרו 'נפש הגר' (Christ Church Ms.199) שנכתב שם בטי"ו מנחם אב 1651: "נכתב פה עיר ברזל הקרובה לעיר וינה שבמדינת ה[ונ]גריאה יום ד' טו למנחם צ'הילי וירימי' ה' ושבתי ציון לפ"ק...". על חיבור זה, ראה: Jeremy I. Pfeffer, "Authorship in a Hebrew Codex ...Ms 199: Tracing Two Lost Works by Delmedigo", *Christ Church Library Newsletter*, Vol.6, Issue 3 (2010), pp. 1-6.

1652. עובדה אחרונה זו ידועה לנו מרב יאיר בכרך שנולד בשנת ה'שצ"ח (1638) בליפניק (Lipník nad Bečvou), במורביה, שם אביו כיהן כרב. הלה נכלא בעת 'מלחמת שלושים השנים' ונפדה בידי בני קהילת פראג. מאז שימש דרשן בפראג, עד שנקרא, בשנת ת"י (1650) לשוב למולדתו והתמנה כאב"ד בוורמס, כעדות בנו (שו"ת חוות יאיר, סי' קכד):

"...הגאון א"א זצלה"ה... סמוך לביאתו לק"ק ווירמיש שהיה סוף שנת ת"י, היה לומד אתי..."

ובסימן ריט, שם, מוסיף הרב יאיר חיים בכרך בהקשר ליש"ר:

"ריש"ר [=רב יוסף שלמה רופא] **בימיי היה, והכרתי** בהיותו בפראג ובבואו לוורמיש שנת

ת"יב..."

הגם שהרבה לצטט את יש"ר, נשא ונתן בדבריו¹⁰⁸, את 'היכרותו' עם יש"ר יש לקחת בערבון מוגבל, משום שיש"ר היה בפראג מ-1645, אז היה בן 7, ועד 1650, אז עבר לוורמס והיה בן 12. ולפי דבריו, פגש בו שוב ב-1652 בוורמס, אז היה בן 14; הוי אומר כי הרב בכרך היה צעיר לימים אז.

למעשה, יש"ר מעולם לא הפסיק להיות בתנועה¹⁰⁹, אך בפראג הוא

נפטר¹¹⁰ בליל סוכות ה'תט"ז (יום שישי, ה-5 לאוקטובר¹¹¹ 1655).

2.3.6 הכשרה וכישורים

מתוך סגנונו הייחודי והעשיר שניתן לראות בכתביו – המלאים וגדושים בביטויים ומליצות שלקוחות מספרות חז"ל והפוסקים ומכל כ"ד ספרי התנ"ך – אין ספק כי יש"ר זכה לחינוך תורני מקיף מגיל צעיר, כפי שמעיד על עצמו. היקף ספריו – בין אלה שהודפסו בין אלה שתוכננו – גם מוכיחים כי היו לו יד ורגל בכל חלקי התורה, הן בנגלה והן בנסתר. ליש"ר הייתה הערכה ואהבה

¹⁰⁸ ראה למשל בשו"ת חוות יאיר, סי' רי, סי' ריט, ועוד בספרו חוט השני סי' צז [שם מכנהו "רבינו"], ועוד כהנה רבות בכתביו.

¹⁰⁹ וראה עוד על כך בהע' 116 שם מתבאר כי אספן ספרים גדול היה והיה מוכן לנסוע למרחקים עבור זה. מעניין לציין בהקשר זה כי הרב דוב בער טורש מוורשא בהגהות 'לישרים תהילה' על הקדמת 'מדבר קדמות' לספר 'מצרף לחכמה', אותה חיבר הרב שמואל ש"ץ, מכנה את השד"ר הרב חיד"א "תייר גדול", וזהו תואר שיש"ר עצמו נותן לרמב"ן (שם, פרק ד): "ולבך תשיב לדברי התייר הגדול רבינו משה בר נחמן...". הביטוי הוא על פי המבואר בתלמוד ירושלמי [מס' יומא פ"א הל' א, דף לח, ב בדפוס ונציה ושם, סוטה פ"א, הל' י, דף טז, ג; ספרי במדבר פרשת בהעלותך פסקא פב ועוד] אודות אהרן הכהן: "מהו דרך האתרים כי מת התייר הגדול שהיה תר להם את הדרך". ראה עוד במאמרו של הרב ד"ר מרדכי ברויאר, "הטיול בספרות השו"ת", המעין כרך טז, חוברת ד (תמוז תשל"ו), עמ' 87-90. והשווה לדברי הרד"ק לתהלים לט, ג: "...והענין כי האדם בעולם הזה כמו הגר בארץ לא לו, כי נוסע תמיד ממקום למקום, כי האדם בעולם הזה אין לו מעמד וקיום בו, כי כל יום הוא בדרך שיסע ממנה ולא ידע יומיו".

¹¹⁰ ראה על כך: B. Weinryb, „Wo und wann ist Joseph Delmedigo gestorben?“, *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums*, Jahrg. 74 (N.F. 38), H. 1/2 (Januar-Februar 1930), pp. 41-43.

¹¹¹ ולא ספטמבר, כפי שכתב בטעות ברזילי, יש"ר, עמ' 85.

גדולה מאד להוריו על החינוך השלם שהעניקו לו ואף סבר כי מלאכת הרפואה אותה ביצע, כמו אהבת החכמה שקנה, היו תוצאה ישירה מהשקעתם בו¹¹².
בספר אליהם¹¹³ הוא אף מתאר כי כל פעם שחולם על אביו, מתרחש לו משהו רע למחרת, אך הוא ניצל:

"ואני יודע בעצמי כמה חלומות נבואיות שהלכתי וקרו לי כמו שראיתי דברים מפלאים באמת. ויש אצלי סימן מובהק שבכל עת שאראה בחלומי את מורי אבי הגאון נר"ו יקרה לי איזה צער באותו יום, אבל אנצל ממנו על כל פנים, וזה בח"ן אצלי יותר ממאה פעמים... ולכן אני נשבע בפחד אבי. ואולי על שהלכתי מארצי ולא עסקתי בשימוש וכבוד מורי שעסק עמי בגופו ובממונו ולמדני תורה וחכמה ואומנות ועשה לי את הנפש הזאת ובין נגידים הושיבני, וקרה לי זה העניין לעונש¹¹⁴".

יחד עם זאת, כותב יש"ר באגרת¹¹⁵ כי מגיל צעיר הוא נמשך, מעצמו, לאסוף ספרים ולעיין בהם, ומזגו היה 'כאש בוער' עד שלא היה לו מנוח, התמיד בלימודו ולא ישן:

"ואין מעכב השלמות כרוב הספרים למתחילים... ואין הדבר תלוי בקנין, אלא בשקידת העיון בענין, ואשר יזכה להיות שר וכהן, ימלא ביתו מהן, כי טוב סחרם מכל הבלים, והם חיים למרי נפש ואור לעמלים, ואני מנעורי גדלני החשק ויהי כאש בוער עצור לא נתתי שינה לעיני ותנומה לעפעפי, תהלה לאל חיי לא חסר לי מאומה הון ועושר בביתי ולא חסה עיני על ממוני להזיל זהב מכיסי עשרת אלפים לצבור ולאסוף כל הספרים היקרים ולחפש ולחקור אחריהם בכל מדינה ומדינה... ויהיו ספריי ז' אלפים ויותר¹¹⁶..."

באותה אגרת, יש"ר מציג תכנית לימודים שלמה המתחילה בלימוד התנ"ך, כללי התחביר והדקדוק (הוא מציג שם עשרות ספרים שיש ללמוד), לימודי 'רטוריקה' הכוללים עיון בדברי הנביאים ומליצותיהם, בספרות של משוררי ספרד ואיטליה, יחד עם עיון ב'רטוריקה' של אריסטו ועיון בפירוש 'נופת צופים' לרבי יהודה מסר ליאון¹¹⁷, ואז:

¹¹² ספר אליהם, עמ' 45; אגרת אחוז במהד' גייגר, 'מלא חופניים', החלק העברי, ברלין, 1840, עמ' 24.

¹¹³ עמ' 418.

¹¹⁴ בשיר שבפתיחת ספר אליהם, עוד כתב יש"ר על געגועיו להוריו שנפטרו (וככל הנראה לא ראה אותם משנת 1616): "איך זה שלושים וב' שנה אחרי מות יצחק אבי והנני בן הכות ארבעים/ זלעפה אחותני על אסיפת הורי ומורי והנשארים נדים ונעים/ זעף אדו' אשא באפס הרגע בלי נגע על דרך כל ימי עני רעים / וירא יוסף".

¹¹⁵ אגרת אחוז, בתוך 'מלא חופניים', עמ' 24.

¹¹⁶ וראה עוד בהקדמה לנובלות חכמה, עמ' ה, למטה, שם מעיד יש"ר כי היה מוכן להתאמץ מאד כדי לרכוש ספרים, עד סכנת נפשות, ולרוב התאכזב מכך:

"בהשגת ספרים גדול כח מזלי שלא שמעתי על ספר יקר שנמצא בעולם וחשקתי שלא השגתי ולפעמים הלכתי כמה מאת פרסאות ונכנסתי בספינות ובסכנות עצומות כדי לראות ספר קטן וסוף דבר עלה לידי שכמה פעמים חבלי נפלו לי בנעימים ואקוה לאור ואין כי לא היה תוכו כשמו".

¹¹⁷ ראה את מהדורת 'נופת צופים', שבהוצאת מאגנס (ירושלים, תשמ"א) עם מבוא מאת ראובן בונפיל שם כותב כי נושא החיבור הוא רטוריקה, נושא שהיה חביב על חכמי הרנסאנס ומוקד לדיון בינם לבין חכמי הסכולסטיקה. הוא מוסיף כי בעוד חכמי הסכולסטיקה קבעו שמקור הסמכות של הדובר אמורה להספיק לקהל שומעי לקחו, חכמי הרנסאנס התכוונו לעומתם לחדד את כושר השכנוע הלוגי והטכני של הדובר על מנת לשכנע את קהל שומעיו. הדבר מעיד על תהליך של

"יהיה לו בלשון יתר שאת ויתר און, ומשבח אני להפליא לעשות במליצות וחיילים יגבר, כי בזה בלבד ניכר אם הוא חי, אלם או מדבר. ויתבונן במלות שנשתמשו בהם גדולי המעתיקים, ויהיה דולה מים מבארות עמוקים, ובזה ירד לתכלית תכונת כוונת לשוננו, שהיא חסרה מאד בזמננו, כדרך כל לשון שאינם מדברים בה בכל יום, שלא זו בלבד שלא יוסיפו עוד מלות לרעתם, אלא ישכחו את אשר ירשו מאבותם".

שם מציע עוד יש"ר לעיין בספרי היסטוריה:

"לתענוג הנפש בשעת העצבון... ספר יוסיפון, וצמח דוד, וקבלת הראב"ד, וספר יוחסין, ושבט יהודה, ודברי הימים לר' יוסף כהן ולהר"ר אליהו מקנדיאה. ואם זכית להיות מה'בוררים', תברור ספר הנעים של יחיא הנקרא שלשלת השקרים¹¹⁸..."

י' ברזילי¹¹⁹ משער כי תכנית זו מבטאת "ככל הנראה" את החינוך שיש"ר עצמו קיבל; למרות כי אין לו כל הוכחה לכך. מה שאכן בטוח הוא שיש"ר הכיר היטב את תחושת ה'עצבון', כפי שעולה ונשנה בכתביו.

2.4 כתבים

יש"ר היה מחבר פורה וכתב מעל ל-40 ספרים, אלא שרוב ספריו אבדו או נותרו בכתב-יד, ולרוב לא תמיד אותרו כחיבוריו. כך למשל לפני כ-10 שנים אותר לראשונה כתב יד מהספרייה הבודליאנית באוקספורד כספר של יש"ר, בלי שום ספק בייחוס זה¹²⁰. להשערתי נמצא עוד, בעתיד, כתבי יד של ספרי יש"ר¹²¹.

דמוקרטיזציה היות וכושר שכנוע נחוץ יותר בעידן דמוקרטי יותר בו סמכות הדובר לבדה אינה מספיקה בהכרח. ר"י מסר לאון עוסק בספר בהגדרת הרטוריקה, בתכליתה וחיבורה ובסוגי הנאומים (לפי תוכנם ולפי סוג החיבור שהם מכוונים אליו), בתכונותיו של הנאום המושלם ובאמצעים הרטוריים, בהתאם לאריסטו, קיקרו וקווינטיליאנוס.¹¹⁸ ספר של רבי גדליה אבן יחיא (1526-1588) נקרא 'שלשלת הקבלה', ורואים כאן את הביקורת החרפה של יש"ר לספר זה. ביטויים יותר חריפים נגד הספר כתב עוד בספר 'מצרף לחכמה'. והשווה לדברי החיד"א (שו"ת יוסף אומץ סימן ט): "ואני אומר דקבלתי מרבנן קדישי דארעא דישראל זקני שער דאין לסמוך על שלשלת הקבלה כלל וכבר הרב יש"ר במצרף לחכמה כתב עליו מורות". ראה עוד א' דוד, מפעלו ההיסטוריוגרפי של גדליה אבן יחיא בעל שלשלת הקבלה, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים, תשל"ו, עמ' 209. מעניין לציין כי הרב יחיאל היילפרין שהיה אב בית דין של מינסק כתב בהקדמה לספרו "סדר הדורות" (ווארשא, 1878) כי הספר שלשלת הקבלה מלא בשקרים (ובלי לציין לדברי יש"ר או החיד"א המצטט את יש"ר בהקשר זה לא מעט פעמים). אך יחד עם זאת, הרב הלפרין העתיק סיפורים רבים מתוך הספר שלשלת הקבלה... המהדיר נפתלי משכיל לאיתן, הסביר שם, שלא עלה כלל על דעתו של הרב הלפרין כי בעל שלשלת הקבלה הביא הזיות ושקרים, ומה שכותב שבעל שלשלת הקבלה הביא שקרים, כוונתו ל"טעויות", שכן טעות קרויה "שקר" במקורות. ולכן העתיק מדבריו ומספרים אחרים, למרות שהיה ידוע שבחלק מהדברים נפלו טעויות רבות. וראה עוד באריכות על כך בספר 'זכרון משה' של הרי"ח סופר, הוצאה עצמית, ירושלים תשס"ז, ח"ג, סימן כד, עמ' צא-צג. והשווה למ"ש הרב אברהם ישעיהו קרליץ, בספרו 'חזון איש - אמונה ובטחון', פרק א, פסיקה ח: "דברי הימים וקורות עולם הם מאלפים הרבה את החכם בדרכו, ועל תולדות העבר ייסד אדני חכמתו. ואמנם בהיות האדם אוהב לחדש ולהרצות לפני קהל, נצברו הרבה שקרים בספרי התולדות, כי בן אדם אינו שונא את הכזב בטבעו, ורבים האוהבים אותו ומשתעשעים בו שעשועי ידידות, ועל החכם להבר בספורי הסופרים לקבל את האמת ולירות את הכזבים, וכאן יש כר נרחב אל הדמיון, כי טבע הדמיון למהר ולהתקדם ולהגיד משפט, טרם שהשכל הכין מאזני משפט לשקול בפלס דבר על אפנו, והדמיון חורף משפטו כרגע, מהו מן האמת ומהו מן הכזב".¹¹⁹ י' ברזילי, יש"ר, עמ' 29.

Jeremy I. Pfeffer, "Authorship in a Hebrew Codex ...Ms 199 : Tracing Two Lost Works by Delmedigo",¹²⁰ Christ Church Library Newsletter, Vol.6, Issue 3 (2010), pp. 1-6. אני מודה לפרופ' מרק שפירו ששלח לי את המאמר.

¹²¹ כך למשל כתב הרב מאיר מאזוז (אור ישראל, טבת תשנ"ה, סי' מא, עמ' רסה): "...מדברי החכם יש"ר מקנדיא בס' גבורות ה' מדרגה ל"ב, הוזכר לשבח בתו"ט ריש ברכות ויש לי טופס אחד ממנו קרוע ובלוי שהצלתו משיני הגניזה בחו"ל. וידוע כוחו וגבורתו של החכם הנ"ל בכל חכמה, כמ"ש מרן החיד"א בשם הגדולים. ובספריו למדו הגאונים בעל חוות יאיר והגר"א והגרש"ז מלאדי ועוד חכמת המספר וההנדסה, מי יתן ויוציאו אותם לאור מחדש, כי הוא מלא ברכת ה' בכמה חידושים בתורה ובחכמה, ואכמ"ל".

(א) **ספר אלים** שהודפס על ידי רבי מנשה בן ישראל באמסטרדם, כאמור לעיל,

(ב) **וספר תעלומות חכמה**, שיצא לאור בהנאו¹²² בין השנים 1629-1631 על ידי תלמידו של

יש"ר: ר' שמואל לייב בן יהודה אשכנזי¹²³,

¹²² אמנם מקום הדפוס המתואר בשער הספר הוא 'בסיליאה' (=באזל) אך יוסף וברנהרד פרייס שחקרו את בתי הדפוס בבאזל טענו כי זוהי הטעיה, וכי מקום הדפוס האמיתי הינו הנאו. ראה: Joseph & Bernhard Priejs, *Die Basler* (1492-1866), Universität Basel. Bibliothek, Olten, Urs-Graf, 1964, p. 475. אני מודה מקרב לב לרב יהושע מאירסון שהסב את תשומת ליבי לכך ושלא לי מקור זה. וכ"כ גם גרשום שלום, *אברהם כהן היריריה: בעל שער השמיים*, מוסד ביאליק, ירושלים, 1978, עמ' 26; ואלכסנדר אלטמן - Alexander Altmann, "Lurianic Kabbalah - אטמון", in Twersky and Septimus (eds.), *Jewish Thought in the Seventeenth Century*, Cambridge, 1987, p. 8, n. 46.

¹²³ בשער 'נובלות חכמה' נאמר כי את הספר "אסף וקיבץ ובירר החכם השלם הכולל השר אלוף מגדיא"ל כמור"ר שמואל כהנ"ר יהודה ליב אשכנזי נר"ו, מתוך ספרים שונים שחיבר ה"ה הרב הכולל האלהי כבוד מורנו הרב רבי יוסף מקנדיאה", ובהקדמת הספר נדפס מכתב ארוך מפי יש"ר לאותו תלמיד, ובו מודיע הרב שהתלמיד לקח את כתביו ללא רשותו וכי הוא מתנגד להדפסת הספר, ושלו היה הדבר תלוי בו היה שורף את הכתבים הללו, "על אחת כמה וכמה רעה כמלה שצרפת וחירת להם דברים חיצוניים מספרי הגויים והלבשתם בגדים צואים מעור הנבלה"... והרב יש"ר מוכיח את תלמידו במילים קשות, בעיקר על התערבותו בחיבור 'נובלות אורה'. כך חלק גדול מהספר אינו מכתב ידו של יש"ר; כך ה'הגה' ארוכה הנמשכת מדף ב ע"ב עד דף קמח ע"ב, הם דברי אותו תלמיד, רבי שמואל אשכנזי. חוץ מזה, התערבות יש"ר בטקסט של יש"ר עצמו היא מזערית ובדרך כלל קודם לה הקדמה: "אמר שמואל" (ראה נובלות חכמה, דפים קפח, ב; קצא, א; קצד, ב; קצה, א).

איש לא פקפק בזוהו של ר"ש אשכנזי זה, עד שבשנת 1868 הצביע שניאור זק"ש בסדרת מאמרים שהופיעה בכתב העת "המליץ", כי זוהי דמות ספרותית בדויה וכי יש"ר "בדה לו מלבו תלמיד" [...] ויקרא את שמו בישראל: הרב ר' שמואל אשכנזי, ובנשימה אחת יעשה לו קדש הלולים, וימלא פיהו עליו חרפות וזלזולים, על כי הדפיס מדבריו בקובץ המצרף והנובלות ולי נתברר, כי לא היו דברים מעולם; לא הדפיס התלמיד מאומה, ויען מה? – יען כי לא נוצר עוד לפניו, ואחריו לא היה; וכל הקובץ כולו, כל אלה יד ר' יש"ר עשתה, ובאצבעו כתב כל העניינים המקובצים במצרף ונובלות עד חתימתם, והוא לבדו הדפיסם, הוא ולא תלמיד, הוא ולא אחר!" (שניאור זק"ש, "חבל להמית ולהחיות", המליץ, שנה א (אודסה, 1860-1861) עמ' 435-437; ועוד שם: עמ' 448-450, 446-463). אחת מהוכחותיו של זק"ש היא דברי ההקדמה בספר נובלות חכמה בה כתב היש"ר: "ואמר שלמה: אני חכמה שכנתי ערמה, שכיון שלמד אדם תורה נכנס בו ערמוניות של כל דבר, ודרך איש ישר וחכם לפקוח עיניו ולהקשיב אוזניו, ללמוד מפי נבונים ויערים סוד לשמר מצפוני משמ"ע דומ"ה". דברים אלו נתונים לפרשנות רבה ואינני בטוח כי זו של זק"ש היא המשכנת ביותר. הגדיל לעשות ד"ר ישראל נתנאל רובין ("השגחה פרטית על בעלי חיים: השוואת מקורות בתרבות", מורשת ישראל, 18, מס' 2 (סתיו 2020), הוצ' אוני' אריאל בשומרון, הע' 61, עמ' 255-254) שכתב: "לכאורה צריך להיות תמים גדול במיוחד כדי להאמין במעשיות כאלה, ובכל זאת במשך דורות רבנים ומחברים רבים, ובהם אף חוקר ביקורתי כגייגר, קיבלו את הסיפור כפשוטו והאמינו במציאותו של ה"תלמיד" שמואל אשכנזי המתכתב עם רבו היש"ר, ואף בנו על כך בניינים שונים".

אלא שבה מותחניה שטראשון (1817-1885) שהיה אדם רציני מאד ודקדקן גדול, התנגד בחריפות רבה לדברי זק"ש והביא כמה הוכחות לקיומו של ר"ש בן יהודה אשכנזי, ביניהן מכתב של הרמ"ז אליו בו הרב זכות מתלונן על ספר זה (ראה מבחר כתבים, ירושלים תשכ"ט, עמ' קג-קמ). וברזילי (יש"ר, עמ' 117), אם כי אינו מקבל את הסבירות כי מדובר באותו אדם, כי "לא ייתכן שחי כל כך הרבה" – ואינני יודע למה אין זה סביר כי ב-1677 לא היה בחיים... והמליצה ממנה הביא ראה אינה הוכחה כלל – מביא טיעון נוסף והוא שאם זו דמות בדויה היא לא משמשת למטרות אוטוריות משום שהדעות היותר קיצוניות דווקא משויכות ליש"ר ולא לר"ש אשכנזי... (ראה שם עוד מ"ש עמ' 121-117). ברזילי מוסיף עוד כי השם אשכנזי היה נפוץ באותה תקופה כדוגמה וסביר מאד כי מדובר בתלמיד שהגיע עם יש"ר מקומם מולדתו – הוא אף מצא כמה סימוכין טקסטואליים לכך בכתבי יש"ר. ברם, גם רובין (הנ"ל), כברזילי (שהוא לא מצטט) אינו מקבל את טיעון הר"מ שטראשון, וכותב (שם): "ואני אומר: לא רק שבמכתבו לאותו שמואל בן יהודה "לא הזכיר הרמ"ז בפירושו, גם לא ברמז, שהוא הוא המדפיס", אלא שהרמ"ז מגנה במכתב זה בפרט את מה שכתב בעל נובלות חכמה "בדף קי"ג מספרו, שהאצילות הוא קדמון כיצורו, ואם תזכה לסוד האר"י במקורו, בין תבין מחסורו", ודברים אלו בדף קיג, לפי המצג של מדפיס נובלות חכמה, כלל אינם מדברי יש"ר אלא מתוך הגהות הנוכחת של ה"תלמיד" ר' שמואל אשכנזי, נמנע המכתב בעצמו אליבא דשטראשון...". אך אינני רואה בכך כל הוכחה לכך שאותו רבי שמואל בן יהודה אינו הר"ש אשכנזי תלמיד היש"ר. ייתכן ורמ"ז חשב שהביא את דברי היש"ר ולכן מביע לו את מורת רוחו בנידון ולא ידע כי הוא המחבר, או, ייתכן עוד וזו תוכחה מגולה של רמ"ז לאותו ר"ש אשכנזי. להניח כי רמ"ז פורס דברים אלו דווקא ליהודי הנושא את אותו שם בדיוק, הוא דבר מקרי, נשמע לי פחות סביר. חוץ מזה, יש לציין כי שניאור זק"ש, לא היה אדם אמין במיוחד, הכתיבה שלו לרוב לא מבוססת ו"יורה לכל הכיוונים". ניכר ממאמריו שהוא מעריץ את צונץ ושינוה, והיה רומנטיקן גדול בפרט בהיותו תלמיד מובהק של שלינג. ונראה כי קרא את יש"ר לאור זאת. ואכן לייצר דמות דמיונית ספרותית של תלמיד המוציא לאור את הכתבים, זוהי קריאה רומנטית בה שמשעשע הכותב בכתבתו ובקוראיו. דבר זה לא היה נהוג בזמנו של יש"ר ואינו הולם את דבריו אודות הדפוס ורצינות הכתיבה. כדי להדגים זאת, רק נציין, למשל, כי הפילוסוף ז'אן פול סארטר כתב חיבור קטן הנקרא 'מהי ספרות' ובה הוא סוקר את המגמות של הספרות לאורך הדורות. אחת ההבחנות שלו שם היא כי החל מהמאה ה-18 הישכל צריך לנצח את 'ההיסטוריה', קרי על המחבר לדרוש את כתיבתו ואת זכותו לפעול נגד ההיסטוריה כי כל כתיבה היא ספרות וממילא בדיה ואפשר לפעול להם בצורה 'אנטי-היסטורית'. הוא מראה כמה דוגמאות לכך שבאותה תקופה כך כתבו וכך קראו יצירות קודמות, הגם שבמאה ה-17 להיות מחבר של ספר היה נחשב למקצוע רציני. וכך החלה להתפתח, לטענתו, הספרות האבסטרקטית: « L'auteur...revendique inlassablement dans ses œuvres [...] le droit d'exercer contre l'histoire une raison antihistorique et, en ce sens, il ne fait que mettre au jour les exigences essentielles de la littérature abstraite... » (Jean-Paul Sartre, *Qu'est-ce que la littérature ?*, éd. Gallimard, Paris, 1948, p. 112). שזק"ש עשה. לא רק ביחס ליש"ר אלא גם ביחס לכותבים אחרים. ויש עוד הרבה מה להאריך בזה, אך אין כאן מקומו. נוסף רק כי סגנון הכתיבה של יש"ר שונה מסגנונו של ר' שמואל אשכנזי המאריך בדיונים ולבטים וכתיבה אוטורית. כמו כן, יש"ר נזכר על ידי ר' שמואל אשכנזי כ'מורה' מתוך הערכה (ראה למשל נובלות חכמה דף מו, א) ומציין את הספרים הקראיים שיש בספרייתו של יש"ר מתוך התפעלות על רוחב יריעתו והישג ידו. אם יש"ר היה הכותב עצמו, לא ברור מהי התועלת בדברים אלו... יתר על כך, מצאנו בקנדיאה רב חשוב בשם "משה בן הר"ר שמואל אשכנזי" שחתום

יש לציין, כי הגם שהחזיק בלא מעט ספרים¹²⁵, לא התלהב יש"ר מהמצאת הדפוס, כפי שהתבטא¹²⁶ - ואף נתן לכך גוון מטפיזי שזה פוגע ב'ברירה הטבעית' ומאפשר עולם של 'תוהו'¹²⁷:

"וכל העם אומרים שהדפוס הועילני, ובאמת קלקלנו, שלפנים היא נפרעים הסופרים בדמים יקרים ולא היו קונים מהם רק הספרים הטובים הערבים המועילים ומעצמן היו ספרי שוא והבל מתבטלים, מה שאין כן עכשיו בזמנינו שרבים מעמי הארץ מתיהרים... הנך רואה בגלל הדפוס עולם הפוך יציב בארעא ובשמי שמיא גיורא. ואני רואה שיקרה לספרים מה שיקרה לנשמות מענין הגלגול והעיבור או חיבור. ולא לחינם נקרא בלשון לטינוס ה'בן' וה'ספר' בשם ליבי"ר (liber¹²⁸)".

דבריו אלו צוטטו לא מעט פעמים בספרות הרבנית¹²⁹. ניתן להבין זאת, כפי שעשה זאת דניאל יוטה, לאור הרצון, באותם ימים, לשמור על ה'סוד' של החכמה לחכמים¹³⁰. ובכל זאת, ננסה לתאר את

על תקנות בשנות 1521 ו-1524 (תקנות קנדיאה וזכרונותיה, מהד' הרטום-קאסוטו, ירושלים, תש"ג, עמ' 82 ו-88), ואין מן הנמנע כי אותו תלמיד יש"ר, ר"ש אשכנזי היה בן משפחתו. כמו כן, היה שם, לדעת א' גוטליב ("ויכוח הגילגול בקנדיאה", ספונות: מחקרים ומקורות לתולדות קהילות ישראל במזרח, כרך ספר יוון (תשלי"א-תשלי"ח), עמ' מג-סו) היה שם עוד רב שאף היה פילוסוף והיה לאחד הצדדים בויכוח הגלגול ושמו היה 'רבי משה אשכנזי' (ראה שם, עמ' מה, הע' 1).

¹²⁴ אגב, נגזר חרם על הספר ב-1753, ברומא, על ידי הצנזור קוסטנזי שראה בעין רעה את תפיסת מושג הנשמה שיש בספר. ראה: A. Berliner, *Censur und Confiscation hebräischer Bücher im Kirchenstaate. Auf Grund der Inquisitionen-Akten in der Vaticana und Vallicellana*, Berlin, 1891, p. 28.
¹²⁵ ראה לעיל הע' 109 והע' 116.

¹²⁶ נובלות חכמה, עמ' יג. וכדאי להשוות זאת עם דברי בן דורו, תלמיד המהר"ל וחברו של טיכו ברהא, הרב דוד גנז שכותב, לעומתו, בהתלהבות אודות הדפוס בספרו 'צמח דוד' (פראג, שני"ב – ח"ב, 1440, ד"ה דפוס): "ברוך החונן לאדם דעת ומלמד לאנוש בינה, ברוך אשר גבר עלינו חסדו בתחבולה רבה כזו לתועלת כל יושבי תבל, אין עוד מלבדה, ולא נמצא ערך לה בכל החכמות והתחבולות למן היום אשר ברא ה' אדם על הארץ, לא לבד לחכמות הלמודיות האלהיות ולשאר שבע החכמות, אלא גם לשאר חכמות זמניות, אומנים, פועלי יד, צורפים, בנאים, חרשי עץ, חרשי אבן וזולתם נתגלו ונתפרסמו על ידי הדפוס בכל יום ובכל עת תועלות ותחבולות רבות באשר נדפסו לכל פועלי אומנות ספרים הרבה אין קץ". והשווה עוד לדברי רבי חיים בר' בצלאל, אחי המהר"ל, בתחילת הקדמתו לספרו 'באר מים חיים' (לונדון, תשכ"ד).

¹²⁷ דבר זה מקשה מעט לקבל את טענת הרב ד"ר הרב משה כרמלי-וינברגר (1908-2010), בספרו *ספר וסייף: חופש הבטוי והמחשבה אצל עם ישראל* (מכון סורא על ידי הישיבה אוניברסיטה, ירושלים, תשכ"ז, עמ' 95) כי דברים אלו נובעים מכך שעל הספר 'תעלומות חכמה' התנוססו שמו של הרב אשכנזי, יחד עם שמו של יש"ר, ועל כן קינא בו יש"ר וכתב דברים אלו. להשערה זו אין שחר, ובעיקר אין בל ראה לכך.

¹²⁸ ביחס לילדים, אמנם השימוש בדרך כלל ברבים: *liberi, liberorum* - וכך כותב קיקרו בספר החמישי של *Tusculanae Disputationes*, פי 109: *liberos procreare*. אך יחד עם זאת, המונח גם יכול לתאר ילד יחיד, כפי שמוצאים בקומדיה של פובליוס טרנטיוס אפר, האישה מאנדרוס (Andria) פי 891 או קיקרו, ב-*Philippicae*, א, 2 ו-*De Imperio Cn. Pompei*, 33.

¹²⁹ ראה למשל את דברי הרב הראשי הראשון לצרפת, הרב יוסף דוד זינצהיים (1745-1812), בהקדמה לסדרת ספריו 'יד דוד' על הש"ס, ב'הקדמת המחבר' (יד דוד – ברכות, זרעים, הוצאת מכון ירושלים, ירושלים, מהד' שלישית תשס"ד) שכותב (שם, בעמ' השני שבראש הספר, לא ממוספר): "והחכם הגדול מו"ה יש"ר מקנדיאה בספרו נובלת חכמה אמר כי יותר מה שהביאה הדפוס תועלת לעולם, קלקלה עליו בהוצאת ספרים הרבה לאור, אשר לא הי' ראויים, וע"י הריבוי יבלבלו את דיעות ההוגים!" ויש להעיר כי בהקדמת ספרו 'שלל דוד' (הוצאת מכון ירושלים, ירושלים, תשס"ד) מביא את הסתייגות יש"ר מספרי דרוש: "הן אמת כי דבר קשה הוא לחבר חיבור בענין הדרוש. וכבר כתב החכם הגדול מוה"ר יוסף שלמה רופא מקאנדיע בספרו נובלות חכמה וז"ל, אף כי ספרי הדרשנים שעברות ומתיקות לפי הזמנים המשתנים ואחרונים פוסלים את הראשונים, עכ"ל". יש לציין עוד כי הכינוי של "החכם הגדול" אינו דבר שגרתי בכתבי הרי"ד זינצהיים ומראה עד כמה העריך את יש"ר. ולא רק הרי"ד זינצהיים כתב כך אלא עוד רבים, כאמור, וכך למשל כתבו הרב אליעזר פלקס, בשו"ת תשובה מאהבה, ח"ב, סי' רנט (עמ' כח,ב): "ויעל אלה וכאלה ניבא הגאון החוקר האלוקי מוה"ר קנדיא בספר אלים 'מלאכת הדפוס קלקולה של תורה'..." וכ"כ מילה במילה הרב ישראל וועלץ, אב"ד בבודפסט, המאמר קסז, שנה יט, קוני' ד (אדר התשכ"ז), עמ' 13: "ניבא הגאון החוקר האלוקי מוה"ר קנדיא בספר אילים, מלאכת הדפוס כמ"פ קלקולה של תורה". ואותו משפט חוזר בספרו שו"ת דברי ישראל, סי' קנח (עמ' קנ). ומעניין הוא כי דברים דומים מאד אמר הרב יונה לנסדורפר (1678-1712) בהקדמת לשו"ת שלו 'מעיל צדקה', בשנת 1710 כי הספרים הישנים מונחים כאבנים שאין להם הופכים וכולם עסוקים בדפוס הספרים החדשים, אך דבריו זכו לפחות הדהוד בספרות הרבנית.

¹³⁰ Daniel Jütte, *Das Zeitalter des Geheimnisses: Juden, Christen und die Ökonomie des Geheimen (1400-1800)*, 256-259. "Printing Kabbalah in sixteenth-century Italy", *Jewish Culture in Early Modern Europe: Essays in Honor of David B. Ruderman*, Hebrew

כתביו השונים של יש"ר כדי להתרשם מהיקף יצירתו. דבר זה יאפשר לנו גם לבחון איזה מקום נתן לתחומי ידע השונים – בפרט לקבלה מחד, ולפילוסופיה מאידך – בכתביו.

2.4.1 ספר אלים

ספר אלים, בן 441 עמודים, מחולק לשני חלקים שהם עצמם מחולקים לחמישה:

א. חלק 'אלים' – כ-120 עמודים – מכיל בעצמו חמישה 'מכתבים':

1) **מכתב של החכם הקראי זרח מטרקוי** ליש"ר עם י"ב שאלות ('עיינות') במגוון נושאים

(מתמטיקה, אסטרונומיה, קבלה, מאגיה, אסטרולוגיה, אלכימיה, רפואה, מטפיזיקה ופילוסופיה). תשובותיו של יש"ר לשאלות אלו מופיעות בחלק השני של הספר.

2) **מכתב של רבי משה מץ**, תלמיד היש"ר, לאותו זרח, בו הוא מתאר את הביוגרפיה מחד, עם כל מיני מעשיות ופרשות מרתקות, יחד עם עמדותיו האנטי-אריסטוטליות מאידך, של מורו ורבו היש"ר.

3) **'נר אלוהים'**: מכתב של יש"ר לחכם הקראי יושיע בן יהודה מטרקוי ששאל אותו על הוכחות לקיום הא-ל, נצחיות הנשמה והדרך הנכונה ללימוד התורה. בתגובה, יש"ר – תוך כדי בירור מושגים פילוסופיים, כמו משמעות ההוכחה המופתית, תכלית בריאת העולם והבחירה החופשית – משבח את האמונה הפשוטה ושימוש במדעים לדברים קונקרטיים ומגנה מאד את הפילוסופיה כדרך חיים, את הפלפולים המדעיים, הספקולציות והניתוחים האבסטרקטיים שאין בהם שום תועלת.

4) **קטעים מועתקים**: מכתב על 'ילד פלא' בעל כשרונות נבואיים שהתברר כשרלטן¹³¹; הצעות גאומטריות שהועתקו מספר 'יסוד עולם' לרבי יצחק ישראלי על ידי רבי מנשה בן ישראל; קטעים מתמטיים מספר של 'גיביר האשבילי' שהועתקו על ידי זרח מטרקוי.

5) **מכתב מליצי**, יפהפה, של יש"ר ל'יהודי חשוב' – "אחד משרי יהודה, קציני העם", שזהותו איננה ברורה משום שמחקו את שמו... אבל ככל הנראה הוא כהן. יש"ר משבח אותו, ומתנצל על איחור התשובה בשל כל מיני קשיים (ככל הנראה משפחתיים). המכתב כולו רמזים ומליצות כך שקשה לקבוע כאן יתדות¹³². הוא מתאר את השאיפות העצמיות שלו לרוחניות אקסטטית ועד כמה הוא מרגיש שסר מדרך אבותיו בכך שפנה ללימודי מדע ופילוסופיה ולא עוסק יומם ולילה בלימוד הגמרא ופנימיות התורה¹³³. הוא רואה בזה פגם, ו'טינוף' שיושב על

Yosef Shlomo Delmedigo's שם: "Engagement with Atomism", Union College Press, 2014, pp. 85-96. id., pp. 129-133

¹³¹ על פרשה זו, ראה: David Ruderman, "Three Contemporary Perceptions of a Polish Wunderkind of the Seventeenth Century", *AJS Review*, Vol. 4 (1979), pp. 143-163.

¹³² "verbose apology... written in (ההדגשה שלי): a cumbersome style, studded with Biblical expressions and phrases in meaningless application".

¹³³ מעניין לציין בהקשר זה את המובא בספר 'פעולת הצדיק' (1978)

בגדו וצורך לחזור בתשובה מזה. ומאריך עוד בכמה רמזים. בחלק השני של המכתב יש"ר מעתיק, לבקשת המכותב שלו, תרגום של שתי המימרות (אפֶּזְרִיזִם) הראשונות של היפוקרטס עליהם יש"ר מוסיף ביאור שחיבר עבור אותו יהודי.

ב. לארבעת ה'חיבורים' שבספר האחרים ניתנה הכותרת 'מעין גנים'. וזה כולל את:

(1) 'אגרת אחוז' שנשלחה לזרח מטרסקי המדריכה אותו אלו ספרים ללמוד¹³⁴.

(2) סוד היסוד: ספר מתמטי על 'פתרון המשולשים' – ד' חקירות שונות שעונות לשאלות זרח.

(3) חוקות שמיים: ספר אסטרונומי בו יש"ר מבאר את שני הספרים הראשונים של האלמגסט

לתלמי היווני, ומספר שם שכתב חיבור כולל לביאור כל האלמגסט אך הלה טרם פורסם.

(4) גבורות ה': ספר אסטרונומי העונה לשאלתו השלישית של זרח. יש"ר מזכיר כאן את קפלר

ועוד אסטרונומיים בני זמנו, ומצטט את גלילאו גלילאי אותו מכנה כ'רבו¹³⁵. הספר גם גדוש

ב'בעיות' מתמטיות-פילוסופיות: איך לחשב את מספר טיפות המים שבים, היחס הכמותי

בין ארבעת היסודות, כמה גרגירי חול יש עלי אדמות [כי הובטח לאברהם שזרעו יהיה

"כחול אֶשֶׁר עַל שְׁפַת הַיָּם" (בראשית כב, יז), וכו'.

(5) מעיין חתום: ספר אחרון המכיל 70 פרקים, כנגד שבעים השאלות של זרח (ה'תמרים'). כל

פרק דן בנושא אחר, כך שהספר מאד מגוון.

אבנר בן-זקן, בתיאורו את הספר כתב¹³⁶:

¹³⁴ על אגרת זו וגלגוליה השונים ראה ד' רודרמן, מחשבה יהודית ותגליות מדעיות בעת החדשה המוקדמת באירופה (תרגום מאנגלית ד' לוביש), הוצ' מרכז זלמן שז"ר, ירושלים, 2002, עמ' 141-144. וראה עוד להלן הע' 186.

¹³⁵ פרופ' אנדרה נהר מפליג בתיאור זה ובא לידי פרשנות שרצה 'להכניס את גלילאו כמורה בישראלי מרוב הערכה – ראה "Copernicus in the Hebraic Literature from the Sixteenth to the Eighteenth Century", *Journal of the History of Ideas* 38, No. 2 (April-June, 1977), pp. 214. ליש"ר היה עוד מורה דגול והוא הרב אליהו דה-לונה מונטאלטו (-1567), שהיה רופאם האישי של מארי דה מדיצ'י ולואי השלושה עשר, מלכי צרפת ופעל רבות לכך שאנוסים מפורטוגל, כמוהו, יחזרו ליהדותם. התפרסם כרבו של ר' שאול מורטירה וככותב כתב הפולמוס לפרק נ"ג בספר ישעיהו, ובפסק הלכה ייחודי שכתב בעת שהותו בפריז המתיר לנסוע בכרכרה בשבת; מלבד נימוקיו ההלכתיים העלה שם טיעון של שמירת כבודו של הבא בארמונות מלוכה ובכבודם של מארחיו, שלא יאלץ לטנף את שולי בגדו ונעליו בסחי וברפש הפזורים ברחובות. מעניין הוא כי לא נימק את פסק ההלכה בטיעונים של פיקוח נפש! בשנות שהותו בליוורנו עסק מונטאלטו במקצועו – רפואה – ואף הרצה בפקולטה לרפואה, שם. ובעיתות הפנאי, למד יהדות. החברותא שלו, דניאל פרנקו, שחזר לאחר זמן לפורטוגל, נתפס על ידי האינקוויזיציה הפורטוגזית והועלה למוקד. על מונטאלטו, ראה: Jean & Germàn Berrios, "Montalto Philoteus Elianus (1557–1616)", *Annales Médico-psychologiques, revue psychiatrique* 173, 10 (December 2015), p. 892–899.

אפשר להסיק מספר אלים בנידון, ראה את הפרק על יש"ר (פרק 4): *The First Jewish Copernician – Rabbi Joseph Solomon*: J. Brown, *New heavens and a new earth: the Jewish reception of Copernican* (Delmedigo) בספרו של הרופא ד"ר ג'רמי בראון: *thought*, Oxford University Press, New York, 2013, p. 66–81.

Giorgio Sarfatti, "Un discepolo di Galileo: Josef Shelomo Delmedigo", *La Rassegna Mensile di Israel*, terza serie, vol. 36, no. 7/9, SCRITTI IN MEMORIA DI ATTILIO MILANO (Luglio - Settembre 1970), p. 363–371; David Gianfranco Di Segni, "Da «Rabbi» Galileo a Copernico «primogenito del Satan»: le diverse reazioni del mondo Ebraico alla rivoluzione astronomica", *La Rassegna Mensile di Israel*, vol. 76, no. 3 (settembre-dicembre 2010), pp. 146–176.

A. Ben-Zaken, *Cross-Cultural Scientific Exchanges in the Eastern Mediterranean*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore, 2010, p. 76

“In 1629, Joseph Solomon Delmedigo published in Amsterdam a somewhat incoherent book entitled *Sefer Elim* (Book of Elim)...”

אך, כפי שמציין בצדק הרב בני קלמנון¹³⁷, דווקא ממבנה הספר ניתן ללמוד לא מעט דברים, ולמשל להבין כי:

“יש”ר נדרש לענות האם התפיסה האריסטוטלית תואמת את תפיסת התורה... הוא לא מוכן לענות (!), ורק לאחר שלושה מכתבים הוא ממנה את תלמידו לענות על השאלות דרך עיון בספרו המוקדם יותר¹³⁸”.

הוא אומר שממבנה הספר ניתן לראות כי יש”ר אינו שש בהכרח לענות על שאלותיו של זרח מטרסקי ועונה להם בליט ברירה, לקראת סוף הספר.

מבנה הספר מסודר בצורה סימטרית, כך שקשה לטעון שאין כאן דבר ערוך ומכוון. כמו כן, לפני תשובתו מופיעה אגרת ההתנצלות של יש”ר, גדושה ברמזים, המורים, לפי הבנתי, כי אין הוא שלם עם העיסוק הזה. גם את המורה נבוכים ראה יש”ר, כפי שמתאר זאת תלמידו, הרב מץ, כספר:

“המבקש לבער הקוצים מכרם ישראל, ומי שלא למד קודם החכמות יהיו בעיניו רוב דברי חיבור מורה נבוכים כחלום בלי פתרון”¹³⁹.

ומוסיף שם כי התפיסה של הרמב”ם בפרט ושל אבן-רושד בכלל היא:

“שטן למתפלספים...[ו]כל אלו החכמות שקראום אלוהיות בנויות על יסודות רעועים שאם ההיולי הוא דמיון ורעיון רוח... שהרי... הכוכבים הם מתנועעים בטבעם בסיבוב נגד היסודות שטבעם לנוח... ואין צורך ל’מניעים’ ול’שכלים נבדלים’, אם כן אזלת לה החכמה הזאת כלה...”¹⁴⁰.

¹³⁷ סיפורים נפלאים מרבי נחמן מברסלב – עיון בסיפורים הנוספים של ר’ נחמן שהוציא לאור ר’ שמואל הורוביץ, הוצ’ גילוי - בית ועד לתורה הר חבורן, עתניאל, תשע”ח, עמ’ 280-279.

¹³⁸ ‘בשמות בת שלמה’, ראה לקמן בערך הספר בפרק 2.4.3 על הספרים שנותרו בכתב יד.

¹³⁹ אליס, עמ’ 27. דברים אלו עולים בקנה אחד עם ניתוחה של פרופ’ סנדרה פולוור (The Life, Times and Educational Beliefs of an Early Seventeenth Century Jewish Philosopher Joseph Solomon Delmedigo (1591-1655), *European Judaism: A Journal for the New Europe*, vol. 26, no. 2 (Autumn 1993), p. 31-34) traced works. Even where the sources cannot be “Originality is rare in Delmedigo’s mathematical: הכותבת precisely to a particular author, it can easily be assumed that he was following some model. Although his back mathematics is generally lacking in novelty, the problems he presents in the guise of mathematical paradoxes to whet the appetite of his students, and his approach to their solutions, merit scholarly attention. His paradoxes and their innovative solutions are probably his most original contribution. His literary activity was therefore to a certain degree creative, since he always tried to find new methods of explanation, new ways that would not only maintain the interest of his students, but make theories and mathematical relationships more accessible to his pupils and to the laymen who might read his work. (...) It appears that he understands his role as that of an educator and disseminator rather than that of an innovator. (...) He believed that mathematics and astronomy taught the greatness and handiwork of God, and felt that: this secular knowledge would raise the honor of his people... (cf. *Elim*, p. 132)...”

Selected Mathematical Paradoxes in the Scientific Works of Joseph Solomon Delmedigo, Columbia University, 1983.

¹⁴⁰ שם, עמ’ 41. ובעמ’ 49 מוסיף יש”ר: “מורי (=גלילאו - שיי”א) ימאן לגמרי בהיולי... וצורות עצמיות הן על ריק בנויות, ואינן אלא חלומות והזיות”. וראה על כך, מה שכתב הרב ‘הנזיר’ (דוד כהן) בביאורו לכוזרי (הוצ’ נור דוד (אריאל), ירושלים, תשס”ב), כך ג, מאמר ה, אות יד, עמ’ פג-פה ושם, אות כא, עמ’ קצא.

- ב. **מכתב שבח** על רבי אליהו דלמדיגו מפי תלמידו, רבי שאול כהן
 - ג. **ספר מצרף לחכמה ליש"ר** – בו בוחן טענה אחר טענה, בצורה שיטתית את הנאמר בספר 'בחינת הדת' ודוחה דבריו.
 - ד. **מכתבים מירושלים משבחי האר"י ז"ל**
 - ה. **אירוע שהתרחש בצפת** בתקופת האר"י בו 'רוח רעה' נכנסה באשה¹⁴⁸
 - ו. **'עולם קטן'** – קיצור של המאמר הרביעי מ'עשרה מאמרות' של הרמ"ע מפאנו
 - ז. **קיצור עולם התיקון ליש"ר**
 - ח. **דרוש על 'אדם קדמון' וקיצור כל האצילות** ששלח רבי שמשון מירושלים
 - ט. **שבר יוסף ליש"ר**¹⁴⁹
 - י. **"קבלת רבי ישראל סרוג - כפי ששמע פה אל פה מהאר"י"**
 - יא. **אגרת הרמב"ן** לרבני צרפת אודות המשנה תורה ומורה הנבוכים לרמב"ם
 - יב. **אגרת רבי אנטולי** לרמב"ם ותשובתו אליו
 - יג. **שירים לרבי אנטולי** הנ"ל ונוסח החרם ששלח הרמב"ם לאלכסנדריה על כהן שנשא גרושה
 - יד. **אגרת הרמב"ם** לחכמי לונל
 - טו. **אגרת תימן** לרמב"ם
 - טז. **אגרת תחיית המתים** לרמב"ם
- החלק השני של הספר כולל:
- א. **הקדמה** של ט"ז עמודים מפי הרב שמואל אשכנזי בו מסביר למה מפרסם את הספר
 - ב. **תוכחה מגולה** של יש"ר לאותו תלמיד על כך שהדפיס ללא רשות
 - ג. **ספר נובלות חכמה** – "המלמד לאדם דעת ומזימה, ובו עלים כמנין אל"ה נובלות עליה. נכבדות מדבר בו בכללות עולם התהו לפי דרך הרב החסיד כמוהר"ר אשכנזי ז"ל"
 - ד. **ספר נובלות אורה** – "עמא שרא נהורא אשר בו דרושים יקרים משמחי לב ומהם ליהודים הייתה אורה".
 - ה. **ספר כח ה'** – על האותיות ומשמעותן הקבלית.

¹⁴⁷ על הופעת ספר זה כאן, ראה: Giovanni Licata, *La via della ragione - Elia del Medigo e l'averroismo di Spinoza*,

Spinozana, edizioni Eum, Università di Macerata, Macerata, 2013, p. 225-244

¹⁴⁸ ראה על כך בדוקטורט של יוסי חיות, ובפרט בסופו, קריאה סינופטית של הגרסאות השונות של סיפור זה: J.H. Chajes, *Spirit Possession and the Construction of Early Modern Jewish Religiosity* (Ph.D.), Yale University, 1999, Appendix II, p. XXV-XXXII

¹⁴⁹ יש לציין כאן כי קיימים שלושה חיבורים ששמן 'שבר יוסף', חיבור זה, ועוד אחד בענייני לוגיקה וחיבור שלישי בענייני רפואה. השניים האחרונים לא נדפסו ונותרו בכת"י.

על ריבוי ספרי היש"ר כתב למשל הרב חיים יוסף דוד אזולאי, גדול הביבליוגרפים היהודיים¹⁵⁰, בספרו 'שם הגדולים'¹⁵¹ כאשר מתאר את הספר 'שמע שלמה' (שאיננו תחת ידינו):

'שמע שלמה' - ילקוט גדול משמועות טובות ובשם אומרים נזכרי' ויהיו נקראים. חיברו הרב יש"ר מקאנדיא, כמ"ש בסוף הקדמתו ל'נובלות חכמה'. ושם **תראה שחיבר כמה וכמה חיבורים רבים אגודות אגודות עשר ידות מדובר בהם נכבדות בחכמות מספר** שיעור אלגבר"ה וכמה שו"ת בחכמות אלו ובחכמת התכונה, באור לאלמגיסט"י וכמה קיצורים, וכן בטבעיות, מדיניות, אלוהיות, ובהגיון, ורפואה, ו**ספר כולל לבאר כל הדבר הקשה הנמצא בספרים**. וספר כולל פרחי ספר לשון הקודש נקרא תורי זהב. וספר רוח שמואל ובו חכמת מר שמואל וספר תור המעלה. וכתב שם להוציא לאור ספר גדול הערך שיועיל לרבים יותר מספר היד של הרמב"ם ובספר זה ובספר 'בשמת', כל מעיניו. וע"ש באורך ועיין במערכת א' (אות צג, ע' אלים). ועיין בסדר הדורות [חלק שמות הספרים, ספר אלים] דף קס"ד ע"א¹⁵² שם מזכיר כמה וכמה ספרים אחרים שחיבר כנראה, שהוזכרו בס' אלים.

את הספרים שנותרו בכתב יד **שהוזכרו על ידי יש"ר או תלמידיו** במקומות אחרים – ורובם טרם אותרו או שנאבדו או אף לא הגיעו לידי השלמה – והנסתרות לה' א-לוהינו – הם:

א. **יער לבנון**: אוסף של מחקרים בסגנון אנציקלופדי. כפי שמצטייר זה היה בעיקר סביב ענייני המקדש. לפי תלמידו של יש"ר, הרב מץ¹⁵³, כתיבת הספר נעצרה באמצע ומפאת האורך של החיבור הוא מעולם לא הושלם. מנחם מענדל זלאטקין, ב'**אוצר הספרים**' שלו¹⁵⁴, לעומתו, מתאר את הספר כך: "כתב יד מונטפריורי 484/2 – באור פילוסופי על ארון הקודש, שלחן המערכת והמנורה. בלתי שלם"¹⁵⁵.

ב. **באר שבע**: חיבור אנציקלופדי רב-תחומי מתומצת המסכם את 'שיטות הראשונים' בלוגיקה, רטוריקה, פילוסופיה טבעית, תאולוגיה, אתיקה, מתמטיקה, אסטרונומיה, אסטרוטלוגיה, אופטיקה, טכנולוגיה, חקלאות, רפואה, פרמקולוגיה, אלכימיה, ועוד, שאמור לכלול פתיחה המכונה 'פי הבאר' עם תכנית לימודים ליתורת האדם השלם הישראלי¹⁵⁶.

¹⁵⁰ ראה עליו: עודד כהן, **חדשים גם ישנים – מרחבים תרבותיים בעולמו של החיד"א**, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, בהנחיית פרופ' אלחנן ריינר, אוני' תל-אביב, אלול תשע"ו.

¹⁵¹ מערכת ספרים, אות ש, פיסקה צח, ערך 'שמע שלמה', מהד' מכון המאור, ירושלים, 2019, עמ' רסג.

¹⁵² לרבי יחיאל בן שלמה היילפרין (1660–1746), עמ' 33 במהד' רבי נפתלי משכיל לאיתן, ורשה, ה'תרל"ז (1768).

¹⁵³ אלים, עמ' 45–47.

¹⁵⁴ "כולל הערות תקונים הוספות ומפתח שמות המחברים לספר אוצר הספרים של ר' יצחק אייזיק בן יעקב שנדפס בוילנא עם הערות מרובות מהד"ר משה שטיינשניידר בשנת תר"ם", חלק שני, דפוס סיון, ירושלים, תשכ"ה, אות י, מס' 350, ערך 'יער לבנון', עמ' 117.

¹⁵⁵ ניסיתי לאתר את כתב היד וככל הנראה הוא נמכר במכירה פומבית – ואין לי דרך להשיגו.

¹⁵⁶ אלים, עמ' 46. ראה עוד על כך את מאמרו של הרב ד"ר יוסף לוי: "אקדמיה יהודית למדעים בראשית המאה השבע-עשרה: ניסיונו של יוסף שלמה דלמדיגו", בתוך: **דברי הקונגרס העולמי האחד-עשר למדעי היהדות**, חטיבה ב, כרך א (ירושלים, תשנ"ד), עמ' 169–176.

ונלווה אל הספר 'באר אחרת' ביאור שהוסיף יש"ר לספר באר שבע המתומצת ביותר¹⁵⁷.
החיבור 'פלג אלוהים' (לעיל אות כו), היה אמור לחתום את הספר, אך היווה ככל הנראה
חיבור נפרד (להלן אות כו).

ג. **בשמת בת שלמה**: ספר זה אמור להיות המגנום אופוס של יש"ר, בו מבטא בצורה ברורה
את כל משנתו, כולל "מפתח לפירוש נכון של פסוקי התורה". ספר זה, לפי רוב העדויות הוא
ספר אנציקלופדי המכיל כמה וכמה חיבורים, ביניהם 'אור שבעת הימים' על הבריאה,
ו'חפש מחופש' – "בעניין ההשתנות"¹⁵⁸. זה הספר בו היש"ר ביקש מתלמידו, הרב מץ, לעיין,
כדי לענות לזרח מטרסקי.¹⁵⁹

ד. **פירוש להלכות החודש לרמב"ם**¹⁶⁰

ה. **עמודי שמים**: חיבור בעניינים אסטרונומיים הדרן באריכות גדולה בחידושי של
קופרניקוס¹⁶¹.

ו. **פירוש לאלמגסט**¹⁶²

ז. **עצם השמים**: שלילת ההוכחות של אריסטו על קיום יסוד חמישי לשכלים הנבדלים ושאר
גרמי שמיים המוצגות בספרו 'על השמיים'.

ח. **מגד שמים**: חיבור על הכלים השונים המשמשים למדידה אסטרונומית.

ט. **צל החכמה**: חיבור בעניין תכליתו של הצל ואיך לחשב זמנים בעקבותיו.

י. **ארובות שמים**: חיבור בענייני חשבון¹⁶³.

יא. **רשימת המתמטיקאים המפורסמים**

¹⁵⁷ כך לפי עדותו של רבי משה מץ, בספר אלים, שם.
¹⁵⁸ שמואל יוסף פין, "מכתבי הרב יוסף שלמה דלמדיגו", הכרמל ו (1867), עמ' 343.
¹⁵⁹ בספר 'אוצר הספרים' לר' יצחק אייזיק בן יעקב (וילנא, 1880), אות ב, סי' 677 כתוב: "ולפי המקובל בידי מפי איש
אמונים נאבד הספר כי נשרף גוף כתי" המחר ביום תבערת אש בק"ק סלאנימא ולא נשאר ממנו אף העתק אחד".
אך לפי דודו של הרש"ר הירש, הסופר ומתרגם משה מנדלסון-פראנקפורטר מהמבורג (1781-1862), מאחרוני המשכילים
בגרמניה, אכן היה כתי" של 'ספר בשמת' בספרייתו של רבי שמשון סלוני (רב בפולין באותם ימים), ולעצרו הספר אכן
נשרף בשריפה גדולה שכלתה את כל רכושו של אותו רבי שמשון והוא אף היה עצוב יותר על אובדן הספר הזה מאשר על
כל שאר חפציו, כפי שכותב אותו משה מנדלסון: „Rabbiner Shimschon trauerte darüber mehr wie über den Verlust seiner ganzen Habseligkeiten, denn es ist durchaus nirgends ein gutes Exemplar davon vorhanden“,
ו"ש"ר, עמ' 330 הע' 5 – המתחילה בעמ' 329), הוא מדבר על – ein gutes Exemplar – "עותק טוב" שלא נשאר, וייתכן
ונותרו עותקים 'פחות טובים'. וכפי שמעיד יצחק דב בער לעווניזאהן (קרמניץ, 1788-1860), תעודה בישראל, וילנא
והורודנא, תקפ"ח (1828), פרק יט, עמ' 152 הוא ראה עותק של הספר בספריה בפאריז.
מכאן הסיק כנראה, בטעות, הרב צבי אינפלד כי יש"ר היה שורף את כתביו בעצמו ככל שהיה כותב אותם, כפי
שכותב (Henri Infeld, *La Torah et les sciences ou mille années de controverses*, éd. Maor Yossef, Jérusalem, 1991, p. 110): „Auteur extrêmement prolifique, il détruisait ses manuscrits au fur et à mesure de leur rédaction, arguant qu'elles étaient
uniquement destinées à éprouver ses facultés et que de toute façon, ces œuvres étaient indignes de la publication. Ce n'est que grâce
à la vigilance de ses disciples que ses écrits furent sauvés et publiés, ce qui provoqua l'ire de leur auteur".
לקח את הרעיון שכל רצונו של יש"ר היה לכתוב כדי "להוכיח את יכולותיו" וכי "דבריו לא היו ראויים לפרסום" [אף כי
התנגד לדפוס, כאמור לעיל וביקר את תלמידו שפרסם בניגוד לרצונו].
¹⁶⁰ ר' יוסף יצחק איידלר מצא את כתב היד של ספר זה בספריית רוזנטליאנה מאמסטרדם ופרסם אותו בתוספת הערות
בהוצאה עצמית, בבריסל בשנת תשע"א, וכתב שם במבוא:
"Our manuscript has the numerotation Ros. 255 (n° 3908). It does not appear in the list of manuscripts
ascribed to Demedigo available on the website of the Hebrew University. The manuscript was already briefly
described by Tsvi Langerman Kiriat-Sefer Vol. 58 (1983), pp. 199-200".

¹⁶¹ ע"פ עדותו בספר אלים, עמ' 438.

¹⁶² באלים עמ' 221, בחלק המכונה 'חוקות שמיים', יש"ר מספר שכמעט סיים את הביאור לכל האלמגסטו.

¹⁶³ ראה אלים, עמ' 136 ועמ' 151.

יב. יסודות החשבון

יג. גאודזיה: על חשבון ומדידה.

יד. עיר גיבורים (כולל: גבורות ה', נפלאות ה', שבר יוסף [בענייני חשבון]): ספר מתמטיקה –

בעיקר אלגברה, שורשים ודרכי הוכחה של תיאוריות מתמטיות שונות¹⁶⁴.

טו. לחם אבירים: בענייני אלגברה.

טז. ביאור ל'ספר האחד' לר"א אבן עזרא

יז. טריפלדונומיה: בענייני טריגונומטריה.

יח. ברכי יוסף: חיבור בענייני רפואה.

יט. הללוי"ה: עוד חיבור בענייני רפואה.

כ. מקור בינה: תרגום כל המימרות (אפוזיזמים) של היפוקרטס לעברית¹⁶⁵.

כא. חיבור על התזונה

כב. רפואות תעלה: על דרכי הטיפול למחלות שונות¹⁶⁶.

כג. שבר יוסף [בענייני רפואה]

כד. ביאור לספר הקטגוריות של אריסטו¹⁶⁷

כה. גן נעול: על עיקרי הדת¹⁶⁸.

כו. פלג אלוהים: על תכלית האדם.

כז. בטוחות חכמה: לפי ר"ש אשכנזי¹⁶⁹ הספר מכיל סיכום ותמצית השיטות של רמ"ק

והקדמונים בעניינים קבליים, בצירוף השימוש באותיות גימטריות וראשי תיבות ושאר

דרכי ההתבוננות של המקובלים.

כח. ביאור לספר 'הציוני' [של רבי מנחם ציוני]

¹⁶⁴ מוזכר ב'אגרת אחוז'.

¹⁶⁵ מובא גם בספרו של תלמידו המובהק, ר' יישכר בער טלר (1637-1687), 'באר מים חיים', פראג, תי (1650), יצא מחדש ב-1968 במהדורה בת מאה עותקים: באר מים חיים (בנידוש) לישכר טלר עם פרקי היפוקרטס שתורגמו לעברית על ידי יוסף שלמה דלמדיגו, לפי דפוס פראג, הוצאה מצולמת עם הקדמה על ידי יהושע ליבוביץ, מו"ל ל"צ, ירושלים, תשכ"ח. יש לציין כי ספר זה פותח בשיר מעניין: "זה ספרון חדש / עם הרבה תרופות וסגולות / ובעזרתן / תוכל להשיג תוצאות מבראות / כל בן ישראל צריך לקנות ספר לביתו / כדי שבמקרה הצורך / לא יצטרך לרוץ לרופאים הרחוקים". רואים כאן מגמה דומה לזו של רבו, היש"ר, להפיץ את החכמות כדי שאלו יהיו שימושיות עבור היהודים.

¹⁶⁶ הספר מוזכר בהערות הרב יצחק שמואל רגיו לספר 'בחינת הדת' כספר ידוע ונפוץ (הערה יג, בסוף הספר, מהד' וינה, 1833, עמ' 114). הוא סותר את הטענה לפיה מחבר לא יכול להחזיק בשתי מחשבות שונות ומשווה את היסתירה' שיש לכאורה בין 'מורה הנבוכים' למשנה תורה' לזו שיש בין ספר 'רפואות תעלה' לבין 'המצרף לחכמה' ביחס למציאות השדים. סתירה זו, אינה מהווה הוכחה, לפי הרב רגיו מגוריציא, לכך שמדובר במחברים שונים. ומוסיף עוד דוגמא מרמח"ל הסותר את עצמו לכאורה בספר זוהר תנינא ובתיקונין חדשים (ומעיד שספרים אלו נמצאים אצלו בכתב יד) עם דבריו ספר מסילת ישרים. וממשיך עם פירושו לקהלת של הרב משה מנלדסון (רמבמ"ן) ו"ספרו הנשגב עמודי שחר" שאף הם נראים כסותרים. לטענתו אין שם כל סתירה, ואף אם נמצא סתירה – אין זה מעיד על כך שמדובר במחברים שונים. על מפעלו ואישיותו של הרב יצחק שמואל רגיו מגוריציא, ראה את מאמריו של פרופ' דוד מלקיאל: D. Malkiel, "The Reggios of Gorizia: Modernization in Micro", in: *Society, Economy and Culture in the Mediterranean Lands, 1550-1850*, E. Horowitz and M. Orfali (eds.), Bar-Ilan University, Ramat Gan, 2002, p. 67-84; D. Malkiel, "New Light on the Career of Isaac Samuel Reggio", in *The Jews of Italy. Memory and Identity*, B. Garvin & B. Cooperman (eds.), University Press of Maryland, Bethesda, 2000, p. 276-303. אגב, יש לציין כי הרב רגיו לא חש הערכה גדולה כלפי היש"ר מקנדיאה, ראה בביאורו לבחינת הדת הני"ל (וינה, 1833), עמ' 103.

¹⁶⁷ אנו יודעים כי חיבור זה נכתב בוילנא והיה בידיו של יושע מטרסקי, כמוזכר באלים, עמ' 81.

¹⁶⁸ ככל הנראה כתגובה ליי"ג עיקרי הרמב"ם.

¹⁶⁹ ב'הקדמה המגיהה' לספר 'מצרף לחכמה'.

כט. **ערכי הכינויים** : על השמות האלוהיים לפי קבלת האר"י ז"ל.

ל. **לבב חכמה** : על תוקף הרפואות המוזכרות בחז"ל וכוחה של המאגיה.

לא. **מגלה עמוקות** : בענייני אלכימיה וקבלה.

לב. **אותות שמים** : בענייני אסטרולוגיה לפי היהדות.

לג. **קיצור הפרד"ס** : תמצית של ספר 'פרדס רימונים' לרמ"ק.

לד. **תעלומות חכמה** : אסופת מאמרים שיש"ר הכין [וככל הנראה אינו קשור ל'תעלומות חכמה' אותה הדפיס תלמידו כנוצר לעיל¹⁷⁰].

לה. **בתי הנפש** : תוספת לספר 'נפש הגר'.

לו. **ביאור לספר 'השם הנכבד' לר"א אבן עזרא**

לז. **ביאור למקומות קשים בספר עקידת יצחק לר"י עראמה**¹⁷¹

לח. **נפש הגר** : תשובה ארוכה בהלכות גרות עם ביאור ארוך על מעלת הגרות ותביעת המושג

'זרע ישראל' כמושג הלכתי.

לט. **רחל מבכה**¹⁷²

מ. **רוח אליהו** : ספר הגנה לפירוש הרא"ם על רש"י¹⁷³.

מא. **רוח שמואל** : על חוכמתו ודרכו בפסיקה של האמורא הבבלי מהדור הראשון, במאה

השלישית, איתו יש"ר הזדהה מאד : הרופא-רוקח ואסטרונום שמואל¹⁷⁴.

מב. **ספר טור המעלה** : השערת ברזילי¹⁷⁵ היא שזהו חיבור על מצוות כבוד רבו ותלמידי חכמים.

מג. **ספר תורי זהב** : ליקוט מספרים שונים מהספרות הרבנית בכללה¹⁷⁶, כולל גם ביאור של

יש"ר, לאותם קטעים, הנקרא 'נקודות הכסף'¹⁷⁷.

¹⁷⁰ ראה ברזילי, יש"ר, עמ' 332, הע' 4.

¹⁷¹ ראוי לציין כאן, כי ב'מצרף לחכמה', פרק ח, כותב היש"ר כי **הר"א ביבאנו** היה **מראה לעיניים לר"י עראמה**, המשתמש בדבריו מבלי להזכירו. [הדברים מהדהדים עם הביקורת של בנו של רבי יצחק, רבי מאיר עראמה, שהאשים את אברבנאל בגנבה ספרותית מספרו של אביו – מכתבו זה הודפס בעיתון **המגיד** של ה-30 ביוני 1858, עמ' 3].

¹⁷² להשערתו זהו חיבור על הלכות אבלות – למרות שאין לי ראיה ברורה לכך, אך כמה פעמים נראה שיש רמזים בכתבי יש"ר על רחל כדמות המסמלת את דמות האם האבודה, בפרט לאור העובדה שכל כך הזדהה עם שמו, יוסף, כפי שכתבנו לעיל, בהע' 52.

¹⁷³ ואין זה בכדי ; רבי אליהו מזרחי היה מוערץ על ידי יש"ר באופן פרטי (ראה נובלות חכמה, דף לבב) ועל ידי יהודי קנדיאה באופן כללי שראו בהם את רבם. כפי שנראה בחוש בתושבותיו (ראה למשל בשו"ת הרא"ם סי' סו, וסי' עא) הוא נחשב לסמכות גדולה עבור תושבי האי. ראה עוד על כך בפרק הראשון של ספרו של מ' בניהו, **רבי אליהו קפשאלי איש קנדיאה**, הוצ' המכון לחקר התפוצות אוני' תל אביב, תל אביב, תשמ"ג.

¹⁷⁴ יש"ר הזדהה עם האמורא שמואל משום שהיה חכם מאד והתעסק באותם תחומים בהם עסק יש"ר : רפואה, מדע ואסטרונומיה, מלבד היותו פוסק ומנהיג. כך הוא כונה בכמה מקומות "מר שמואל" (ברכות יט,א) על שם חוכמתו וכבודו או "שמואל ירחינאה" (איש הירח - ב"מ דף פה,ב) על שם חכמת העיבור בה עסק ; כי היה מגדולי הבקאים באסטרונומיה בזמנו, כפי שמעיד על עצמו : "נהירין לי שבילי דשמיא כשבילי דנהרדעא" (ברכות דף נח,ב - ברורים לי שבילי השמיים כשבילי נהרדעא...). מלבד זאת, האמורא שמואל התפרסם בעיקר ברפואה [והיה לרופאו האישי של רבי יהודה הנשיא, ראה ב"מ, שם]. כך לגבי שתי תחומים אלו (רפואה ואסטרונומיה), הרבה שמואל להתקין תקנות והלכות. כמו כן, הוא כונה "שקוד" (כתובות דף מג,ב) ופרש שם רש"י : "על שום ששוקד על דבריו לאומרים כהלכה". רבי נתן בעל הערוך פירש שהיה "שוקד על דלתי תורה". הוא גם נקרא "שבור מלכא" (ב"ב קטו,ב), ופירש רשב"ם : "ולפי שהלכה כמותו בדין, קרי ליה הכי". וכן נקרא : "אריוד" (חולין דף עו,ב) ופירש רש"י שם : "קרי שמואל על שם אריוד מלך אלסר דהלכתא כוותיה בדיני". מסיבות אלו, מובן יש"ר הרגיש צורך לכתוב ספר עליו.

¹⁷⁵ יש"ר, עמ' 334, הע' 4.

¹⁷⁶ "יוספר כולל פרחי ספר לשון הקודש" כלשון ההקדמה המצוטטת על ידי החיד"א שדבריו הובאו לעיל, עמ' 33.

¹⁷⁷ מתברר שהספר היה בידיו של ר"ש אשכנזי. ראה 'הקדמת ספר', לנובלות חכמה, דף ז,א.

התמונה המצטיירת מסקירה זו, היא:

א. כי יש"ר היה כותב פורה ביותר – וזאת מעבר לעיסוקיו בהוראה, בקהילה, וכרופא ומדען, אסטרונום ומתמטיקאי המתכתב עם מדענים אחרים בני זמנו.

ב. בולטת העובדה כי חיבוריו של יש"ר, לפחות ברשימה זו, עוסקים כמעט באופן שווה בענייני יהדות ומדעים: ישנם 6 חיבורים הדנים באסטרונומיה, 6 ברפואה ועוד כ-9 (21 בסה"כ) בענייני חשבון לעומת 22 בענייני יהדות.

ג. הפילוח של החיבורים בענייני יהדות מראה כי:

I. לפחות 5 מהם עסקו בענייני קבלה [בעיקר סביב רמ"ק והאר"י]

II. כ-4 מהם עסקו בענייני הלכה

III. כ-4 מהם עסקו בענייני פרשנות התורה – כאשר הפרשנים המרכזיים בהם דן הם ראב"ע, רא"ם, הציוני ור"י עראמה.

IV. רק שני ספרים הם ספרים 'פילוסופיים-תיאולוגיים' גרידא [פלג אלוהים, ו'גן נעול].

V. כמעט ואין עיסוק בספרות התלמודית, מלבד הספר 'לבב חכמה', על הרפואה

בחז"ל, וספר 'רוח שמואל' שאף הוא ספר 'רוחבי' על שיטתי של האמורא שמואל.

כמובן יש לקחת את כל המסקנות הללו בעירבון מוגבל משום שאיננו יודעים אם יש עוד חיבורים וכמה מהם באמת הושלמו. אך מכאן מצטיירת בכל זאת התמונה כי מה שהעסיק בעיקר את יש"ר, **במדע** – זה היה רפואה¹⁷⁸, אסטרונומיה ומתמטיקה ו**ביהדות** – הלכה, פרשנות וקבלה.

חיבוריו התיאולוגיים מועטים [גן נעול' בענייני העיקרים ו'פלג אלוהים' על תכלית האדם שהיה אמור להיות 'נספח' לספר 'באר שבע'].

2.5 יחסו לקראים ולמי שאינם יהודים

ליש"ר היו שלושה תלמידים קראים מוכרים¹⁷⁹:

1) החכם **יושיע בן יהודה** (נפטר אחרי 1660) שהיה דיין בעיר טרוקי (מ-1634 עד 1640) והתכתב עם יש"ר באמצע שנות העשרים של המאה ה-17¹⁸⁰.

2) החכם **עזרא בן ניסן** (1595-1666), שהיה רופא ודיין בטרופאי (מ-1640 עד מותו ב-1666)¹⁸¹.

¹⁷⁸ בניגוד לטענת ברזילי כי בקושי עסק בכך וכי לא היה טוב בתחום (!) - ראה, בספרו: יש"ר, עמ' 125-133. ראה עוד נ' זינגר, הנ"ל בהע' 42 ו-102.

¹⁷⁹ ראה עוד Riikka Tuori, "The One Who Defeats the Power of the Stars": Medieval Exegetics in Polish-Lithuanian Karaite Poetry", in *Exegesis and Poetry in Medieval Karaite and Rabbanite Texts* (Karaite Texts and Studies, vol. 9), Joachim Yeshaya and Elisabeth Hollender (eds.), Brill, Leiden-Boston, 2016, p. 271-275.

¹⁸⁰ ראה: שמואל יוסף פין, "מכתבי הרב יוסף שלמה דלמדיגו", *הכרמל* ו' (1867), עמ' 358 ו"שני מכתבים קראיים", שם, עמ' 366-367.

3) זרח בן נתן (1578?-1657). לעומת עזרא ויושיע, היה לא רק מדען וחכם קראי מוסמך אלא

בעיקר פילוסוף. הוא ערך את ספר אלים של היש"ר וכתב פירוש למורה נבוכים¹⁸² ועל שיר

השירים שאבד לנו.

י' ברזילי¹⁸³ סבור כי יש"ר עבר ממצרים לטורקיה כי אלה היו המרכזים הקראיים, וכי החכם מקנדיאה חיפש ללמד לקראים.

הוא מסתמך על המכתב המיוחס ליש"ר, 'אגרת אחוז' בנוסחו 'המלא', אותו פרסם, בין השאר, אברהם פירקוביץ' (1786-1876)¹⁸⁴.

הגלגולים השונים של ה'נוסח המלא' וזהות המפרסמים אותו, מעלה תהיות רבות על אמינותו¹⁸⁵, כפי שכבר העירו כמה חוקרים¹⁸⁶.

אך ברזילי טוען עוד¹⁸⁷, בעקבות אברהם גייגר¹⁸⁸ ויעקב מאן (1888-1940)¹⁸⁹ כי חיבת יש"ר לקראים נובעת מאהבתם את לימודי המדעים ומפגש עם אנשים 'שונים'. ברזילי אף מרחיק לכת ומוסיף:

"Yashar sought them not only on account of their rationalism or love of science, but primarily because they were Karaites, sectarians, and heretics in the eyes of the bulk of Jews. Through association with them he gave vent to his own spirit of rebellion against rabbinical Judaism...it is not unreasonable to assume that one of the reasons of for his travels in Egypt, Turkey and Eastern Poland – all seats of Karaitic communities – may have been his desire to gain a closer acquaintance with the living remnants of the great rebellion against the Jewish tradition..."¹⁹⁰

אלא שלדברים אלו אין שחר! אין כל ביסוס לכך לא בכתבי יש"ר ולא בכתבי 'תלמידיו' הקראיים, הגם שמאד העריכו אותו¹⁹¹.

¹⁸¹ ראה עליו: Mikhail Kizilov, "Karaites Physician Ezra ben Nisan ha-Rofe of Troki (1595–1666): A Karaite Physician in Legend and History", *Leipziger Beiträge zur jüdischen Geschichte und Kultur* 1 (2003), p. 10–83.

¹⁸² אברהם פירקוביץ' טען (אבני זיכרון, וילנא, 1872, עמ' 251-253) שיש"ר הכשיר את עזרא כרופא והלה החליף את יש"ר כרופאו האישי של הנסיך מראדזיוויל ומשם הגיע להציל את בתו של המלך יאן השני קזימיז' ואזה (Jan II Kazimierz Waza - 1609-1672), מלך פולין ודוכס גדול של ליטא בעידן "האיחוד הפולני-ליטאי", שגם נשא פורמלית בתואר "מלך שוודיה" (מ-1642 עד 1660) ו"דוכס אופלה". וכחוקרה, מספר פירקוביץ', המלך הנ"ל לקח אותו כרופא אישי והגדיל אותו מאד בעושר גדול, טירה ועבדים וכו'. אך אין כל בסיס או אימות ממקור אחר לסיפור זה, וככל מה שיוצא מפיו של פירקוביץ', יש לקחת את הדברים בעירבון מוגבל. וראה עוד ד' לסקר (בפרט בסוף המאמר): Daniel J. Lasker, « Eastern European Karaite Attitudes towards Modern Science », *Aleph* vol. 10, No. 1 (2010), pp. 118-136

Ukrainian National Library, Harkavy Collection, no. 371

¹⁸³ יש"ר, עמ' 54-58.

¹⁸⁴ "מכתב הרב יוסף שלמה דלמדיגור", *הכרמל* ו (1867), עמ' 342.

¹⁸⁵ ראה ד' רודרמן, *מחשבה יהודית ותגליות מדעיות בעת החדשה המוקדמת באירופה* (תרגום מאנגלית ד' לוביש), הוצ' מרכז זלמן שז"ר, ירושלים, 2002, עמ' 141-144.

¹⁸⁶ בעיקר רודרמן, שם, וני יושע, הנזכר לעיל, שם.

¹⁸⁷ שם, עמ' 311-314.

¹⁸⁸ מלא חופניים, *Einleitung*, עמ' XXXII.

¹⁸⁹ *Texts and Studies in Jewish history and literature*, II, n.p., 1931, p. 676, 680

¹⁹⁰ יש"ר, עמ' 313-314.

¹⁹¹ ראה עוד: Stefan Schreiner, "Delmedigos Bild der Polnisch-Litauischen Juden-Erfahrungen aus fünf Jahren", *Studia Judaica* 2, no. 4 (1999), p. 165–183; id. "Josef Shelomo Delmedigos Aufenthalt in Polen-

יתר על כך, הקוטביות אותה מתאר ברזילי לפיה כל קשר עם הקראים באותה תקופה היה 'אסור', והם נחשבו לשריד של 'המרד נגד המסורת' גם אינו נכון כלל וכלל. ניתן גם להוסיף כי יש"ר עבר בלא מעט מקומות בהם היו קהילות קראיות ענפות ושמח בכל פגישה עם מלומדים יהודים.

קצת לפני הזמן בו היש"ר הגיע מצרים, למשל, כיהן בבית הדין הרבני הרב יעקב קאשטרו (המכונה 'מהריק"ש' – 1525-1610), רבה של קהל המוסתערבים בקהיר, שאף כונה 'מרא דאתרא' של מצרים¹⁹², וכתב כרבו הרדב"ז¹⁹³ – ותשובתו הייתה "בהסכמת כל חכמי דורו"¹⁹⁴ – כי מותר להתחתן עם קראים (שקיבלו חברות).

ואף הרב שלמה גאביוזון, שהיה היחיד באותה תקופה במצרים שהתנגד לכך, כתב¹⁹⁵:

"בין הקראים בזמן הזה יש ביניהם בעלי תורה, גם יש ביניהם מי שקיבל דברי רז"ל

במקצת, גם יש ביניהם מי שקבל עליו דברי חברות"¹⁹⁶.

לאור זאת, ולאור העובדה, כפי שאמרנו לעיל, שבמשפחתו של יש"ר, הרבנית, תמיד ניהלו קשרים עם קראים, אין כל סיבה לחשוב כי יש"ר ראה בזה דבר חריג...

רבותיהם של יהודי קנדיאה ורבני האי אף סללו כולם בדרך זו¹⁹⁷. כך רבו של רבי אליהו מזרחי (הרא"ם) – שיש"ר מאד העריך – אף הוא לימד תורה לקראים, וכך נהג בן משפחתו של יש"ר, רבי אליעזר קפשאל, וכך מוסר עוד בן משפחה נוסף של היש"ר, רבי מרדכי כומטיאנו בשם רבו, הרב חנוך סאפורטה, כפי שהרא"ם מתאר בתשובה¹⁹⁸:

"וכן הורה רבי הזקן מהר"ר אליא הלוי זלה"ה ומהר"ר אליעזר קפשלי שהיו **חסידי**

ומופלגים ובעלי הוראה והיו מלמדים בני הקראים תורה שבעל פה מפני שהיו מקבלים

עליהם שלא יחללו את מועדי י"י המקודשים ושלא יזלזלו בכבוד חכמים החיים והמתים

זצ"ל... אמרו **שכל מי שיבא לקבל שלא יחלל בפרהסיא ושלא יזלזל בכבוד חכמינו ז"ל הוא**

מותר ללמדו מקל וחומר ממילת בניהם ומכמה ראיות רבות שעברו ביניהם, וכן ספר לי

Litauen" in *An der Schwelle zur Moderne. Juden in der Renaissance*, ed. by Giuseppe Veltri and Annette Winkelman, Brill, Leiden & Boston, 2003, p. 207–232.

¹⁹² כך נינו, רבי יצחק קאסטרו כותב בהקדמה לספר 'ערך לחם' (קושטא, 1718, עמוד השלישי ל"מ): "כדברי מר זקני מהריק"ש זלה"ה פוסקים בכל ארץ מצרים ובכל גלילותיה אף במקום שחולק על מרן הב"י, יען כי הוא מאריה דאתרא".

¹⁹³ שו"ת, ח"ב, סי' תשצו וראה עוד שם, ח"א, סי' עג.

¹⁹⁴ ערך לחם על שו"ע אבה"ע, סי' ד, סעי' לו (שולחן ערוך מהדורת פריעדמאן, אבן העזר, כרך א, הוצאת מורשה להנחיל, ירושלים, ה'תשס"ח, עמ' צו).

¹⁹⁵ תשובתו נדפסה בשו"ת אהלי יעקב למהריק"ש הנ"ל, סי' לג, ובשו"ת הרש"ך (לרבי שלמה כהן משאלוניקי), ח"ג, סי' טו.

¹⁹⁶ עוד על היחס לקראים, בפרט באמסטרדם, ראה י" קפלן, "הקראים" באמסטרדם בראשית המאה הי"ח, ציון נב (תשמ"ז), עמ' 279–314.

¹⁹⁷ ראה מ' בניהו, רבי אליהו קפשאל איש קנדיאה, הוצ' המכון לחקר התפוצות אוני' תל אביב, תל אביב, תשמ"ג, עמ' מב-מה – על פולמוס הקראים.

¹⁹⁸ שו"ת הרא"ם סימן נו, קושטא ש"כ, צא, א-ק, ב; ירושלים תרח"צ, עמ' קעו, א. התשובה שם היא "על אודות החרם שנתקבצו קצת מאנשי הקהל"י שבעיר קוסטנדינא עם קצת מטובי העיר בכנסת קהל פוליה להחרים שלא ילמדו את הקראים משום למוד שבעולם לא מקרא ולא משנה לא תלמוד ולא הלכות ולא אגדות לא פירושי המקרא הדורכים דרך הפשט ולא פירושי המקרא הדורכים דרך הקבלה ולא שום חכמה מהחכמי שחברו חכמי היונים יש"ו לא הגיון ולא טבע ולא מה שאחר הטבע לא מספר ולא תשבורת ולא תכונה ולא מוסיקה ולא מדות ולא שום אחד מסעיפי אלו החכמות לא דרך למוד ולא דרך שאלה ולא דרך ויכוח לא למוד של קריאה ולא למוד של חיבור האותיות שהתינוקות מחברים כמו אלף פתח אה וישלחו ויביאו את הרב המנהיג כל הקהלות [רבי משה קפשאל] להחרים על זה וימאן לעשות כדבר הזה כי אמר שאין הדין נותן לאסור לאדם הדברים המותרים לו והדברים ידועים שאלה החכמות הם חברי חכמי היונים שחברום משכלם ומחקירת עיונם והם ברשות כל איש ללמדם לגוים לישמעאלים ולקראים ולאי זו אומה שירצו ואין בזה שום אסור ואין תוכלו אתם להחרים על זה?"

מהר"ר מרדכי כומטינא ז"ל שרבו הזקן מהר"ר חנוך צפורטא שהיה מגדולי קטלונייא וממיוחסיה והיה איש בקי מאד בכל התלמוד ורב מובהק לרבים וחסיד מופלג והיה מלמד בני הקראים מכל למוד שבקשו ממנו בין מהתלמוד בין מהפוסקים בין מרש"י פשט התורה בין מהחכמות ולא היה שום פקפוק בדבר ואין ספק שהוא ראוי לסמוך עליהם מפני שהיו בעלי הוראה ובעלי מעשה ומי יוכל לפקפק על הוראתם.

יתר על כך, ידוע לנו כי אותם התלמידים, עמם יש"ר היה בקשר, היו בקשר עם עוד רבנים. כך, החכם זרח מטרוקי התכתב עם רבנים נוספים כמו מנשה בן ישראל¹⁹⁹ ועוד, וכפי שכתבה גולדה אחיעזר²⁰⁰:

Zerah's letters are conspicuously lacking in anti-Rabbanite rhetoric and polemical matter. What is more, he expresses sadness regarding the schism between Karaites and Rabbanites...

ומוסיפה:

Delmedigo's three students were experts in *halakhab* and the spiritual leaders of their community. Two of the three, Josiah ben Judah and Ezra ben Nisan, held the highest communal offices. All shared a thirst for knowledge and a passion for intellectual investigation, and maintained links to their Rabbanite and Gentile environment.

מה הפלא, אם כן, שיש"ר ינהל קשרי לימוד איתם? ההנחה לפיה חיפש קשר מיוחד עם הקראים, בצירוף ביקורתו על שיטת הפלפול הפולנית יחד עם העדר עיסוק בהלכה, כביכול – אף כי ראינו שאין זה נכון, כי כתב ספרי הלכה כמו 'נפש הגר' ועוד²⁰¹ – הביאה רבים וטובים לטעות ולחשוב שהיה סוג של 'משכיל' פרוטו-רפורמי שקדם לתנועת ההשכלה. אך, כפי שנראה קריאה זו לא עומדת במבחן הביקורת. יתר על כך, יש לציין כי יש"ר השפיע רבות על חכמים קראיים, עד שיש, כמו החכם שמחה יצחק בן משה לוצקי, שהאמינו, בעקבותיו, בסמכות הזוהר ואף טענו כי יש 'מקובלים' קראיים²⁰²! כך יש"ר התכתב על לא מעט מדענים בני זמנו, כמו שמספר במכתבו לברוסקיוס²⁰³ ב-16 ליוני 1631. שם הוא מתאר ששלח, בעבר, שאלה באריתמטיקה למתמטיקאים הגדולים עמם התכתב: המדען ההולנדי וילברורד סנליוס (1581-1626), "סיברנד הגדול והנפלא מאמסטרדם", מיכאל מולר הגרמני,

¹⁹⁹ ראה י' קפלן, "הקראים" באמסטרדם בראשית המאה הי"ח, ציון נב (תשמ"ז), עמ' 292-293.

²⁰⁰ *Historical Consciousness, Haskalah, and Nationalism among the Karaites of Eastern Europe* (series: Etudes sur le judaïsme médiéval t. lxxiii & series: Karaite texts and studies vol. 10), Brill, Leiden & Boston, 2018, p. 87.

²⁰¹ וכפי שכתב הרב דוד כהן, 'הנזיר' בצורה פשוטה (הכוזרי המבואר, כרך ג, הוצ' נר דוד (אריאל), ירושלים, תשס"ד, עמ' רכד): "אנו רגילים לומר ולחזור ולומר, כי גדולי ההלכה הם גדולי הפלסופיה והמחשבה בישראל, כמו ר' סעדיה גאון, הרמב"ם, רלב"ג, ר' חסדאי קרשקש, ר' יצחק עראמא, ובתקופה החדשה, היש"ר מקנדיא, ובדורנו, רבנו הגדול [=הראי"ה קוק]..."

²⁰² ראה בערכו באנציקלופדיה שערך א' סינגר: *The Jewish Encyclopedia: A Descriptive Record of the History, Religion, Literature, and Customs of the Jewish People from the Earliest Times to the Present Day*, 1906, vol. 2, p. 219-220.

²⁰³ מובא אצל יאן ברוזיק: Jan Brożek, *Wybór Pism*, I, p. 485-487.

פיליפ וון לנדסברג ההולנדי (1561-1632), אלברט ג'ירארד הצרפתי (נפטר ב-1632), יוסט בירגיוס השווייצרי (1552-1632), יוהאנס פאולהאבר (1530-1635), יוהאנס קפלר שיש"ר פגש ככל הנראה בפראג (1571-1630)²⁰⁴, אדריאן מתיוס (נפטר ב-1635), יעקב גוליוס (1596-1667) ועוד רבים אחרים.

במכתב לזרח, מ-1624, ביחס למולד של חודש ניסן, הוא מספר עוד על יחסי ידידות עם אסטרונומים המלמדים באוניברסיטאות²⁰⁵:

"נקרא נקראתי בקוליגיאו אצל התוכן המלמד ושם הראה לו את כל ספרי הלמודים והכלים".

דבר זה לא מנע מיש"ר לדבר על סגולת ומעלת ישראל בעולם. כפי שכתב ר' דובערוש טורש מוורשא (נולד ב-1863) בהערותיו 'לישרים תהלה', על הקדמת 'מדבר קדמות' של רבי שמואל אשכנזי לספר 'מצרף לחכמה' (אות ב):

"ויסע ה' רוח עצה ותבונה בעלית קיר קטנה הוא מוח היש"ר זצ"ל המלאה תירוש המדע על כל גדותיה, להזריח אור שמשו זו תורה (עי' מגילה טז, ב, זוה"ק בראשית דף לא, ב, פסקתא רבתי פכ"ב) בעיר אמשטרדם המעטירה, בשנת השלשים ושבע לימי חלדו... ובכל שבת ושבת היה דורש במקהלות ופוער פיו כמלקוש בדברים העומדים ברומו של עולם היהדות, אשרי און שמעה זאת, ומי שלא ראה שמחת אמשטרדם באיש אלוהים קדוש זה לא ראה שמחה נאה מעולם. ובכל דרשה אשר הגיד השכיל למזוג כוס תנחומים לשומעים, לאמת במופתים חותכים שעם ישראל סגולה מכל העמים, כי הקב"ה לבן של ישראל צור לבבם (איכה רבתי פתיחתא טז). וכל יושביה קראו לפניו אברך צפנת פענח והרכיבוהו אלוף לראשם".

וכך, לדעתו, טעם בריאת העולם מבואר בחז"ל²⁰⁶:

"אמר ר' יהודה בר שלום בזכות ישראל נברא העולם, מקדם ברא אלוהים אין כתיב כאן, ומתחילה אין כתיב כאן, אלא בראשית, מהו בראשית, אלו ישראל שנקראו ראשית, שנאמר "קדש ישראל לה' ראשית תבואתה וגו'" (ירמיה ב, ג), מנין ממה שקרינו בענין בראשית ברא אלוהים וגו'".

ומפרט ר' שמואל אשכנזי תלמיד יש"ר (נובלות חכמה דף פ, ב-פא, א):

"גיליתי דעתי שמסכים עם... חז"ל שדרשו בראשית בשביל ישראל שנקראו ראשית תבואתו²⁰⁷,

וכן אמרו "בהבראם בשביל אברהם"²⁰⁸, האדם הגדול²⁰⁹... נקרא עם סגולה²¹⁰ שהם שעלו

²⁰⁴ הוא מאד העריך את היהודים, כפי שרואים ממפגשו עם רבי דוד גז – ראה בספרו 'נחמד ונעים', סי' כה ובספרו של פרופ' אנדרה נהר, *David Gans (1541-1613), disciple du Maharal de Prague, assistant de Tycho Brahe et de Jean Kepler*, éd. Klincksieck, Paris, 1974, p. 311-328 – לביקורת נוקבת על ספר זה, ראה: י' אלבוים, "ביקורת ספרים – פרק בתרבות יהודי אשכנז במאה השש-עשרה", *תרביץ* נה, חוב' א (תשמ"ו), עמ' 145-159.

²⁰⁵ מודפס ב-*הכרמל* ו' (1867), עמ' 366, בעמודה השנייה.

²⁰⁶ מדרש תנחומא (בובר) פרשת בראשית סימן ג.

²⁰⁷ ע"פ ירמיהו ב, ג.

²⁰⁸ ע"פ בראשית רבה (וילנא) פרשת בראשית פרשה יב סימן ט: "אמר רבי יהושע בן קרחה בהבראם באברהם בזכותו של אברהם... ברא הקדוש ברוך הוא את עולמו בשביל זכותו של אברהם".

במחשבת ה' תחילה והם תכלית בריאת העולם. וכמו שכתב הנביא (ישעיהו פרק מד פסוק כג) "רְנוּ שְׁמַיִם כִּי עָשָׂה יְקֹנֶק הָרִיעוּ תַּחְתִּיּוֹת אֶרֶץ פָּצְחוּ הָרִים רָנָה יַעַר וְכָל עֵץ בּוֹ כִּי גָאֵל יְקֹנֶק יַעֲקֹב וּבִישָׁאֵל יִתְפָּאֵר", **שנראה שלכבודו ולפרסם גדולתו בראנו, יצרנו וכוננו²¹¹. וזוהי קבלתנו שהורישונו אבותינו. אלא שקצת מאנשי בריתנו והמתפלספים מבעלי אמונתנו המסו את לבבנו²¹² ובפרט... הרב המורה זצ"ל, ש... הרבה לעורר ספיקות בדרוש הזה."**

עוד נדון בדברים אלו של²¹³ במשמעותם התיאולוגית, אך נראה דבר ברור כי, בעיניו, אין כל סתירה בכך שניתן להתכתב בענייני מדע, ובפרט במתמטיקה, עם חכמי העולם, כי "חכמה בגויים - תאמינ'²¹⁴, ובד בבד להחזיק בעמדה תיאולוגית הרואה בפרטיקולריות של העם היהודי - סגולת ישראל - תכלית הבריאה ובשורה אוניברסלית מרכזית, כפי שנראה בהמשך²¹⁵.

מעניין לציין כי, כמו שכתב אבנר בן-זקן²¹⁶, כי היו שהציעו הסברים אחרים לדבר, כך למשל:

"Joseph Kaplan... presents Delmedigo's interest in the Karaites as part of a larger interest, especially on the part of Protestants, who held that the Karaites were the "true Jews" (or "Protestant Jews") who dismissed oral tradition and relied solely on the Bible (J. Kaplan, " 'Karaites' in Early Eighteenth- Century Amsterdam," in *Sceptics, Millenarians, and Jews*, ed. David Katz and Jonathan Israel (Leiden: Brill, 1990), p. 196–237)".

באופן דומה, אך שונה, הוא ממשיך לסכם את עמדתו של פופקין:

"The late Richard Popkin linked this observation to apocalyptic sentiments that flooded Europe after the Reformation, the discovery of the New World, and the changing cosmology, all of which helped foster the idea that the Karaites, at the end- time, would lead the return of the lost Ten Tribes to the Holy Land (R. Popkin, "The Lost Tribes, the Caraites and the English Millenarians," *Journal of Jewish Studies* 37, no. 2 (1986): 213–27. See also Richard Popkin, "Les Caraites et l'emancipation des Juifs," *Dix-Huitième Siècle* 13 (1981), p. 137–147)".

²⁰⁹ ע"פ יהושע יד, טו.

²¹⁰ דברים ז, ו, שם יד, ב ושם כו, יח.

²¹¹ ע"פ ישעיהו מג, ז: "וְיִלְכְּבוּדִי בְּרֵאשִׁיתוֹ יִצְרָתִיו אֶף עֲשִׂיתִיו".

²¹² ע"פ דברים א, כח ביחס לעצת המרגלים: "...אֲחֵינוּ הִמָּסוּ אֶת־לִבָּנָנוּ לֵאמֹר עִם גְּדוֹל וְרָם מִפְּנֵינוּ...".

²¹³ להלן, עמ' 78-79.

²¹⁴ איכה רבה (וילנא) פרשה ב, סימן יג. וראה עוד מהר"ל, נתיבות עולם, נתיב התורה, פרק יד.

²¹⁵ דבריו של ברזילי, יש"ר, עמ' 315-322, נראים דחוקים מאד - הוא מתאמץ למצוא בקטע זה קריאה אוטורית ולפרש אותו כציני וכביקורת סרקסטית על המושג 'סגולת ישראל' וכביכול מבטא את עמדת הנחיתות שיש"ר היה אמור לחוש (!) כלפי אומות העולם. נראה כי הנחותיו ביחס לדמותו של יש"ר - המבוססות על גייגר וה'מסורת' המשכילית הביאו אותו לכך, אם כי אין צורך בזה, וקריאה פשוטה של הדברים לא מכריחה להגיע למסקנה זו.

²¹⁶ A. Ben-Zaken, *Cross-Cultural Scientific Exchanges in the Eastern Mediterranean*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore, 2010, p. 77.

3. לשאלת היחס של היש"ר לקבלה – מצב המחקר

"וכשיגיע האדם השלם לגדר היושר ביש"ר, יבשר אחרים בשורות טובות אם ישמעו ואם יחדלו במה שבישרוהו גם הוא, עד ששיגו מה שהשיג וישמחו במה ששמח בו"²¹⁷.

3.1 הביקורות השונות

בפרק זה נדון בביקורות השונות שהושמעו כלפי יש"ר ויחסו לקבלה מחד ובמצב המחקר, מאידך. ניתן לזהות כמה מגמות בולטות:

1. יש"ר הוא מקובל לכל דבר ועניין, אלא שטעה בענייני קבלה (בין השאר כי לא הלך בשיטת רבי חיים ויטאל). זו העמדה הרווחת בקרב הרבנים (רמ"ז, ר"י חבר, וכו'), כפי שנראה.
 2. יש"ר היה רציונליסט אנטי-קבלי מובהק בעל עמדה 'אזוטרי', ויש אומרים דו-פרצופית, ובאמת שלל את תוקפה של הקבלה מכל וכל. דבריו בקבלה הם מעין 'אחיזת עיניים'. כפי שנראה, זו עמדה שהנחיל והשריש אברהם גייגר, מתוך מגמה ברורה להפוך את יש"ר לפרוטו-רפורמי. שיטתו זכתה להצלחה גדולה והפכה להיות המרכזית במחקר על יש"ר.
 3. יש"ר היה רציונאליסט כנ"ל, אך רק בצעירותו, כשפגש במקובלים ובטקסטים קבליים הוא שינה את גישתו והפך למקובל. זו העמדה הרבנית, לרוב, שהושפעה מדברי גייגר, אך ניסתה להציע פשרה.
 4. יש"ר היה 'איש רנסנס' שניסה 'לְאַחַד' את כל החכמות, וייתכן שנקט בשל כך בעמדה סינטטית או בעמדה של 'אמת כפולה'.
- נסה לבקר עמדות אלו מתוך הנחה כי הציר 'מקובל' לעומת 'רציונליסטי' לא רק אנכרוניסטי אלא גם לא תקף ביחס ליש"ר מכמה סיבות; ולכן, אציע פרדיגמה מעט שונה, הרואה ביש"ר הוגה ייחודי המפרש את הקבלה באופן 'פילוסופי'.

*

בחיינו ואחרי מותו ספג יש"ר לא מעט ביקורות, לצד ההערצה שהוא עורר אצל רבים. כך אנחנו קוראים לא מעט ביטויי התפעלות והערכה בספרות הרבנית לדורותיה, מחד ומאידך הרבה קנאה ותחרות.

בזמנו של יש"ר הושמעו כמה ביקורות עליו. ואלו הגיעו משני כיוונים:

א. מקובלים שראו בעיה בהעברת המסורות הקבליות של רבי ישראל סרוק²¹⁸, מכמה סיבות.

²¹⁷ רבי אברהם אבולעפיה, ספר אוצר עדן הגנוז, חלק א, סימן א
²¹⁸ נציין כאן כי לפי ש"א הורודצקי לאר"י היו שני מפיצים מרכזיים: רח"ו ורבי ישראל סרוק (שמואל אבא הורודצקי, תורת הקבלה של רבי יצחק אשכנזי - אר"י ורבי חיים ויטאל - רח"ו, תל אביב, תש"ז, עמ' 21-33). אך ג' שלום מעיר, מתוך עיון בכתבי יד מקוריים, שאין זכר לרבי ישראל סרוק בין תלמידי האר"י, אלא רק ראשי התיבות "הרי"ס"; ולדעתו מדובר ברבי יונתן סאגיס! על כל פנים, המציאות ההיסטורית מראה מעבר לכל ספק כי עיקר הפצת קבלת האר"י באיטליה הייתה רק אחרי הופעתו של ר' ישראל סרוק. כך ניתן לקרוא למשל אצל הרמ"ע מפאנו בהקדמת ספרו 'פלח הרימון', "כי לולא ה' צבאות העיר את מורי הר"ר ישראל נר"ו אשר בא מארץ מרחק וקבע מדרשו בכל הארצות האל, בסוד ישרים ועדה, לא זכינו לתורה". ראה ג' שלום, "ישראל סרוק – תלמיד האר"י?", ציון ה (ת"ש), עמ' 214-243, ובפרט שם עמ' 219-214 וכן מ' אידל, "בין קבלת ירושלים לקבלת ר' ישראל סרוק (מקורות לתורת המלבוש של ר')

ב. **מרבֵּי יהודה אריה די מוֹדִינָה** שהביע את מורת רוחו על כך שיש"ר לא הולך בדרכו ולא מצא

בו חבר.

3.2 ביקורת המקובלים

ישנן שתי ביקורות:

(1) הראשונה של בעל 'עמק המלך' המאשים יש"ר בגניבה ספרותית ובשיבוש המסורות הקבליות.

(2) והשנייה של רבי משה זכות הרואה ביש"ר מי שטעה בהבנת הדברים והיות ולא הלך בדרך המהרח"ו (=רבי חיים ויטאל), אזי אין לסמוך על דבריו בקבלה.

נציין כאן כי יש"ר שיחק תפקיד חשוב ומרכזי בהעברת המסורות הקבליות, ובפרט אלו של רבי ישראל סרוק. כדי לשבר את האוֹזֶן רק נביא כאן, לעת עתה, את דברי הרב יוסף אביב"י ביחס לחיבור "סדר האצילות בקיצור מופלג"²¹⁹:

"זהו הדרוש הראשון שמפרש את מהלך האצילות על פי קבלת האר"י שהגיע אל הדפוס"²²⁰. אך, למרות זאת, טרם זכה להכרה על כך במחקר הקבלה, ולעומת היש"ר, הכתירו את הרב נפתלי הרץ בכרך שפרסם גם דרוש זה בספרו 'עמק המלך' (שיצא לאור באמסטרדם בשנת ה'ת"ח (1648). וכבר ציין, בצדק, ידידי הרב יהושע מאירסון²²¹:

"בהיסטוריוגרפיה המודרנית של הקבלה לא עסקו הרבה בכתבי יש"ר, והדגישו בעיקר את תרומתו של ספר 'עמק המלך' שנדפס כעשרים שנה מאוחר יותר, להפצת קבלת האר"י באירופה [=בגירסת ר"י סרוק – שי"א]... נראה כי יש מקום לבחון קביעה זו באופן מקיף יותר".

וכך, לדוגמא, כותב פרופ' ליבס²²²:

"ושמעתי מפרופ' ג' שלום שמשער שהצינור שדרכו עברה קבלה זו [=של ר"י סרוק – שי"א], הוא ספר עמק המלך לר' נפתלי הרץ בכרך, אמסטרדם ת"ח"²²³.

ישראל סרוק), "שלום ו (תשנ"ב), עמ' 165-173. אך כפי שהעיר משה מ' פיירשטיין (במבואו לספר החזיונות – יומנו של ר' חיים ויטאל, הוצ' מכון בן-צבי, ירושלים, תשס"ו, עמ' 19): "שלום טען שכתביו של סרוק אינם מבטאים נאמנה את תורת האר"י, ואילו לימים שינה מעט את עמדתו. ואולם בעת האחרונה שבו החוקרים ועיינו בטיעונו של שלום, והם נוטים לייחס אמיונות רבה יותר לדבריו של סרוק. היום ברור לנו שסרוק נמנה עם חוג מקובלים בצפת שקדם לאר"י – חוג שעם חבריו נמנה גם [רבי] יוסף אבן טבול. סרוק וחבריו אחרים בחוג זה למדו אצל האר"י, אימצו רבים מרעיונותיו ושילבו אותם במשנתם הם. סרוק שיצא מצפת עוד בחייו של האר"י, שהיה בראשית המאה הי"ז בצפון איטליה, שם לימד את קבלת האר"י על פי גירסתו ורבים מתלמידיו היו למקובלים רבי השפעה". וראה עוד ג' שלום, "שטר ההתקשרות של תלמידי האר"י", ציון ה (ת"ש) עמ' 160-133, ובפרט שם עמ' 149 ואילך המעלה את זכרו של רבי יוסף י' טבול [המכונה ר' יוסף המערבי], וסיבות שכחתו בשלשלת מסורת הקבלה.

²¹⁹ תעלמות חכמה, א, דף נה, א-נט, א.

²²⁰ יוסף אביב"י, קבלת האר"י, הוצ' מכון בן-צבי, ירושלים, 2008, ח"א, עמ' 142.

²²¹ בדוקטורט שלו על 'ספר מירב' המיוחס לרבי יהונתן אייבשיץ בהנחיית פרופ' מעוז כהנא, אוניברסיטת תל-אביב, טרם פורסם.

²²² יהודה ליבס, 'סוד האמונה השבתאית: קובץ מאמרים', ירושלים, מוסד ביאליק, תשנ"ה – 1995, עמ' 70.

3.2.1 הביקורת של 'עמק המלך'

ברס, ג' שלום עצמו כותב כי, ככל הנראה, בעל 'עמק המלך' העתיק מיש"ר²²⁴; למרות שהרב בכרך

ראה ביש"ר 'יריב' והאשים אותו בהעתקה ובהיותו 'לא ישר'²²⁵.

ברס, כפי שכבר כתב הרב מתתיהו שטראשון²²⁶, אי אפשר כלל וכלל לסמוך על דברי בעל 'עמק

המלך' בהקשר הזה (ולכן, הצדק עם ג' שלום), ויש לומר:

"על הרב המקובל בעל 'עמק המלך', כי במידה שאדם מודד לאחרים מודדין לו. הוא צווה

ככרוכיא על הרב ר' יש"ר מקנדיא כי גנב ממנו ושם בכליו, וממש במידה הזאת מדד לו הרב

המקובל ר' חיים כהן מארס צובא תלמיד מהרח"ו, וכותב עליו: 'לא די כי כל זה הוא בדרך

גניבה וכי"²²⁷.

²²³ וראה את דבריו של פיליפ בלוך, בהערה, שקדם לו: Philipp Bloch, "Die Kabbalah auf ihrem Höhepunkt und ihre Meister", *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums* 49 (N. F. 13), H. 3/4 (März/April 1905), pp. 132-133.

²²⁴ בערך BACHARACH, NAPHTALI BEN JACOB ELHANAN 'שבאנציקלופדיה יודאיקה'²²⁴ - (ENCYCLOPAEDIA JUDAICA, F. Skolnik, M. Berenbaum (eds.), *Second Edition*, Volume 3, p. 34): "Bacharach was born in Frankfurt... and in 1648 he published his comprehensive book *Emek ha-Melekh* ("The King's Valley")... The book contains a wide and systematic presentation of theology according to the Lurianic Kabbalah. It was based on many authorities, but **relied mainly on Israel Sarug's version** presented in his book *Limmudei Aẓilut* (1897), which Bacharach included almost in its entirety into his own book **with hardly an acknowledgment of the fact**. Bacharach's claims that **he brought back the sources** of Luria's Kabbalah with him from Erez Israel, where he **supposedly** lived for some time, **do not deserve credit**. He also **accused Joseph Solomon Delmedigo** who he claimed had been his pupil, of transcribing kabbalistic manuscripts which were in Bacharach's possession, and then publishing them, with **noticeable distortions**, in his books *Ta'alumot Hokhmah* (1629) and *Novelot Hokhmah* (1631). However, the contrary seems much more likely; that it was Bacharach who culled from Delmedigo's work as well as from many other sources without acknowledging them. While Delmedigo's interest lay in the abstract philosophical aspect of Kabbalah, which he attempted to explain to himself, Bacharach appears as an enthusiastic and fanatical kabbalist, with a special flair for the mystical and non-philosophical traits of Kabbalah... He **wove the old kabbalistic themes together with the later ones** in an elaborately detailed style. **Without referring to Sarug**, who is his most important source, **Bacharach claims to derive his teachings from the books of Hayyim Vital**, although important chapters of his doctrine, such as his version of the doctrine of Zimzum ("Withdrawal") and **all it entails, are completely foreign to Vital's writings**. The merger of both these traditions characterizes this book, written with talent and clarity. Bacharach also **borrowed liberally from certain parts of the book Shefa Tal** by R. Shabbetai Sheftel Horowitz (1612). His style is pervaded by messianic tension".

²²⁵ הרב נפתלי הרץ בכרך, *עמק המלך*, הקדמה שניה, פרק שלישי (דף ז, ב במהד' אמסטרדם, 1648), עמ' 35-36 (מהד' יריד הספרים, תשס"ג): "...כתבתי החיבור הזה וסדדתי בו שערים ופרקים... אבל ראינו ספר אחר שחבר אחד מתלמידי (!) והא-לוהים עשה את האדם יש"ר והוא בקש חשבונות רביים בהעתק(ו)תו ספרים ממני, והתחיל ללמוד ממני (!) מעט והעתיק ממני הרבה קונטרסים שהבאתי מארץ ישראל²²⁵ והוא חבר ספר אחד מהליקוטים האלה עם סברותיו. והנני מבקש מעם כל איש אשר נגע יראת אלוהים בליבו להישמר ממנו ומסברותיו. ועוד נוסף על זה, שהעתיק ממני האלפא כיתות של הרל"א שערים שהשגתי אני בעניי בשכלי הדל, ומרוב פחד ואימה אשר נפלה עלי בעת חזיון לילה כאשר הוצאתיהו לאורה והוא דבר נפלא מפרש דברי האר"י זלה"ה בקצת מקומות ובזוהר גם כן... והדבר הזה ידוע לכל תלמידיי באשכנז ובארץ פולין אשר אני המחבר המציאם בסיעתא דשמיא והנה הגדול-דעה הלזה לקח ליקוטים מה שהעתיק ממני ועשה חיבור מהם וכתב אחר זה איזה פרקים כולם נפתל ועקש מבולבלים משובשים. וכל זה עוררנו לחבר ספרי זה, להציל אנשי אמת משגיאות להבין. יתברך ה' לעולם אמן ואמן". וראה עוד מ"ש על כך שרון שתיל (בתחילת המאמר בפרט): Sharron Shatil, "The Doctrine of Secrets of Emek Ha-Melech", *Jewish Studies Quarterly*: Vol. 17, no. 4 (2010), pp. 358-295.

²²⁶ הכרמל שנה ראשונה, גליון 47, וכך מובא במאמר "שירי-מנחה; כולל תוכן מאמרים והערות שיצאו לאור במכ"ע שונים מאת הגאון המנוח מהרמ"ש" המודפס בתחילת ספרו *מתת י-ה*, וילנא, תרנ"ג, דף 54, סוף עמ' ב, מס' 199.

²²⁷ כך כתב הרב חיים הכהן (מקור חיים), אמסטרדם תט"ו, הקדמה דף ג טור ד – ד טור ב): "לא נתחזקתי להעלות על ספר דברים נעלמים עד שראיתי כמה מאישי הזמן חלפו תורות עברו חק (ישעיהו כד, ה) להדפיס מאמרי האר"י ז"ל. וראיתי אחרי ראי לאשר הביא אלוה בידו הוא עמק המלך, לא די כי כל זה הוא בדרך גנבה כי מעולם לא יצא מתחת ידי הקדוש ז"ל דברים אלו ולא במסירה פה אל פה, אלא שכתב אותם לשמו, ועשה עצמו מפרש דברי האר"י ז"ל ומאמרי הזוהר. והנה מעולם האר"י לא למד תורה זולת לקדוש הר"ח ויטל, והעשרה היושבים עמו אין לומדים מפי האר"י ז"ל, רק אומר הקדמה אחת ומסתלק בדרך מרע"ה, וכולם לומדים עם הקדוש הר"ח ויטל זלה"ה. ומעולם לא כתב האר"י זולת הקדמה אחת לענין קשר עם הצדיקים, הנה היא כתובה בספר עץ החיים מידי האר"י ז"ל, ותו לא מדי (ראה על כך

והגיב על דברים אלו הרב שמואל אשכנזי (1922-2020), במאמרו "הגונב מן הספר"²²⁸:

"כמה אופייני לגנבים ספרותיים מקצועיים לזעוק חמס על הגנבים"²²⁹.

נראה אם כן, כי, למרות ובעל 'עמק המלך' לא אהב את הכיוון הפילוסופי של יש"ר בפרשנות הכתבים הקבליים, **אין כאן ביקורת עניינית** אלא בעיקר **'קנאת סופרים'**²³⁰ והאשמות שוא על 'גניבת' טקסטים²³¹.

3.2.2 הביקורת של הרמ"ז

הביקורת השנייה שהושמעה על ידי מקובלים, היא תלונתו של **הרב משה זכות** (אמסטרדם, בערך 1625 – מנטובה, 1697). הרב זכות היה מקובל, ומשורר ממוצא פורטוגזי. הוא כיהן כרב קהילת יהדות מנטובה וכראש ישיבה שם. בישיבתו ייסד מפעל גדול: העתקת כתבי האר"י והפצתם באירופה.

בפרוייקט זה היה קו מנחה אחד: לסנן את כתבי תלמידי האר"י, ולהעתיק ולהפיץ אך ורק את כתבי מהרח"ו - רבי חיים ויטאל. לדידו, אלו הכתבים היחידים בהם ראוי ללמוד את תורת האר"י. כינה אותם: "סולת נקיה" ו"מקובלים מפי עליונים". לדעתו יש לשלול את הלימוד והעיסוק בכתבי שאר תלמידי האר"י ותלמידי תלמידיו כמו, ורבי יוסף אבן טבול, רבי ישראל סרוק, רבי מנחם עזריה מפאנו, ואחרים²³². לטענתו, כתבים אלו מיוסדים על "מחשבות וסברות"²³³. בהקשר זה, ביקר את

עוד, ג' שלום, 'כתביו האמתיים של האר"י בקבלה', קרית ספר יט (תש"ג), עמ' 184-185. הכל מיד הרב הקדוש חיים ויטל ז"ל ה"ה מורי ורבי. **ובעמק המלך מפרש דברים אשר לא כן**. והלא אפילו ההקדמות של הדרושים שמסר האר"י ז"ל לרב הנז' ארבעה דרושים מהם גזר עליו בכח נח"ש (-נדוי חרם שמתא) שלא יוציא אותם מפיו כלל, והם דרוש א"ק (-אדם קדמון) ומאמר תלת רישין (ראה זוהר ח"ג, רפח ע"א-ע"ב, אדרא זוטא) וכו', כך אמר לי הרב מפיו. ומי התיר לזולת להעלות אותם בדפוס להתעולל בהם ערלי לב וכו'? **ומה לעשות דאזתמסר עלמא לטפשא** אלולי נתקיים מש"ה 'אם ימות גבר היחידי', היו רואים בני האדם עונש המעמיקים הללו. אמנם דברי לעו ודאי זולת לכל יראי ה' לפחות לא ילמדו בהם ברבים שהרי שנינו (משנה חגיגה ב, א) 'לא במעשה בראשית בשנים ולא במרכבה ביחיד'. ובלי ספק כי חכם עדיף מנביא הרב האלהי זלה"ה שעשה כמה התחלות לספר עץ החיים וחזר בו ולא רצה לגלות רק את אלו, ועל כל אלו עשה התנצלו' גדול בספר עץ החיים. כלל הדברים כי הידוע כתיבת ידי הרב זלה"ה אותם יראה ויסמוך עליהם לא על הזולת. ולא מדרכי דברתי עד הנה רק **למען ינצלו כל יראי ה' מן העונש**, ואני את נפשי הצלתי. ואמנם כל זה ראיתי כמה דאמת ולקחתי רשות לעצמי להעלות דברים אלה להדפיס אותם כי נמצא בהם סור מרע ועשה טוב..."

²²⁸ י"י סטל, **אסופה – ארבעה מאמרים מאוצרות הר"ש אשכנזי**, ירושלים, תשע"ד עמ' 76.

²²⁹ הוכחה לכך כתב הרב יוסף אביב"י **קבלת האר"י**, הוצ' מכון בן צבי, ירושלים, 2008, ח"ב, עמ' 563): "רשמנו חמישה מקומות בספר עמק המלך וראינו כיצד **שוקעו בהם קטעים ופרקים שלמים מחיבורים שהעתיק**..." ובהערה 51, שם: "הראשון בשלושה מקורות אלו נדפס בתעלומות חכמה, **ובהחלט ייתכן כי מספר זה נטל ר"נ בכרך את הדברים לספרו**". יש לציין כי יחד עם זאת הסוף ההערה מוכיח הרב אביב"י, ביחס לדרושים קבליים אחרים, כי היה: "קובץ החיבורים שהיה בידיו של ר' אלכסנדר כ"ץ... ממנו באו הכתבים הן לר"ש דלמדיגו הן לר"נ בכרך".

²³⁰ כמו כן, יש לציין כי באותו זמן בו עזב יש"ר את פרנקפורט, הגיע מפולין תלמיד של הרב יואל סירקיס, הרב מנדל בס, לשמש שם בכס הרבנות ולמלא את מקומו של הרב שבתאי הלוי הורוויץ (בן השלי"ה). הרב הורוויץ כתב בספרו 'ווי העמודים' (פרק יג) כי הוא "תמיד עבד נאמן להרב הגדול הב"י אשר באורו נראה אור... שהבין פשט בהלכה על בוריו" ו"קורא תגר" על "הגאון רבי יואל ז"ל" (הלא הוא מחבר ה'בית חדש', רבו המובהק של הרב בס!) "שלא הבין את ההלכה כפשטה... בכמה מקומות". **השערתו היא כי יש"ר היה קשור לרב הורוויץ** (הגם שטרם מצאתי הוכחה חותכת לכך, אך אחד הדברים המצביעים על כך לענ"ד, הוא כי בספר ווי העמודים (שם, דף ח) משבח הר"ש הורוויץ את דרך הלימוד הספרדית ומבכר אותה על פני ההוראה האשכנזית בבתי ספר בזמנם, וביקורת דומה מוצאים באותם ימים אצל יש"ר), וכאשר הרב בס נקרא מפולין למלא את מקומו, ככל הנראה הדברים לא היו פשוטים עבור יש"ר כלל. על כל פנים, **לא פלא למצוא כי הרב בס הוא אחד מנותני ההסכמה לספר 'עמק המלך'**.

²³¹ ראה עוד מ"ש ידידנו אליעזר באומגרטרן, "הערות על השימוש של ר' נפתלי בכרך במקורות טרום לוריאנים", *AJS* Review 37, no. 2 (November 2013), עמ' א-כג; וראה עוד: "The Doctrine of Secrets of 'Emeq", Sharron Shatil, *Jewish Studies Quarterly* 17, no. 4 (2010), pp. 358-395.

²³² ראה על כך מאמריה של ר' מרז: "אסכולת סרוק: היסטוריה חדשה", **שלם ז' (תשס"ב)**, עמ' 151-193 ו-"Contrasting opinions among the Founders of R. Israël Saruq's School" in *Expériences et écritures mystiques dans les religions du Livre*, P.B. Fenton & R. Goetschel (ed.), Leiden-Boston-Köln, 2000, p. 191-202.

²³³ ראה על כך ועל קורות חייו – בערכו, שנכתב על ידי ג' שלום וי' מלקמן, באנציקלופדיה יודאיקה, הני"ל, כרך 16, עמ' 906-909. הרמ"ק ממשיך בכך את הנהגתו של הרב חיים ויטאל שאף החרים את מחברותיהם של שאר גורי האר"י, כדי

היש"ר המתבסס בעיקר על שלושת רבנים אלו: מהר"י סרוק, הרמ"ע מפאנו והר"י ן' טבול²³⁴. וכך

כתב באגרותיו²³⁵:

"ומובטחני בעזרת הבורא כי רוח אחרת עליך תשרה, אם תשמור ולא תמרה מאשר מזהיר ומתרה... הרח"ו... דמזהיר הקורא שלא יהיה אדם לומד וקורא את כל דברי האחרונים מהרמב"ן עד האר"י הוא הרב המורה, ועל אחת כמה וכמה על דבר ספר שחיבר חכם א' שתשכיח בכל עוז ועוצמה כי חי העבודה התמימה נבלה²³⁶ ממנו ונעלמה²³⁷ אמתות החכמה הרוממה ובכמה דברים טעה, ושנה במאמרו. ולא אור ישר²³⁸ מאורו כי אם עור חוזר לסורו. יאריך הזמן אם אבוא להזכירו, ודי לי במה שכתב בדף קי"ג מספרו שהאצילות הוא קדמון כיוצרו. ואם תזכה לסוד האר"י במקור בין תבין די מחסורו. ועתה, דע לך כי בספר שברו²³⁹, לא היה לו רב מעיקרו, רק מה שהעתיק והוסיף מדעת סברו, ומאז הייתי מכירו²⁴⁰ שהכל רק בחיצוניות היה דברו. וחכמת התכונה היא אוצרו".

ביקורת זו, הובאה מאוחר יותר על ידי החיד"א שכתב²⁴¹:

"אולם במה שדיבר בענין הקבלה במ"ש בנובלות חכמה ושבר יוסף, הגאון החסיד הרמ"ז דחה דבריו, וסילק ההשגחה מספריו²⁴², כאשר תראה באגרות הרמ"ז בסופן דף מ"ב ע"א, ובין תבין רמז הרומז, ודי בזה".

לבסס את פרשנותו הבלעדית, ראה פיירשטיין הנ"ל, בהע' 218, עמ' 19-22; יוסף אביב"י, "סולת נקיה: נפתו של ר' משה זכות", פעמים 96 (תשס"ג), עמ' 105; יוסף חיות, "רבי משה זכות מגרש הרוחות: קבלה, מאגיה ורפואה בראשית העת החדשה", פעמים 96 (תשס"ג), עמ' 129; על פרשנותו לזוהר והשפעת עמדה זו לכך, ראה: צבי לובושיץ, "המקלך בדרכי האר"י - אידיאולוגיה והרמנויטיקה בפירושי הזוהר" של ר' משה זכות", פעמים 157 (תשע"ט), עמ' 75-106.

²³⁴ ראה קבלת האר"י, שם, עמ' 551-555 המראה שהחזיק את כתביהם בידיו. והגם שהיש"ר לרוב אינו מזכיר את ר"י ן' טבול, לעומת הרמ"ע והר"י סרוק, יש השפעה רבה של דבריו על ניסוחיו. ואני מקווה, אם הא-ל יסייע בידי, שאוכל להראות זאת במאמר נפרד, ועוד חזון למועד.

²³⁵ אגרות הרמ"ז, אגרת לח, ליוונרנו, 1785, דף מב, א. ובמהד' 'החיים והשלום, ירושלים, תשנ"ט, עמ' קסה.

²³⁶ רמז לספר 'נובלות חכמה'.

²³⁷ רמז לספר 'תעלומות חכמה'.

²³⁸ רמז ליש"ר.

²³⁹ ספר יש"ר יוסף. וכאן תיאר הרמ"ז לגנאי.

²⁴⁰ הרמ"ז מתאר כי הוא מכיר את יש"ר, וכנראה מתכוון שמכירו מכתביו או מעדויות עליו; כי הוא היה בן שלוש בערך, אולי אפילו פחות, כאשר היש"ר עזב את אמסטרדם, עיר מולדתו (- של הרמ"ז)! ולאחר מכן, עבר הרמ"ז לאיטליה, וככל הידוע לנו אין עקבות של יש"ר באיטליה בכל אותה התקופה... הרמ"ז היה בסוף שנות העשרים שלו כאשר היש"ר נפטר בפראג, כך שקשה לתאר בדיוק מתי זכה 'להכיר' אותו או לפגוש בו. ייתכן מאד כי יש להבין "ומאז הייתי מכירו" – מתוך ספריו.

²⁴¹ שם הגדולים, מערכת ספרים, אות א, פסקא צג, ערך 'ספר אלים'.

והשווה לדברי רבי צדוק הכהן מלובלין (קונטרס ספר הזכרונות, מצוה שלישית): "ולפיכך צריך להתרחק מחיבורים המסבירים עניני הקבלה על דרך החקירה מלבם, וכמו אותן שעירבו בה דברים מחכמי הפילוספיא, כגון ספר 'נובלות חכמה', שכבר הזהיר ממנו הרמ"ז, כמו שכתב בשמו [החיד"א] בספר 'שם הגדולים'. וכן לדעתי ראוי להתרחק מספר 'בית אלקים' וספר 'שער השמים' שחיבר רבי אברהם כהן אירורו, שסבר בזה סברות מלב, ומה שהוציא מדברי פילסופי האומות הקדמונים, ורצה לאחדם עם חכמת הקבלה המושגת בנבואה ורוח הקודש... כי... אי אפשר לעמוד על דברים המופלאים ומכוסים ומושגים רק ברוח הקודש, להסבירם בשכל".

²⁴² יש לציין כי למרות שהחיד"א כותב כי הרמ"ז 'סילק ההשגחה' מכתבי יש"ר, נראה כי אלו, בכל זאת, לחלו אצל מקובלים אחרים, כמו, למשל, בספר 'שם עולם' המיוחס לר"י אייבשיץ, כפי שכותב י' מאירסון בעבודת הדוקטור שלו (מובא לעיל בהע' 221): "בספר 'שם עולם' יש"ר וקובץ תעלומות חכמה מהווים מקור משמעותי המסייע לר' יהונתן לבסס את עמדתו הקבלית-תיאולוגית", וכן רבי פנחס אליהו הורביץ (1765-1821), שמצטט לא מעט פעמים את יש"ר ב'ספר הברית השלם' (שם (מהד' ירושלים, 1990), עמ' 47, 299, 314, לדוגמה) – ומצינור זה, שהיה מאד פופולארי, התגלגלו הדברים למקומות אחרים (על ספר זה והשפעתו, ראה: David B. Ruderman, *A Best-Selling Hebrew Book of the Modern Era: The Book of the Covenant of Pinhas Hurwitz and Its Remarkable Legacy*, University of Washington Press, Seattle, 2015). כמו כן, דברי יש"ר נידונו בהלכה (ראה שפתי כהן (ש"ד) לשולחן ערוך יורה דעה, סימן פט, סעיף קטן טז המביאו כסמכות ביחס להמתנה בין בשר לחלב, חרף דיוקו מהזוהר שמסכים לכך. וראה עוד ביחס לדיון זה וסמכותו של היש"ר: בשו"ת פעולת צדיק, לרבי יחיא בן יוסף צאלח (מהרי"י), אב בית דין צנעא במאה ה-18, חלק ג, סימן קלא, ובדבריו של הרב חיים זוננפלד (1873-1932) בשו"ת שלמת חיים יורה דעה סימן י. וכן בשו"ת אבן יקרה (אורח חיים, סימן יא), לרבי בנימין אריה הכהן וייס (1843-1912), שהיה רבה של קניהניטש בגליציה, ולאחר מכן אב בית הדין של צירנוביץ בירת בוקובינה ורבה של הקהילה האורתודוקסית בעיר במשך ארבעים שנה – דן עם הרב הלל כהנא בן יהושע,

קרי, ישנה כאן מחלוקת עקרונית בענייני קבלה על סדר האצילות ושאלת הצמצום. לפי הרמ"ז, יש"ר טעה בזה והלך 'עם סברתו'. כאמור לעיל, זו הייתה הביקורת של רמ"ז על כל מי שלא הלך בעקבות הרב חיים ויטאל, כפי שהוא כותב, שם:

"ואם תזכה לסוד האר"י במקור בין תבין די מחסורו".

יש"ר לעומת זאת נשען בעיקר על אסכולת ר"י סרוק, ובפרט על הרמ"ע מפאנו, אותו הוא מכנה "רבן של כל מקובלי ארצות המערב"²⁴³. לטענתו של הרב זכות, ליש"ר לא היה רב בקבלה; אם כי החיד"א בספרו 'שם הגדולים' קובע, מתוך עדותו של היש"ר, כי רבו בקבלה היה המקובל הטורקי, הרב יוסף סאמיגה (שנפטר ב-1629)²⁴⁴... על כל פנים, לרמ"ז יש קושי עם הכיוון הפילוסופי של יש"ר בהבנת הקבלה – ועל כך נרחיב בהמשך – וטוען שזו הבנה 'חיצונית' ולא 'פנימית', קרי של הקבלה על 'טהרתה', של הדברים: "הכל רק בחיצוניות היה דברו". נראה כי יש להבין כאן את הביקורת על כך שהיש"ר מבצע סינטזה עם החכמות החיצוניות, קרי המדע בעיקר, כפי שממשיך הרמ"ז: "וחכמת התכונה היא אוצרו". זו ביקורת עניינית ביחס לשאלות מטפיזיות בכלל וביחס לדרך להבין את הקבלה בפרט, שנשמעת היטב, בפרט לאור מפעלו הגדול של רמ"ז להפיץ בעיקר את כתבי המהרח"ו ולסלק את שאר הספרים והמסורות המביאות את דברי האר"י.

3.3 התפיסה האזוטית

אך יש שהבינו את דבריו של הרב זכות באופן אחר.

לדעתם, הביקורת כאן עולה בקנה אחד עם דבריו של רבי יהודה אריה מודינה²⁴⁵ (להלן ריא"מ)

מנהל "בית הספר הראשי לעדת ישראל בק"ק באטושאן" (1841-1901), מחבר הספר 'גלילות הארץ' – על דעת "רבנו" היש"ר מקנדיא אודות לקיחות חומרי המקום למי שנוסע ועובר את קו התאריך), ו**בדרשות רבות** – ניתן לציין לדוגמה כי ה'חנת סופר', **שמרבה לצטט את יש"ר**, אף **כותב כי יש לו מסורות ו'קבלה' ממנו** (ראה למשל תורת משה לשמות, פרק ז, פסוק כה, והשווה לשו"ת אפרקסתא דעניא חלק ד, עניינים שונים, סימן שעה, אות ב. ובאגרת (שהודפסה בכתב העת מוריה שנה שביעית, גיליון א (עג), (מרחשון תשל"ז), עמ' כא), החת"ס כותב: "יקרו עלי יקרתם בהביאם דברי היש"ר מקאנדי", התורה אמת והחכמה, ושני אמתים לא יכחישו זה את זה"), ו**רואה בו בעל סמכות להכריע בשאלות הקשורות לענייני הקבלה** (ראה למשל שו"ת חתם סופר חלק א (אורח חיים) סימן קנט בו מביא עדות של יש"ר ביחס לגילוח הזקן בחו"ל לפי הקבלה. החת"ס מתבסס על יש"ר גם כדי לפרש את דברי חז"ל, כך למשל בחידושו למסכת שבת דף פח עמוד ב הוא כותב: "ידוע כי התורה היתה כתובה לפניו ית"ש באותיות בלתי מצורפים וכתב בספר אל"ס להר"י קאנדיא שבכל עולם ועולם מצורפים האותיות בענין אחר המובן לאנשי אותו עולם לחיות הקודש כראוי להם ולאופנים ושרפים ומלאכי השרת ולנפשות הכוכבים ומזלות ולעולם התחתון הזה נצטרף מעשי מצרים ומרגלים וכדומה. והנה הם אין להם מורגש ומובן בגשמיות אבל האדם שלו אחיזה בכל העולמות והרבה מהם זכו לדרוש במעשי מרכבה נמצא התורה ראוי לאדם שהוא משיג הכל העולמות עליונות והתחתון מה שאין כן מלאכי השרת". אני מודה לידידי הרב שלמה וולפיש על ההפניה). **וכן הושפעו מיש"ר אדמו"רים שלמדו ממנו דברי חסידות** (כבר ציינו לעיל את רבי נחמן 'מעשה מספר אל"ס' - ועדיין יש לחקור את השפעתו של יש"ר על הגותו באופן רחב, אך לא רק רבי נחמן מברסלב הושפע מהיש"ר אלא גם אדמו"רים אחרים, כמו רבי אברהם מרדכי אלתר מגור (1866-1948), ביאמרי אמת' לפרשת בהר, שנת תרפ"ח, והידברי חיים' מצאנו (ראה ב'מקורות ומילואים' ל'דברי חיים המבואר' (הוצ' עצמית, ברוקלין תש"פ) שם יש"ר מצוטט לא מעט פעמים). ראה עוד על כך: דב שוורץ, **בריאח, תורה, צדיקות, גאולה: מקורות והשפעות בחסידות**, הוצ' אידרא, תל-אביב, 2019, "פרק ב: להשפעת יש"ר מקנדיא [?] על החסידות: האור והאלוהות", עמ' 61-94.

²⁴³ מצרף לחכמה, פרק יב, עמ' 40: "רבן של כל מקובלי ארצות המערב כמהר"ר מנחם עזריה ז"ל". וטען עוד היש"ר כי ר"י סרוק קיבל "פה אל פה" ממהר"י אשכנזי. ראה עוד ש"א הורודצקי, **המסתורין בישראל**, הוצ' שטיבל, תל-אביב, 1960, כרך ג, ציון ג, עמ' 202-204.

²⁴⁴ שם, אות פ, פיסקא ו, ערך 'פורת יוסף': "...היה רבו של הרב 'כנסת הגדולה' כמ"ש בנדפס מערכת ח"י"ת (ע' מ' חיים בנבנשתי בח"א), וחבר 'דרך ימין' להשיג על מהר"ש אלגאזי מקנדיא ועל הרמ"ע, **וכפי הנראה מס' מצרף לחכמה סוף דף פ"ד נראה שמהר"י סאמיג"ה היה רבו של מהר"ר יש"ר**".

²⁴⁵ כדי לקבל פרספקטיבה מהעולם הרבני ובהבנת דמותו של הריא"מ, נביא כאן את דברי הרב אליעזר יהודה וולדינברג (1915-2006) עליו (שו"ת ציץ אליעזר חלק יג, סימן יב): "אין להתפעל מדברי החכם האטלקי הזה, והדבר לא צריך להיות לפלא אם כותב מה שכותב, כי **היו היה האיש אדם הפכפך, המתהפך בדעותיו כחומר חותם, מנהל מלחמות נגד רבני וגדולי עירו בצורה לא פחותה ממלחמת המשכילים נגד רבני דורם, ולא בעיני אחד היה מוחזק ככופר, והנראה מכפי עדות עצמו הלך בלי כובע על הראש ברחובות קריה** (יעו"ז זקנ"י שם סי' כ"א. ובתוך המשך דבריו שם כותב כי

"הראה עצמו מגין בעד חכמת קבלה זו ומשבח אותה, וכונתו להשפילה ולבזותה בכל כוחו, ובאמת חכם ערום, ורב הוא, כולל כל החכמות".

באשר לקריאתו של הרב יש"ר לדו-קיום בין הפילוסופיה והקבלה, כפי שנראה בהמשך, טוען הרב די מודינה שקריאה זו נוסחה על ידי אנשים אחרים (!) ולא על ידי יש"ר עצמו²⁴⁷.

אך יחד עם זאת, בתחילת ספרו 'ארי נוהם', נראה כי הריא"מ אינו סבור כך, ובנה תיאוריה זו על תפיסתו האזוטרית (קרי המסווה את הדעות ה'אמתיות'), של יש"ר ביחס לקבלה מאוחר יותר.

ואכן, הוא לא מהסס להתווכח קשות עם יש"ר ולחלוק עליו באשר להבנת דברי הרס"ג, ויחסו לקבלה²⁴⁸. כמו כן, יש לציין כי הריא"מ אינו מתמודד עם כתביו הקבליים של יש"ר, ואף יש ספק אם הכיר אותם... כפי שכתב בצדק פרופ' דוד רודרמן²⁴⁹ היתה כאן ביקורת של ריא"מ על תלמידו יוסף חמיץ שעזב את חקר החכמה, את המדע והרפואה, והלך לעסוק ב'קבלה' –

"ומהו הגדר הנתון לה? ... לא יפול שם חכמה [=עליה] בשום פנים"²⁵⁰.

לפי רודרמן, מגמתו של ריא"מ ברורה – הוא רצה לשלול את אחד 'ממקורות השראתו' של חמיץ: היש"ר. לריא"מ היו פולמוסים רבים עם תלמידיו והוא לא היסס לטעון טענות קשות ומשוונות כדי להוכיח אותם ולהצדיק באופן בלעדי את דרכו ושיטתו²⁵¹. כפי שהוכיח צבי אדלמן²⁵², ספרו של הריא"מ 'ארי נוהם' כוון, בין השאר ואולי אף בעיקר, נגד היש"ר מקנדיאה, כך שיש לקחת בערבון מוגבל מאד את טיעונו של הריא"מ לפיו יש"ר היה בעל תפיסה אזוטרית-מוסווית אנטי-קבלית.

דברי רז"ל צריך להבינם כפי המקום והזמן והאדם... כי אין קץ לדברים שמצינו להם ז"ל אסורים שנעשו מותרים בחילוף הזמן והמקום, ויאמר נא ישראל הלשכזה רב - פוסק יקרא! (לעג מהאוסרים משחק כדור רגל בשבת (שם סי' כ"ב), וכל ימיו עד זקנה ושיבה היה משחק בקוביא ולא היה יכול בשום פנים להגמל מזה הגם שהיה מפסיד סכומים עצומים והדבר גרם להפרעת חיי המשפחה שלו (יעוין מדברי עצמו בזה בספרו חיי יהודה). חיבר ספרים נגד חכמת הקבלה והזהר"ק ועוד, למד ולימד להתחבר עם הנוצרים וכומריהם, הטיף למיזוג חכמת ישראל וחכמת יון (יעוין בספרו שם ומהמובא והמצוטט במבוא לספר זקני יהודה) ולזלזל בדיני ומנהגי ישראל תוך כדי הטפתו מידעו על צורך השמירה עליהם (יעוין בספרו חיי יהודה שם שכותב שהגם שצר לו על עשותם כל זה בימי בין המצרים אשר חובה עלינו להיות מצרים ודואגים על חורבן בית קדשנו והעיר אשר נראה בה ה', עם כל זאת הוא מבקש ממנו שיהי לרצון לפניו להודיעו מתי יהיה זאת ולהמציא גם לו מקום שמה שיוכל גם הוא לבוא ולראות. ובמקו"א שם הוא מעיד על עצמו וכותב, שביום י"ז בתמוז שחמשה דברים אירעו בו לישראל רעים וחטאים, נכנסה בו רוח שטות ושחק בקוביא והפסיד וגו' כיעו"ש). ואם כן לאיש חכם אשר כל אלה דברים גרועים לו, היש להתחשב עם... שכותב כביכול ככל העולה על רוחו! והאם אין תורתו כתורתו של דואג שהיא מן השפה ולחוץ?!. השווה את דבריו למה שכתב הרב חביב טולידנו (1800-1870) ב'הקדמת המחבר' לספרו 'תרומת הקודש' (עמ' 108 במהד' מכוון בני יששכר – אוצרות המגרב, ירושלים, תשס"ט): "ועוד זה מדבר וזה בא ויאמר, הכופרים עשו שלשה ספרים לצוד בהם נפשות נקיים אשר לא נפתה רגלם להשיג באר"ש העמים... הכי שמו 'קול סכל' מאיש עקש וסכל אשר העמיד צלם בהיכל, ואת השני קרא שמו 'שאגת אריה' והוא נעשה שועל שמדבריו נראה שהוא איש בליעל...". יש אמנם לציין כי, לעומת הרב וולדינברג, בן דורו, הרב עובדיה יוסף מחשיבו לאחד הפוסקים החשובים (ראה למשל שו"ת יביע אומר חלק ו, או"ח סימן טו, ושם, חלק ז או"ח, סימן יד, ועוד שם חלק ט או"ח, סימן צד). ראה עוד על דמות ססגונית זו: ישראל רוזנצווייג, הוגה יהודי מקץ הרנסאנס, יהודה אריה מודינא וספרו 'מדבר יהודה', ספרית פועלים, הוצ' הקיבוץ הארצי השומר הצעיר, מרחביה ותל אביב, תשל"ב – 1972.

²⁴⁶ ארי נוהם, מהדורת נ"ש ליבאוויטש, ירושלים, תשל"א, עמ' עח-עט.

²⁴⁷ ראה ארי נוהם, שם, עמ' נג.

²⁴⁸ שם, עמ' לה-לח. ראה על יחסו של רס"ג לקבלה אצל דוד נימרק, תולדות הפילוסופיה בישראל, כרך א, הוצ' שטיבל, ניו-יורק, 1921, עמ' 166-185. ושם, כרך ב (הוצ' החברה היהודית להוצאת ספרים, פילדלפיה, 1929), עמ' 198-205. על 'ויכוח' זה בין ריא"מ ובין יש"ר, ראה את דברי הרב 'הנזיר' דוד כהן, בשיעור הקדמה לאמונות ודעות לרס"ג שהוקלט, ותמלולו הובא בספר "האמונות והדעות עם דרך אמונה", כרך ג, הוצ' נור דוד (אריאל), ירושלים, תשע"ד, עמ' שעה-שעו.

²⁴⁹ ד' רודרמן, מחשבה יהודית ותגליות מדעיות בעת החדשה המוקדמת באירופה (תרגם מאנגלית ד' לוביש), הוצ' מרכז זלמן שז"ר, ירושלים, 2002, עמ' 120-125.

²⁵⁰ ארי נוהם, עמ' יד-יט בדילוג.

²⁵¹ ראה על כך את מאמרו המעולה של ד' מלכיאל בקובץ 'ארי נוהם': "Leon Modena's Altercation with his Erstwhile Pupils", *The Lion Shall Roar: Leon Modena and his World*, ed. David Malkiel, Yad Ben-Zvi, Jerusalem, 2003, pp. 63-84.

²⁵² H. Adelman, *Success and Failure in the Seventeenth-Century Ghetto of Venice: The Life and Thought of Leon Modena*, Ph. D. dissertation, Brandeis University, 1985, p. 796-801.

מעניין הוא הדבר כי לריא"מ עצמו הייתה ביקורת מסוימת על העולם הרבני, כנראה, והחזיק בעצמו בתפיסה 'איזוטרית', כפי שמשקף בספרו הסאטירי 'קול סכל'²⁵³. במילים אחרות, ריא"מ, אחרי שניסה 'לפסול' את הצד ה'קבלי' הקיים בהגותו של יש"ר – ללא כל הצלחה – השליך עליו את מה שהוא עצמו, ככל הנראה, עשה, קרי הסתרת דעותיו האמיתיות!²⁵⁴

אלא, כפי שנראה, אין הדברים עולים בקנה אחד עם דבריו של יש"ר. אך גם כאן, יש לקחת את הדברים בעירבון מוגבל והשקפתו של הריא"מ אף היא הינה מורכבת ודורשת עיון והעמקה²⁵⁵. אך לית מאן דפליג כי לריא"מ היה יחס שלילי כלפי הקבלה²⁵⁶. ברם, השאלה המעסיקה אותנו כאן היא יחסו של יש"ר בדבר²⁵⁷.

3.3.1 ה'מיתוס הגייגריאני' והתפשטותו

מי שהעצים קריאה זו למדי ותבעה במחקר היה הרב אברהם גייגר (1810-1874) – מייסד התנועה הרפורמית²⁵⁸ ואחד מחברי תנועת 'חוכמת ישראל'²⁵⁹. בשנת 1840, הוא הביא לדפוס את ספרו 'מלא חופניים' ושם פרסם מכתב מישי"ר לזרח מטרופי על פי כתב-יד יחידי שקיבל.

מדובר על האגרת הפותחת את החלק 'מעין גנים' שבספר 'אילים', אך בגירסה 'אחרת' שאינה 'מצונזרת'. גרסא 'חדשה-ישנה' זו, פורסמה כבר שש שנים לפני כן, ב-1834, בספר הקראי 'פינת יקרת' המכיל את חיבורו של החכם הקראי יצחק בן שלמה וכמה איגרות שונות. יש לציין כי חכם זה, זכה לתואר "נציג חשוב של האלמנט ה"ליברלי" ... בקרב ההוגים הקראיים"²⁶⁰. אינני יודע אם גייגר היה מודע לכך, כי נראה מתוך דבריו ב'מלא חופניים' כי בתודעתו הוא מציג את האגרת

²⁵³ בהקשר זה מרתק הוא ניסיונו של צ' אדלמן להצדיק את ספר 'קול סכל' ולטעון כי הריא"מ היה האדם 'הפוסט-מודרני' הראשון! ראה צבי אלדמן, "ר' יהודה אריה מודינה: האדם, משחק, ויקול סכל", *ר' יהודה אריה מודינה ועולמו*, בעריכת ד' מלכיאלי ור' בונפיל, הוצ' מאגנס ומכון בן צבי, ירושלים, תשס"ג – 2003, עמ' צא-קה. והשווה למ"ש טליה פישמן, "אור חדש על זמנו של ספר קול סכל ועל מקום חיבורו", *תרביץ* כרך נט, חוברת א-ב (תשרי-אדר תש"ן), עמ' 171-190.

²⁵⁴ יש לציין כי יש שחשבו (בטעות!) שריא"מ הוא רבו המובהק של יש"ר! כך כתב למשל: Paul Siwek, *Spinoza et le pantheisme religieux*, Desclee de Brouwer, Paris, 1937, chap. 2, p. 14, note 1.

²⁵⁵ פתורו של גייגר, לפיו ריא"מ הסווה את דעותיו האפיקורסיות על ההלכה ועל התרבות הרבנית נראה פשטני מדי לאור קריאה מעמיקה ורצינית בכתביו של ריא"מ. ראה: A. Geiger, *Leon da Modena – Rabbiner zu Venedig (1571-1648) und seine Stellung zur Kabbalah, zum Talmud und zum Christentum*, Breslau, 1856.

²⁵⁶ ראה עוד: H. Adelman, "Criticism and Tradition: Leon Modena, Azariah de' Rossi, and Elijah Levita Bahur on Kabbalah and the Hebrew Vowels", *History, Memory, and Jewish Identity* (in North American Jewish Studies), Ira Robinson, Naftali S. Cohn & Lorenzo DiTommaso (eds.), Academic Studies Press, Boston, 2016, p. 248-270. ובעיקר ספרו הנפלא של יעקב דוויק: *The Scandal of Kabbalah – Leon Modena, Jewish Mysticism, early Modern*, Venice, PUP, Princeton, 2011.

²⁵⁷ הגם שגייגר עצמו משווה ומקשר בין שתי דמויות אלו, ולטענתו נקטו בדרך דומה, אלא שיש"ר הסתיר יותר את 'אמונותיו האמיתיות'. ראה: Ludwig Geiger, *Abraham Geiger's Nachgelassene Schriften*, vol. 2, L. Gerschel, Berlin, 1875, p. 304. וראה עוד מ"ש שם, עמ' 194.

²⁵⁸ ראה: Ken Koltun-Fromm, *Abraham Geiger's Liberal Judaism: Personal Meaning and Religious Authority*, Indiana University Press, 2006.

²⁵⁹ ראה: Christian Wiese, Walter Homolka & Thomas Brechenmacher (eds.), *Jüdische Existenz in der Moderne – Abraham Geiger und die Wissenschaft des Judentums*, coll. Studia Judaica 57, De Gruyter, Berlin-Boston, 2013.

²⁶⁰ Leon Nemoy, "Isaac ben Solomon on the Karaite Creed", *Jewish Quarterly Review* 80, nos. 1-2 (1989), p. 55. וראה שם עוד עליו בעמ' 49-55, וכן: G. Achiezer, "The History of the Crimean Karaites during the Sixteenth to Eighteenth Centuries" in *Karaite Judaism: A Guide to its History and Literary Sources*, Meira Polliack (ed.), Brill, Leiden, 2003, p. 740-742; Philip E. Miller, "Spiritual and Political Leadership among Nineteenth-Century Crimean Karaites", *World Congress for Jewish Studies* 11, Division B, vol. 3 (1994), p. 2-3.

בגרסתה ה'מקורית' לראשונה. על כל פנים, ודאי נכון הדבר כי בזכותו גרסא זו זכתה להפצה רבה בעולם הרבני. מגמתו בפרסום האגרות ברורה, להפוך את יש"ר לפרוטו-רפורמי, וכך כתב במבוא לספרו אודות היש"ר:

"ווארד אל מצפוניו, חקרתי אחרי דעותיו והעליתי מקרקעית הים פניניו, **מבאר חכמתו ישאבו ההווים והבאים**... ירנן לב הקורא בהגלות לפניו איש חוקר בחכמה בראש המאה השמינית לאלף החמישי... **אשר מטמוניה לעת הזאת החבאו בתוך עמקי תהום חושך ומאפליה**".

יחד עם פרסום 'אגרת אחוז' – המכונה כך על שם המילה הפותחת אותה – כתב אברהם גייגר מבוא ארוך בגרמנית בו מציג את דמותו של יש"ר והקשריו המשפחתיים. לאורך כל התיאור, הוא מציג את היש"ר כאדם המפרסם דעות 'מקובלות' בדפוס, אך מסתיר את דעותיו האמיתיות אותן משאיר בכתב-יד. גייגר אף רומז כי זו מסורת משפחתית, וכי זו הייתה משפחה 'רציונאליסטית' אנטי-קבלית. תיאוריה זו, של הסתרת ה'דעות האמיתיות' בכתב יד והדפסת דברים שבקונצנוס בדפוס, עולה בקנה אחד עם הפרקטיקות הנהוגות בונציה במאה ה-16-17; באותם ימים הרבה ספרים הודפסו בונציה, אך בד בבד גם הרבה כתבי יד הועתקו²⁶¹. מה פשר הדבר? לכתב יד היו אז כמה תפקידים: להעביר מידע פוליטי²⁶², אך גם תכנים 'בעייתיים' מבחינה דתית, כפי שהראה יעקב דוויק²⁶³. ובכן, לאור זאת, אכן נשמעת טענתו של גייגר לפיה תתכן גישה שונה, 'אזוטריית', המשקפת את דעותיו האמיתיות של היש"ר המופיעה ומשתקפת בכתב יד דווקא.

²⁶¹ ראה: Paul F. Grendler, *The Roman Inquisition and the Venetian Press, 1540–1605*, Princeton University Press, Princeton, 1977; Martin Lowry, *The World of Aldus Manutius: Business and Scholarship in Renaissance Venice*, Cornell University Press, Ithaca, 1979; Bronwen Wilson, *The World in Venice: Print, the City, and Early Modern Identity*, University of Toronto Press, Toronto, 2005; Lisa Pon & Craig Kallendorf (eds.), *The Books of Venice*, La Musa Talia, Venice, 2009.

²⁶² ראה: Paul Canart, "Jean Nathanaël et le commerce des manuscrits grecs à Venise au XVIe siècle," in *Venezia centro di mediazione tra Oriente e Occidente (secoli XV–XVI) aspetti e problemi*, H.G. Beck, M. Manoussacas, A. Pertusi (eds.), L.S. Olschki, Florence, 1977, vol. 2, p. 417–438; Dorit Raines, "Office Seeking, *Broglia*, and the Pocket Political Guidebooks in Cinquecento and Seicento Venice," *Studi Veneziani* 21 (1991), p. 137–194; Brendan Dooley, *The Social History of Skepticism: Experience and Doubt in Early Modern Culture*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1999; Mario Infelise, "Le marché des informations à Venise au 17e siècle," in *Gazettes et information politique sous l'Ancien Régime*, H. Duranton, P. Rétat (eds.), Presses Universitaires de Saint-Etienne, Saint-Etienne, 1999, p. 117–128; Peter Burke, "Early Modern Venice as a Center of Information and Communication," in *Venice Reconsidered: The History and Civilization of an Italian City-State, 1297–1797*, J. Martin, D. Romano (eds.), Johns Hopkins University Press, Baltimore, 2000, p. 389–419; Federico Barbierato, "Tra attori e inquisitori: Manoscritti, commedia dell'arte e diffusione delle conoscenze magiche nella Venezia del seicento," in *I luoghi dell'immaginario barocco*, Lucia Strappini (ed.), Liguori, Naples, 2001; Filippo de Vivo, *Information and Communication in Venice: Rethinking Early Modern Politics*, Oxford University Press, Oxford, 2007.

²⁶³ *The Scandal of Kabbalah - Leon Modena, Jewish Mysticism, Early Modern Venice*, Princeton University Press, Princeton NJ, 2011, p. 35–37.

...in addition to the manuscript trade in political information, texts about a variety of subjects circulated almost entirely in manuscript as their readers and writers struggled to avoid detection by religious and political authorities. (...) Manuscripts served as the preferred medium not only for subversive texts about magic and sex, but also for potentially seditious works about religion and politics. Several of the most distinguished intellectuals in Venice and the Veneto at the turn of the seventeenth century restricted a considerable portion of their writings to manuscript... express[ing] ... most controversial philosophical positions in manuscript and remain[ing] quite cautious in... printed work... The literary production of these figures demonstrates that

אלא שאף אם הטענה נשמעת, אמינותו של אותו כתב יד מוטלת בספק על ידי רודרמן בין השאר,

כאמור לעיל²⁶⁴, וכפי שכתבה גולדה אחיעזר²⁶⁵ :

“According to Ruderman, the version published by Geiger, which he obtained from Eastern European Karaites and contains more praise of the Karaites and more criticism of Rabbanite Judaism, **was doctored**. For a discussion see Ruderman, *Jewish Thought*, 137, 146–52²⁶⁶. Given that Geiger is known to have obtained his text from Abraham Leonowicz of Halicz, who was personally involved in forging another MS... and was an associate of Firkovich, **Ruderman’s hypothesis that the text is doctored is entirely plausible**”.

יתר על כך, טענתו של גייגר, לפיה מגמת היש"ר בספרו 'מצרף לחכמה' הייתה למעשה לפרסם את דברי סבו הגדול רבי אליהו דלמדיגו שהיה 'פילוסוף ישרי'²⁶⁷, כי הלה היה 'נגד הקבלה', איננה סבירה :

א. ראשית, כי עמדת בעל ה'בחינת הדת' ביחס לקבלה הינה מורכבת למדי²⁶⁸,

ב. כי השקפותיו הפילוסופיות של הר"א דלמדיגו²⁶⁹ אינם עולות בקנה אחד כלל וכלל עם

תפיסתו של יש"ר²⁷⁰.

manuscript books and printed books existed in tandem with one another. all of them printed books in their own lifetime and wrote books that circulated in manuscript within limited circles of readers”.

²⁶⁴ ראה הע' 184-186

²⁶⁵ *Historical Consciousness, Haskalah, and Nationalism among the Karaites of Eastern Europe* (series: Etudes sur le judaïsme médiéval t. lxxiii & Karaite texts and studies vol. 10), Brill, Leiden & Boston, 2018, p. 86, n. 130

²⁶⁶ במהד' העברית הני"ל של הספר, אלו עמ' 126 ו-141-146. שם מעלה רודרמן מספר גדול של קושיות וספקות המערערים קשות אל אמינותה של גרסת 'אגרת אחוז' כפי שפורסמה בידי גייגר. רודרמן מסיים בענווה רבה: "אני מקווה שהצלחתי לכל הפחות להצביע על ספקות שצריכים להעסיק את המחקר בעתיד".

²⁶⁷ כביטוי של צ' גרץ: «Der geradsinnige Denker» (*Geschichte der Juden von den Anfängen bis auf die Gegenwart*, vol. X, 1896, p. 141)

²⁶⁸ הרבה ראו בתפיסתו יחס מורכב המבכר את התפיסה האבן-רושדית אך אינו שולל את כל הרעיונות הקבליים. ראה: K. P. Bland, "Elijah del Medigo's Averroist Response to the Kabbalahs of Fifteenth Century Jewry and Pico della Mirandola", *Jewish Thought and Philosophy* 1 (1991), p. 23-26 ; E. P. Mahoney, "Giovanni Pico della Mirandola and Elia del Medigo, Nicoletto Vernia and Agostino Nifo", in *Giovanni Pico della Mirandola: Convegno internazionale di studi nel cinquecentesimo anniversario della morte (1494-1994)*, ed. G. C. Garfagnini (Rome, 1997), "Traditio", vol. 56 ?vol. 1, p. 136-37 ; Harvey J. Hames, "Elia Del Medigo: An Archetype of the Halachic Man" (2001), p. 215-217

²⁶⁹ ראה: J. Guttman, "Elia del Medigos Verhältnis zu Averroes in seinem Behinat ha-Dat", in *Jewish studies in memory of Israel Abrahams*, New York, 1927 ; A. Hübsch, "Elia Delmedigos Behinat ha-Dat und ibn Roschds Façl al-maqal", *MGWJ* 31 (1882), p. 555-563, et 32 (1883), p. 28-48 ; Aryeh L. Motzkin, "Elia Del Medigo, Averroes, and Averroism", *Italia* 6 (1987), p. 7- 19 ; Kalman P. Bland, "Elijah del Medigo's Averroist Response to the Kabbalahs of Fifteenth-Century Jewry and Pico Della Mirandola", *Journal of Jewish Thought and Philosophy* 1 (1991), p. 3-53 ; Michael Engel, *Elijah Del Medigo and Paduan Aristotelianism: Investigating the Human Intellect*, Bloomsbury Academic, London, 2016 ; Josep Puig Montada, "Eliahu Del Medigo, the Last Averroist", in Haggai Ben-Shammai, Shaul Shaked, Sarah Stroumsa (eds.), *Exchange and Transmission across Cultural Boundaries (Proceedings of an International Workshop Held in Memory of Professor Shlomo Pines at the Institute for Advanced Studies, The Hebrew University of Jerusalem, 28 February – 2 March 2005)*, Jerusalem, 2013, pp. 155-186.

²⁷⁰ רבי אליהו נמשך בהנחותיו התיאולוגיות אחרי אריסטו, ובדיוק אותן הנחות מתקש יש"ר להפריך, כפי שכותב בצדק הרב הנזיר (דוד כהן, נזיר אחיו, כרך ב, ירושלים תשל"ח (1978), עמ' שכ): "אחרי התחדשות המדעים בתקופת הריניסנס

לכן לא סביר כי יש"ר מפרסם את דבריו כדי 'להתחבא מאחוריו'²⁷¹.

ויחד עם זאת, יש לציין כי גייגר לא פעל בחלל ריק.

בהיות גייגר בן 18, פרסם אז יהודה ליב מִיזֶס (1798 בערך–1831), שהיה מאנשי תנועת ההשכלה היהודית בגליציה, חיבור אנטי-חסידי חריף וחד-מימדי במיוחד²⁷²: "קנאת האמת" (וינה, 1828)²⁷³ ובסופו פרסם את 'אגרת אחוז' ליש"ר (שם, עמ' 228-232), כפי שזו מופיעה בספר אליס. המחבר משמיע בכך כי יש באגרת זו – גם בנוסחה ה'מצונזר' – מימד אנטי-קבלי. כך שהוכשרה השעה, עבור גייגר, להשתמש בדברי יש"ר כדי לקדם, כפי שטען רודרמן, את מגמותיו הרפורמיות²⁷⁴. עמנואל שרייבר, רב רפורמי בעיר ספוקיין (Spokane) שבמדינת וושינגטון, כותב ב-1892 בספרו, המוקדש לאברהם גייגר, כי תפיסה זו חלחלה **חיש מהרה בכל החוגים** המבקשים לערוך שינויים ביהדות²⁷⁵:

"Geiger was the first to prove Joseph Delmedigo's **liberal religious views**, by bringing to light his famous letter to Serach, which is full of biting sarcasms against the **benighted Rabbis of his day**. His views on angels, prophecy, creation, Bible, Talmud, Kabbalah, were **rationalistic**"²⁷⁶.

כאשר גילי קרע שמי הגלגלים של אריסטו ויהרס את העצם החמשי "קוינטא אסנציא" שלהם וישחרר את הכוכבים מחבלי הצורה העצמית המשכלת זקוקה היתה גם הפלוסופיה הדתית להתחדש. מיד נמצא גאון פלוסוף תלמידו של גילי ר' יוסף שלמה רופא דילמידיגו, קרובו של ר' אליהו דילמידיגו ובן דורו של ר' מנשה בן ישראל שהדפיס ספריו בדפוס שלו. הוא הלך בדרכי רבו, פנה עורף לאריסטו שהיה לו כדבריו לחרפה ולקלס כל היום, וביטל ראיות אריסטו על הגשם החמשי והצורות העצמיות וד' יסודות והכניס במקומם את התנועה הטבעית והאיכויות. על ידי היש"ר הונחה ראשית הפלוסופיה הדתית היהודית החדשה על יסודות המדעים החדשים והחכמה הפנימית העברית". כך בספר אליס, עמ' 61 כותב היש"ר ביחס להיולי המהווה יסוד חשוב אצל סבו הגדול: "ההיולי הוא דמיון ורעות רוח", וכן עוד רבים (כמו שלילת ד' היסודות ובמקומם: "ג' איכויות: החם, והוא הפועל, והלח, והיבש והם המתפעלים" - שם, עמ' 49).

²⁷¹ הקריאה הפשוטה היא זו של מוריס ראובן חיון שתרגם את אגרת אחוז, לפי הנוסח של גייגר, בצרפתית בנספח לתרגומו לבחינת הדת: *Eliya Delmedigo, Examen de la religion – Le testament philosophique du judaïsme à la veille de l'expulsion*, éd. du Cerf, Paris, 1992, p. 107-139. « Pourquoi avoir parlé de Delmedigo dans ce déclin de : l'averroïsme en milieu juif ? Pour la raison qu'il fut le dernier porte-drapeau juif d'ibn Rushd en Italie à la fin du XVe siècle. Après, le flux impétueux de la kabbale lourianique noiera totalement les dernières séqueles d'ibn Rushd dans les cerveaux juifs. Delmedigo fut le premier à s'opposer au « nouvel esprit » de la pensée juive : la kabbale. Son petit-neveu, Joseph Salomon Delmedigo, se sentira contraint d'apporter la contradiction à son aïeul en rédigeant son Matsref-la-Hokhma. Il avouera, malgré tout, que « les funérailles de rabbi Elia furent suivies même par l'élite chrétienne du pays... » (M.R. Hayoun & Alain de Libera, *Averroès et l'averroïsme*, Que sais-je, PUF, Paris, 1991, chap. 6, p. 73).

²⁷² ביטוי לכך הוא שלא רק שומרי המסורת רדפו אותו, אלא גם משכילים מתונים, ואף חבריו, כשי"ר ושד"ל הסתייגו ממנו. ראה במאמרו של אליהו רוזניק, "יהודה ליב מיזס (למלאת מאה שנה למותו)" שהתפרסם בעתון *דואר היום*, גליון קפ, יום ב' כד אייר תרצ"א – 11 במאי 1931, עמ' 3-2.

²⁷³ הספר, 'קנאת האמת', מציג שיחה דמיונית בין הרמב"ם ובין רבי שלמה מחעלם בעל "מרכבת המשנה". הספר תומך ברציונליזם מוחלט ונלחם קשות בחסידות, בקבלה ובאמונות עממיות. הוא אף מתאר שם מהם הצעדים הנדרשים לתיקון מצב היהודים והיהדות, ובין השאר תומך בחלוצי הרפורמה שפעלו בזמנו! בסוף הספר, כאמור, הוסיף המחבר "ליקוטי פרחים" – אוסף ציטוטים מחכמי ישראל (מימי הביניים, בעיקר) נגד אמונות עממיות כמו שדים, רוחות וגלגולי נשמות, וביניהם פרסם שם את דברי יש"ר.

²⁷⁴ דוד רודרמן, *מחשבה יהודית ותגליות מדעיות בעת החדשה המוקדמת באירופה* (תרגם מאנגלית ד' לוביש), הוצ' מרכז זלמן שז"ר, ירושלים, 2002, עמ' 126: "...ראו בו מבשר אמיתי, בן המאה ה-י"ז, של מאמציהם הנמרצים לשקם את החיים היהודיים ואת התרבות היהודית".

²⁷⁵ Emanuel Schreiber, *Reformed Judaism and Its Pioneers: A Contribution to Its History*, Harvard University, 1892, p. 377-378.

²⁷⁶ והוא ממשיך שם: "Dr. David Cassel, in his "Guide for the Instruction in the Jewish History and Literature" (*Leitfaden für den Unterricht in der Jüdische Geschichte und Literatur*, Berlin, 1875), mentions Delmedigo's letter thus: "Delmedigo's true ideas are now known through his letter to a Karaite, which was published recently" (p. 97). It would not have hurt Cassel in the least to give the credit for bringing this letter to light, where it was due,

צדק שרייבר למחצה, כי לא רק אצל הרפורמים צלחה דעתו של גייגר אלא אף במחקר ובחוגים אורתודוקסיים. ננסה לסקור בשורות הבאות את השתלשלות הדברים. הפליג למשל הכימאי בעל דוקטורט בפילוסופיה, היסטוריון של הספרות העברית ופובליציסט יידי, היהודי הרוסי, ישראל צינברג (1871-1939) המשווה את יש"ר ל'סוכן סמוי' ה'מברחי' את דעותיו²⁷⁷. כמו כן, בן זמנו ומכרו של אברהם גייגר, יום טוב (לאופולד) לִיפְמָן צוֹנֶץ (1794-1886), אבי תנועת "חכמת ישראל", השתכנע מדברי חבירו, וכותב כי יש"ר מתנגד ל'משחק ברמזי האותיות' ולמעשה ל'קבלה כולה' (ו)²⁷⁸. המעניין הוא כי אף יריבו הגדול של גייגר, צבי (היינריך) הירש גֶרְץ (1817-1891), אימץ דעה זו²⁷⁹ ומכנה את יש"ר "חטטן של היהדות".

although Geiger was not a favorite with the former satellite of Michael Sachs (see also Geiger's Posthumous Works, II, p. 195)".

History of Jewish Literature: The Struggle of Mysticism and Tradition Against Philosophical Rationalism (trans. from Yiddish by Bernard Martin), New-York, 1972, vol. IV, pp. 168-169.

"Delmedigo... hides under the umbrella of his two admirers, the Karaite Zerach ben Nathan and Moses of Metz. He reprints the letters they wrote to each other and to him. **Geiger, however has clearly demonstrated that in these letters Delmedigo secretly inserted much that was his own.** In this way, hiding under the names of two Karaites, he smuggled in, as contraband, his own ideas, extremely liberal for that time. He does not express his views under his own name, but they are given in Moses' letter to Zerach ben Nathan (Elim, p. 27-51) in which Moses... describes Delmedigo's views on the discoveries of Copernicus and on several important theological problems"

"Delmedigo... witnessed with indignation how the Jewish book market was flooded with all kinds of : (168 kabbalist books, full of incantation, *notarikon*, and combinations of letters, which in his view confused and barbarized mens' minds" - יש להעיר כי כל הקורא את דבריו של יש"ר במקור לא יכול להבין הערה מעין זו, כי זה פשוט הפוך ממה שיש"ר כותב. לכן, ברור מילולו שתפיסה זו, נובעת ישירות מ'המיתוס הגייגריאני' ביחס לגימטריות, כי הקטע אליו רומז צינברג נמצא בפרק י"א של 'מצרף לחכמה' ודווקא מורה כי ישנה משמעות לגימטריות כאשר אלו משמשות חכמה גדולה יותר; יש"ר רק מזהיר את ה'חכם השלם' לבל 'יתקע עצמו' בכך: "ואני אומר שבאמת, אם כל עיקר חכמה זו [=הקבלה, שיי"א] היא בהוראת מלה או תיבה שיוצאת מתיבה על דרך גימטריא וראשי תיבות וכיוצא מדבריהם, דברים קלים הם, ואין לתקוע עצמו בדברים האלה החכם השלם, שכן ליצני הדור מכוונים לכמה מאלו, דרך משל 'אשה' בגימטריא 'דבש' (ראה: רבינו בחיי לויקרא פרק ב פסוק יא: "ודבש גם כן יצר הרע, כי דבש בגימטריא אשה, והאשה היא יצה"ר..." - שיי"א), 'אשה יפה' בגימטריא 'שמחה גדולה', 'זכר' בגימטריא 'ברכה'... וכן יאמרו שניקבה בגימטריא 'בקללה' (ראה: ר' חיים פליטאל לבמדבר פרק א פסוק כ: "וזכר בגימ' ברכה..." וכן בפירוש הרא"ש לפרשת תזריע, ויקרא פרק יב פסוק ב: "זכר גימ' ברכה וז"ל יבא זכר בא ברכה, כבודו גימ' נקבה..." וכן כתב בנו, רבי יעקב בעל הטורים בפירושו לבראשית פרק א פסוק כז: "זכר. בגימטריא 'ברכה' (ע"פ נדה לא, ב), ונקבה בגימטריא קללה" - שיי"א), 'אלמנה' בגימ' 'סוס' וסימנך 'על סוס לא נרכב', וכמה מאות מאלו יש אצלי ששמעתי מאורחי פרחי שניזונים באלו החדושים... ואולם, הנרצה בסודות המקובלים הם דברים עמוקים, שהגימטריאות ושאר דרכים אינם אלא פתח והתחלה, והוא כמו שכתב הריב"ש בסיומן תל"ה בפירוש דבריהם שאמרו באבות 'אם אין דעת אין בינה אם אין בינה אין דעת'... וכן דרכי מקובלים... רזין עילאין, ואי אפשר לדעתם אם לא תהיה לו איזה ידיעה ומזה בגימטריא או ר"ת וכו' שמשם יתעורר המבין דבר תוך דבר לחקור יותר ולירד לתכלית כוונת הסוד... משא"כ המכוונים לגימטריא לבד כקצת מפרשים ודרשנים שמראים על עצמם שהם ניעורים וריקין ובטלנים". יש"ר מבין כי לגימטריות יש תפקיד בהסתרת הסודות ובארמזים, אבל אינן 'תכלית' לעצמן (השווה: J. Margolin, "Sur quelques usages de la cryptographie à la Renaissance", in F. Laroque (ed.), *Histoire et secret à la Renaissance*, Presses Samuel Abba Horodetzky, "Gematria", *Ej* VII (1931), Sorbonne Nouvelle, Paris, 1997, p. 131-144 p. 170-179; Alfred Marx, "La gématrie comme technique de composition dans la Bible hébraïque", *Revue d'histoire et de philosophie religieuses*, 94e année n°1 (Janvier-Mars 2014), pp. 51-61.

²⁷⁸ הדרשות בישראל והשתלשלות ההיסטורית, מוסד ביאליק, ירושלים, 1947, עמ' 203: "רבים, וביניהם ביתר עוז ר' יוסף דל מדיגו המצויין, פגעו בשורש הרע: הזנחת הדקדוק העברי, והבערות (שהתלוננו עליה המחברים המעולים של כל הזמנים), המצב הגרוע בבתי הספר ודרך ההוראה המקולקלת (הסילופים בדרוש שהנפש סולדת מפניהם), הפלפול הסרוק והצֶקֶר, עשיית הספרים עד אין קץ, המשחק ברמזי האותיות, והקבלה כולה, ובכלל פגמיהם של היהודים, הזלזול בדברים הנאותים לרוח העת ומינוים של רבנים נעדרי כישרון".

²⁷⁹ 'דברי ימי ישראל' כרך ו', הוצאת יזרעאל, תל-אביב, 1955, עמ' 32-33: "למה היתה היהדות בת שלושת אלפי השנים דומה אז? [...] לגרעין יקר המכוסה כולו בקליפות שנברו זו על זו, בשכבות מאובנות, בנטעים טפלים וזרים ובמעטפות רבות... והרגבים והשכבות האלה נסגרו בתוך קליפה נתעבה, בתוך מעטה עובש של הקבלה... כל השכבות החדשות האלה כבר ניקדשו במרוצת הזמן בעיני העם ונחשבו לדבר שאין לגרוע ממנו. [...] דווקא הנטע הטפל הזה שגשג והסתעף על פני כל חיייהם הדתיים של היהודים. כמעט כל הרבנים והפרנסים של הקהילות היהודיות... היו כולם אחוזים ברשת הקבלה, תורת הסוד הזאת, אשר... שפכה את ממשלתה על היהדות... או יותר נכון עשתה שמות כה גדולות, עד כי לה הייתה עוד כל יכולת לעצור בעדה. המרמה הלוריאנית... צעדה על דרך היהדות בביטחון ובניצחון, בלבלה את המוחות וטמטמה את הלבבות. [...] 'גורי האר"י'... הפיצו את הבדותות התפלות למען הגדיל על ידי זה את מספר מכבדיהם. [...] שליחים מיוחדים היו עסוקים בדבר לעשות פרסום גדול לתרמית הזאת... [רק] פה ושם נמצאו אנשים אחדים בעלי דעות חופשיות, אשר הטילו ספק באמיתות היהדות בצורתה הרבנית והקבלית, ואת ספקם זה הביעו בקהל, וביחד עם זה הטיילו ספק גם בתורה שבעל פה. [...] שלושה או ארבעה אנשים בעלי כישרון [הביעו זאת] בגילוי לב פחות או יותר... אוריאל אקוסטה, רבי יהודה אריה מודינה ורבי יוסף שלמה דלמדיגו (יש"ר מקנדיה); בכל אופן נוכל לצרף אליהם גם

הדבר כל כך תפס באותה תקופה, עד שהובא בשמו של הרב שמואל מוהליבר (1824-1898) כי אמר לפרופ' לייב באקסט באסיפה של חובבי ציון בפטרבורג כי יש"ר "מוחזק מתנגד גמור לקבלה"²⁸⁰! גם אם אין כל הוכחה לאמינות הסיפור, עצם העובדה כי שמים דברים אלה בפיו של רב חשוב בספר הגיוגרפי על 'מעשיות רבנים', כבר מראה עד כמה דעה זו התקבלה והייתה לנפוצה. כמובן, דעתו של גייגר שעברה דרך צינורו של גרץ השפיעה רבות על רושמי קורות ישראל אחריו. כך זאב יעבץ (1847-1924)²⁸¹, כותב כי יש"ר "הרבה להבזות" את הקבלה "בכל מיני חרפה וגדופה". וכן יצחק יוליוס גוטמן (1880-1950)²⁸² המכנה את יש"ר כ'דמות דו-פרצופית' וחש כלפיו בוז.

את רבי שמחה לוצאטו. האנשים האלה היו המתחילים בדבר לגלות את מומי היהדות שבזמנם וחסרונותיה; אך למצוא לה תרופה, ומה גם לרפא אותה, לדבר כזה לא היה מוכשר אף אחד מהם". ובעמ' 38-39 מוסיף: "החטטן השלישי של העת ההיא, רבי יוסף שלמה דלמדיגו... (השמטתי כאן את התאריכים הבדויים לגמרי אותם גרץ כתב ביחס לשנות חייו של היש"ר, שנולד ב-1592 (כך כתב במהד' בגרמנית, ובמהדורה העברית נפלא טעות בהעתקת התאריכים). דבר המראה כמה לגרץ לא הייתה היכרות מעמיקה כלשהי עם דמותו של היש"ר... – שיי"א) למוחו הבהיר הייתה נטייה גמורה לחכמת השיעורים והתכונה... היה ליועד-הכל יותר גדול כמעט מיהודה מודינה, שאחריו הלך בימי שבתו באיטליה כתלמיד אחרי רבו. בחוג יהודי איטליה החופשיים בדעות למחצה אבדה לו אמונתו התמימה, שהביא איתו מביתו, בלבו החל לנקר הספק באמינות הדעות המקובלות, אך התשווקה אל האמת לא הייתה גדולה בקרבן, עד כי יעצור כח להתגבר על הספק הזה או יתן ידים לו להתפשט. רבי יוסף דלמדיגו היה בלתי מוכשר למסור את נפשו על דעותיו כמו רבי יהודה מודינה. זה האחרון לרגלי רוחו ההפכפך והראשון לרגלי טבעו לדבר אחת בפה ואחת בלב. כשהספק קינן בלבבו שב דלמדיגו לקנדיה לבית אבותיו, על ידי אופן מחשבתו החופשי ביותר עורר התנגדות אליו, והוא נאלץ לצאת משם מחדש. אז החל לחיות חיי-נדודים, וכמו איש המופת שלו, אבן-עזרא, היה נע ונד ממקום למקום. כמו אבן-עזרא כן התרועע אף הוא עם קראים בכל מקום אשר נפגש איתם, ואלה אף ביקשו קירבתו. [...] לבלות [בפולין] בנעימים עם האצילים אשר המציא להם מרפא, לא ערב את ליבו, מיראתו את היהודים, ולהשתכר ספק לא יכול במדינה העניה הזאת בכסף. על כן הלך להמבורג... אולם כפי הנראה לא יצא לו בעיר החכמה הזאת שם כרופא, לכן נאלץ לקבל עליו משרה שהייתה כעין משרת רב או מטיף. למען מצוא לו מחיתו נאלץ אפוא להתניף ליהודים השלמים באמונתם ולהגן על היהדות הרבנית. ואף גם זאת: למען הכזיב את השמועה, שהגיעה הנה מפולין, כי כופר הוא או כופר למחצה, לא ידע בושט בנפשו להלל את הקבלה, אשר לפני זמן מה גילה את קלונו ברבים, כחכמה עליונה. לתכלית זו חיבר את הסגוריה שלו על תורת הסוד הזאת, להגן עליה מפני הביקורת העזה שמתח עליה זקנו רבי אליהו דלמדיגו. אולם, באמת, הייתה כוונתו בספרו זה להעלות אבק בעיני קהל הקוראים הבער. אך הוא היה פיקח יותר מדי ולא יכול להעמיד פנים". בהערה 59 שבטקסט הגרמני המקורי (וזו לא תורגמה לעברית במהד' הנ"ל), כתב גרץ: „Es ist kein Grund vorhanden, mit Zunz anzunehmen, daß die Karäer diese Stellen im Sendschreiben interpoliert hätten. Es ist nicht zu übersehen, daß Delmedigos Polemik gegen den Talmud darin verhüllt ist als gegen die Kabbala gehalten ist“ - [בתרגום חופשי: "אין שום סיבה להניח, עם צונץ, שהקראים שילבו קטעים אלה... אי אפשר להתעלם מכך שהפולמוס של דלמדיגו נגד התלמוד מוסווה בו יותר מאשר נגד הקבלה"]. עמנואל שרייבר (הנ"ל, שם) מתאר בביקורת רבה את דברי צ' Graetz, true to his unjust method to throw mud at all those who did not belong to the orthodox

גרץ: „Polish school of Rabbis, belittles the merits of Josef Delmedigo.

²⁸⁰ מרדכי ליפסון (יאבורובסקי), מדר דר – מעשיות ושיחות, אמרות ובדיחות, המצאות וחדיות, הנהגות ומידות, מן השגור בפי העם על אישי ישראל מדור דור, כרך ג, הוצ' דורות, תל-אביב - ניו-יורק, 1938, עמ' 127 (בתוספות, פסקא 2322): "מעשה ביש"ר מקנדיה, שהיה מוחזק מתנגד גמור לקבלה, שבקשו עשיר אחד לכתוב ספר בשבח הקבלה. נענה לו יש"ר ועמד וכתב ספרו 'מצרף לחכמה' המדבר בשבח הקבלה. ואילו המעניין בספר ויורד לסוף דעתו של המחבר, קורא מבין השיטין ומכלל הן הוא שומע לאו. אלא כדי לעשות רצונו של אותו עשיר סתם דבריו וסמך על המבין דבר מתוך דבר".

²⁸¹ ספר תולדות ישראל, חלק יג, הוצ' אחיעזר, תל-אביב, תרצ"ז, עמ' 101, שם מבואר כי יש"ר היה "גדול" מהרב יהודה אריה די מודינה: "...בתורה ובחכמה, ואיש מופת בכל כישרון ומדע... [אך] דבריו היו תמיד עם הקראים בכל מקום אשר מצא אותם... ויכתוב אל זרח אגרת גדולה ורחבה מאד, אשר בה הרבה להחליק לשון לו ולדת הקראים. ויהי המעט ממנו כי הרבה להבזות בה בכל מיני חרפה וגדופה את הקבלה, אשר בבואו בקרב אוהביה דיבר עליה גדולות ונפלאות... ויזלזל שם גם את התלמוד ואת ההלכה ואת הרבנות כולה".

²⁸² הפילוסופיה של היהדות – מקדמת ימיה ועד לדורות האחרונים, מוסד ביאליק, ירושלים, תשי"א, עמ' 240: "הדעות... האלה כבר רחוקות הן מן הביטחון המוצקה שהשקפותיו של דיל מדיגו במדעי הטבע. במקום לבנות שיטה משל עצמו הריחו מעלה רק ויכוח על הדעות שבאו אליו בירושה... והריחו מסתפק ברמזים על אפשרויות בלבד במקום להגיע לידי הכרעות ברורות. כך טיבן של חקירותיו בכל מקום שהן נוגעות בשאלות היסוד המיטאפיסיות והדתיות-פילוסופיות. אפשר שהדבר מתבאר במקצתו על ידי כך, שהוא נמנע להביע בגלוי את השקפתו בשאלות הללו. בחיבורו הגדול הריחו עושה עצמו סניגור לקבלה, שאבי אבותיו אליהו דיל מדיגו קיטרג עליה, ואילו במקום אחר הוא מלגלג ללא ריתיו על אמונותיה התפלולות". גוטמן מדגיש כי לדעתו יש פער בין דעותיו הנחרצות של יש"ר בענייני מדע לבין דעותיו המרומזות בעניינים פילוסופיים ותיאולוגיים. לדעתו זה כי יש"ר היה בעל עמדה ידו-פרצופית' (!). לדיו, הדבר המוכיח זאת הוא הפער – אותו הדגישו גם אחרים כמו זאב יעבץ הנ"ל – בין 'מצרף לחכמה' ל'אגרת אחוז' בגרסה שפורסמה על ידי גייגר. (דומני כי אצל שד"ל ניתן לקרוא כתיבה המבוססת על דברי יש"ר ונוקטת ב'אמת-כפולה', באופן דומה לזו שנמצאת אצל סבו הגדול של יש"ר, רבי אליהו דלמדיגו (ראה על כך: אפרים חמיאל, 'האמת הכפולה' – עיונים בהגות הדתית המודרנית במאה התשע-עשרה ובהשפעתה על ההגות היהודית במאה העשרים, כרמל, ירושלים, 2016, עמ' 86 ובפרט הע' 39, שם. וכן: A. Motzkin, « Elia del Medigo, Averroes, and Averroism », *Italica* 6 (1987), p. 7-19; S. Sadik, « La doctrine de la double-vérité dans la pensée philosophique de Rabbi Isaac Albalag », *REF* 173, n° 3-4 (juillet-décembre 2014), p. 405-434 (esp. n. 94); Luca Bianchi, *Pour une histoire de la "double vérité"* (Conférences p. 119 (Pierre Abélard), éd. Vrin, Paris, 2008, p. 119). ולהערכתו, שד"ל ראה ביש"ר מי שמחזיק ב'אמת-כפולה', אך זה דורש כמה הוכחות ואני מקווה שאוכל להקדיש עיון ומחקר לנושא, ועוד חזון למועד. אני מודה לד"ר אפרים חמיאל על השיחה הטלפונית שקיימנו בנושא זה. לעת עתה, ראה: ברזילי, יש"ר, עמ' 179-176). על כל פנים, שגוטמן לא נשאר חייב

יצחק ברזילי, לעומתו, מביע הערכה רבה ליש"ר וסלל, במונוגרפיה הגדולה שלו אודותיו, דרך שונה המנתחת את כתביו השונים של יש"ר באופן שיטתי. יחד עם זאת, ביחס לקבלה, הוא גם הולך שולל בעקבותיו של גייגר, אך בצורה מורכבת ועדינה יותר – כי, כפי שהדגיש רודמן²⁸³, מי שבודק את כל כתביו של יש"ר לא יכול לטעון באמת כי יש"ר היה 'אנטי-קבליסט'. כך ברזילי ציין כי יחסו של יש"ר לקבלה היה: "critical and derogatory"²⁸⁴.

ויחד עם זאת, מוסיף כי הוא מודע לקושי שיש בעמדה זו וכי לא ניתן לטעון בפשטות כי היה 'אנטי-קבלי'²⁸⁵. פרופ' אבנר בן-זקן מסכם זאת יפה:

"Abraham Geiger, who in the nineteenth century attempted to reform Judaism and accommodate it to the changing times, saw Delmedigo as the precursor of the eighteenth-century Haskala (Jewish enlightenment) movement in Germany, which integrated rationalism and modern philosophy into Jewish intellectual culture. Geiger was the first to consider the two seemingly contradictory motivations of Delmedigo: the new astronomy and the Cabala. For Geiger, Delmedigo showed interest in the Cabala merely to pay homage to his patrons, while **at heart he was a rationalist**. Geiger led a generation of historiography about Delmedigo, giving us these two poles: Cabala and rationalism"²⁸⁶.

ומוסיף: "ובמקום שהוא מביע דעות חופשיות, הריהו מקהה מיד את חודן על ידי כל מיני סייגים והסתייגויות. ואולם, ספק הוא, אם זהירותו יש לה מה להעלים חוץ מרעיונות חופשיים בודדים ללא שום קשר שיטתי ביניהם. אין למצוא אצלו אפילו ראשי פרקים לא לחידוש המטאפיזיקה... ולא לפשרה חדשה בין השקפת עולם דתית ובין השקפת עולם מדעית. הוא הכיר את דחיפותה של משימה זו, אלא שהיה חסר ריכוז המחשבה הדרוש לכך. בדומה לרבים מבעלי רוח נסערת כמותו שבתקופת הריניסאנס, אין הביקורת, שהוא מותח על המסורות הדתיות והפילוסופיות, מביאה לידי השתחררות של ממש מהן. אפשר שכאן גנוזה הסיבה העמוקה לעמדתו, עמדה דו-פרצופית, לגבי הקבלה. הוא מלגלג על יציאותיה התפלות, הכרוכות בצורותיה הגסות והחיצוניות יותר של הקבלה, ואף על פי כן הריהו נמשך... אחרי עיקר השקפותיה האפלטוניות כביכול. גם נוסח הפשרה שלו בין הדת ובין ההכרה... שאין ללכת אחרי המדע אלא עד... שהוא מביא ראיות חותכות... ואילו לגבי אפשרויות גרידא צריך להחזיק במסורת הדתית – אינו בא לשמש רק את הצורך להעלים את דעותיו העמוקות יותר שבלב. [...] השכלה מדעית, דביקות במסורת והסתמכות על מיסטיקה לא נצטרפו אצלו לכלל חטיבה שלימה". הערכתו השלילית כלפי יש"ר נובעת, ככל הנראה, מחוסר היכולת למצוא אצלו משנה סדורה ואחידה. להערכתו זה נובע מכך שהלך שולל אחרי המיתוס הגייגריאני, וכפי שאנסה להראות, בהחלט אפשר לקרוא ביש"ר הגות מקורית וקוהרנטית.

²⁸³ ראה להלן, הע' 303.

²⁸⁴ יש"ר, עמ' 279.

²⁸⁵ שם, 169: "...on the basis of *Elim* and *Taalumot Hokhmah* one may justly draw a picture of Yashar either as a staunch rationalist and naturalist, or, alternatively as an idealist and spiritualist. To resolve this apparent dichotomy in the manner Geiger did, namely, to dismiss the pietist elements in his writings as mere camouflage, a **stratagem for concealing his heretical views**, may be justified only in the context of Matsref and with regard to the Cabbalah alone; **but not in the framework of *Novloth* and with regard to his thought in general**. The spiritualist and mystical elements in *Novloth* are too extensive and profuse to be summarily dismissed as camouflage. They must rather be treated as an integral part of his thought...". וראה עוד שם, עמ' 181: "He was as sincere with his piety and anti-rationalism as he was with the opposite view of rationalism".

²⁸⁶ Avner Ben-Zaken, *Cross-Cultural Scientific Exchanges in the Eastern Mediterranean, 1560-1660*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 2010, p. 77. "Since the 1970s, a new interest in **ביחס לברזילי, הוא מוסיף**: Delmedigo has surfaced. Isaac Barzilay, for instance, sees Delmedigo's "inconsistencies" between rationalism and mysticism as reflecting the polymathy of the time, when scholars sought evidence and experience through travel and spread knowledge with no particular stance. "His real interest," Barzilay argues, "lay in the pursuit of those studies to which he was introduced in Padua".

ה'חידוש' של גייגר, לפיו יש לבחון את יש"ר על הציר של קבלה לעומת רציונאליות, וכי למעשה יש"ר היה איש רציונאלי וממילא אנטי-קבלי הגיע לחוגים רבים, אף רבניים, כמו אצל הרב ברוך הלוי אפשטיין (1860-1942) הנוקט כלפיו ביקורת שלא נראית עניינית כל כך²⁸⁷. הדברים התפשטו ותפסו כל כך²⁸⁸ עד שחוקר בן זמננו, ג'ון א' רידל, ברשימות לאקוניות ותמציתיות על פילוסופי הרנסנס לא כתב כמעט כלום על יש"ר מלבד זאת שהיה שייך ל'אסכולה הספקנית-סקפטית'²⁸⁹! וכדי לשבר את האוזן, נוסיף כי ב-2002 טענה העתונאית לאה כהן (במאמר הסוקר את האוסף של יעקב מ' לווי בקנדה שחגג אז 25 שנה), כי יש לבחון ברצינות האם יש"ר לא היה מדען אתאיסט (!) כמו סטיבן הוקינג²⁹⁰. כמו כן, ב-2008, כתב הרב ד"ר ארי יצחק שבט²⁹¹: "היש"ר מקנדיא - אישיות השנויה במחלוקת גדולה". ומוסיף, כדבר מפתיע: "אך יצוין שהרב קוק מכנה אותו **"החכם המופלא"**²⁹².

²⁸⁷ בספר זכרונותיו והגיוני, 'מקור ברוך' (מהד' 1928, עמ' 1858 - עמ' תתק"ל, במספור העברי המודפס), הוא הולך בעקבות גייגר, ומוסיף נופך משלו ביחס לרמיונותיו של יש"ר, כהוכחה לכך שהוא 'כופר' הלועג לתורה ולחוקיה המתחזה לאדם שמרן: "ואמנם הרגשתי, כי החכם הזה בכלל איננו שומר פיו ולשונו מלשון גסה וממליצה קשה, אשר לפעמים הם קשים לנקי הדעת לכלכלם... ומצינו בתלמוד... שאחד החכמים קרא לרבי עקיבא בשם 'קרחי', ותמחו התוספות על אשר כנהו בשם גנאי, ואין ספק שהיה לזה טעם וסיבה ואנחנו לא נדע. ועל על פנים, אנו אין לנו לחזור אחר ביטוי של צער זה ולכנות בשם קשה זה לאחד מיוחד מגדולי חכמי התלמוד, כרבי עקיבא. ועל זה יורה כל איש אשר רגש הכבוד לחכמינו והנימוס האנושי לא עוממו בו. והנה, זה המחבר... אומר בדרך אגב [על ספר יצירה]: "חברו אברהם בן תרח או רבי עקיבא הקרח"; וכדי ביזיון וצער ממליצה כפולה בגסות עבה וקשה כזו". הדברים מפתיעים, כי כבר בתלמוד אנו מוצאים לא מעט מליצות מעין אלו של יש"ר, כמו "יוכי חולדה נביאה היא?" (פסחים ט, ב) – מליצה הנסמכת על שמה של חולדה הנביאה; ואין מי שחש בזה חוסר כבוד. אדרבה, יש שלמדו מדוגמא זו כי שימוש של מליצה אינו נחשב כחוסר כבוד כלל (ראה: שו"ת תורה לשמה, סי' רנב). יתר על כן, יש"ר נסמך בכך על מקורותיו ורבותיו האיטלקיים: בספר 'מאה שערים', רבי אליהו קפסאלי מקנדיאה מבואר כי להקרא 'קרח' זה דווקא לשבח ולא לגנאי "ומורה על פקחות וחכמה, וסימנך (ויקרא יג, מ) קרח הוא, טהור הוא... דאדרבה שם קרח לשבח הוא, וכדפרשית" (שער סז, הגהות המחבר, עמ' ש-שא). וכן כתב הרמ"ע מפאנו, על דרך הנסתר (עשרה מאמרות, מאמר חקור דין, ח"ה, פרק יא). הוי אומר, יש"ר נאמן למקורותיו; אך עבור הרב אפשטיין המאמין ב'מיתוס הגייגריאני' מחד, אך מתנגד לרפורמה אותה הנחיל גייגר מאידך, כל דבר וחצי דבר המסייע לביקורת על היש"ר – יעלה ויבוא.

²⁸⁸ דוגמאות נוספות לכך שהמיתוס הגייגריאני תפס בעולם היהודי, יש, למשל, אצל אשר צבי (הירש) גינצברג (-1856: 1927), הידוע יותר בשם העט שלו, 'אחד הק"ם', שכתב לידיו ד"ר ל' קנטור (במכתב ששלח מברלין, ב-1 לנובמבר 1896): "לא אוכל להסכים עמך... במה שהכנסת את 'האילם' ליש"ר מקנדיא בין 'ספר הברית' לר' פנחס וספרי ר' נחמיה דוב הופמן (1860-1928), היה סופר עברי מתנועת ההשכלה. כתב מאמרים וספרי מדע פופולריים שמטרתם הייתה להנגיש את המדע לדוברי העברית; אלו התפרסמו במזרח אירופה במחצית השנייה של המאה ה-19, בעיקר בוורשה. ב-1889 היגר לדרום אפריקה, ושם היה חלוץ העיתונות היהודית. ראה אודותיו ג' קרסל, "חלוץ העיתונות היהודית באפריקה הדרומית", דבר (9 בינואר 1948), עמ' 4 – ש"א). **תהיה דעתך מה שתהיה על אדות האיש הזה, הן עליך להודות, כי עול נעשה לו כשנכניסה בחברת אלה. ובכן הרשני נא למחות שמו...**" (אשר גינצברג, *אגרות אחד העם*, הוצ' דביר, תל-אביב, 1923, עמ' 123). יש לציין, כפי שראינו לעיל כי דווקא בעל ספר הברית מצטט לא מעט את יש"ר, ודבריו של 'אחד העם' קצת מתמיהים, אך, דומני, כי הם מובנים לאור התפשטות הרחבה של ה'מיתוס הגייגריאני'. וראה עוד את פרופ' ג'ורג' ויידה (83 *Conférence de M. Georges Vajda, École pratique des hautes études, Section des sciences religieuses*), Paris, pp. 169-171 (1974-1975), *attitude envers la mystique zôharique (et... vis-à-vis de la nouvelle Kabbale lurianique)...* franchement négative, en dépit des précautions allant jusqu'à la dissimulation dictées par les circonstances... Joseph Salomon Delmedigo (1591-1655), originaire de Candie, mais formé aux études profanes à l'Université de Padoue, qui a mené une vie instable à travers différents pays du Proche-Orient et d'Europe, dans Masrêf la-hokhmâh et Nôblôt Hokhmâh, publiés en 1629... (il) n'hésite pas à mettre en question aussi bien l'authenticité « historique » de la Kabbale que sa valeur religieuse. Le scepticisme... ne réussit cependant guère à entamer l'autorité solidement établie de la Kabbale dans toutes les communautés juives de la Palestine et de la Diaspora ». *בביקורתו לספרו המונוגרפי של ברוזילי*: Joseph Salomon Delmedigo (*Yashar of Candia*), 1974 (Studia Post-Biblica, XXV); *Revue des études juives*, t. 134, n°3-4 (juillet-décembre 1975), pp. 149-151.

²⁸⁹ John Orth Riedl, *A catalogue of Renaissance philosophers (1350-1650)*, Marquette University Press, Milwaukee, 1940, p. 27: "Pupil of Galileo. Wrote many books on science and philosophy. **Bore a considerable part in initiating the critical movement in Judaism and belonged to the sceptical school**".

²⁹⁰ "Was Joseph Solomon Delmedigo a Jewish Stephen Hawking?", *The Ottawa Jewish Bulletin*, vol. 67 iss. 4, p. 10.

²⁹¹ במאמרו "מבחינים מעשיים המבטאים את אהדת הרב קוק ללימוד תורה ביקורת-מדעית", *טללי אורות* יד (תשס"ח), עמ' 246.

²⁹² *מוסר אביז*, מוסד הרב קוק, ירושלים, תשל"א, עמ' כו. והאמת היא שביטוי זה ביחס ליש"ר אינו מופיע רק אצל הראי"ה קוק אלא גם אצל גדולי ישראל אחרים (הביטוי המדויק בו השתמש הראי"ה קוק כבר נמצא אצל **הרב נפתלי הרץ ויזל**, בפירושו למסכת אבות (יין לבנון, פ"ה, משנה ו): "אין הקשת בענן כלל, אלא בטיפי המים הדבקים תחת הענן, ואינו מצוי אלא בעין הרואה, כמ"ש החכם המופלא מוה"ר יש"ר מקנדיאה בספרו 'מעין חתום'...").

אם כן, מהי ההוכחה לכך שאישיותו "שנויה במחלוקת גדולה"? בהערה 34 של מאמרו מסביר המחבר:

"דמות נערצת על ידי המשכילים, עיינו למשל צ' גרץ, דברי ימי ישראל ה (תרגום לעברית: ש"ל ציטרון), תל אביב תשי"ט, עמ' 61²⁹³."

הוא אומר, עד היום שולטת תפיסתו של גייגר בכיפה, וזאת בניגוד למה שניתן למצוא בספרות הרבנית, שם נתפס היש"ר כאחד מ'מעבירי המסורת' הקבלית²⁹⁴. למעשה, תפיסה זו, כבר בזמנו של גייגר, עוררה התנגדות חריפה בקרב החוגים הרבניים. כך, תלמידו הגדול של רבי אליהו הגאון מוילנא, רבי יצחק אייזיק חבר (וילדמן; 1789–1853), כותב בספרו 'מגן וצינה'²⁹⁵:

"באמת רשעי עמינו ופריצי הדור הזה לא בושו ולא נכלמו לדבר דברים כאלו וכתבום על ספרי פסילים כאשר תראה מספר הפסול המשוקץ ומתועב 'מלא חפנים' (כשמו כן הוא, מלא חפנים עמל ורעות רוח). אשר יצא מידי עוול ורשע עוכר ישראל, גייגר ימ"ש, ועוד רבים כמוהו..."

אמנם ר"א חבר מוסיף כי דבריו של יש"ר ב'מצרף' אינם נצרכים כמות שהם משום שהוא מנסה ליישב את רשב"י על דרך הפילוסופיאה, וכי, לטענתו, אין זו הדרך, אבל מוסיף כי אין לו שום טענה נגד המחבר, ונראה מתוך דבריו שמאריכו²⁹⁶.

²⁹³ יש בכל זאת לציין כי נפלו כאן כמה טעויות בהפניה: כרכים ה-ו של דברי ימי ישראל תורגמו לעברית על ידי א' בן-אורי ופורסמו בתשט"ו (ולא בתשי"ט) וכי בעמ' 61, שם גרץ מדבר על רבי אליהו דלמדיגו ולא על יש"ר...!

²⁹⁴ כך ה'בן איש חי', רבי יוסף חיים מבגדאד מכנהו, בעקבות החיד"א: "הרב המושלם יש"ר מקנדיא" (דעת ותבונה, פתיחה ראשונה. זהו ביטוי שנמצא אודותיו כבר אצל החיד"א בספרו שם הגדולים, מערכת גדולים, אות א, סי' ריט, ערך 'רבינו אלעזר בעל ס' רוקח' (מהד' מכון המאור, ירושלים, תשע"ט, עמ' סא): "וכאשר האריך הרב המושלם יש"ר מקנדיא בספר מצרף לחכמה...". יש לציין כי החיד"א משתמש בהרבה סופרלטיביזם אודות היש"ר וניכר מדבריו שמעריכו מאד, כך למשל ב'שם הגדולים', מערכת ספרים, אות א, סי' צג, ערך 'ספר אליהו' (מהד' מכון המאור, ירושלים, תשע"ט, עמ' יג-יד) מכנהו: "הרב הכולל הפילוסוף מהר"ר יש"ר מקנדיא והרב הנזכר היה חכם בכל החכמות ומופלג בכל חכמה מספר תשבורת פילוסופיאה תכונה הגיון רפואה וחכם בתורה בפלפול הש"ס ופוסקים ודרשן מופלא ודעתו רחבה וחיבר ספרים הרבה בכל החכמות...". וראה עוד שם, מערכת גדולים, אות נ, סי' מח). ביטוי ייחודי מצא לו רבי יעקב פארגי מאלכסנדריה (1660-1730 - שו"ת מהרי"ף, סי' ו): "התוכן הגדול המאסף כל מחנות התורניים הר"ר יש"ר...". ועוד כהנה וכהנה רבות. ראה למשל מה שכתב רבי יוסף טוב גרשון שאול ליפמן הלוי ה"ר (1654-1579), שהיה בפראג יחד עם יש"ר, בפירושו 'תוספות יום טוב' למסכת ברכות פרק א, משנה א, ד"ה עמוד השחר: "יומאצתי לרופא מומחה וחכם כולל מהר"ר יוסף שלמה דאלמדיגא מן קנדיאה". ובאופן דומה מכנהו ר"י אייבשיץ (1690-1764) ב'ערוות דבש', חלק א, דרוש ד: "החכם הכולל"; וכן בשו"ת שבט הלוי (לרב שמואל וואזנר 1813-1913) - חלק ב סימן נט, אות א) שכתב: "ראיתי בס' מצרף לחכמה מהגאון הקדמון היש"ר מקנדי ז"ל...". נראה כי אף בשיבת וולוז'ין, לפחות לפי עדותו של אָבָא בֶּלֶזְרֶר הי"ד (1873-1944), תלמידים רבים למדו את ספרי יש"ר ("ביאליק בוולוז'ין", בתוך: עמנואל אטקס ושלמה טיקוצ'נינסקי (עורכים), ישיבות ליטא - פרקי זכרונות, מרכז זלמן שזר ומרכז דינור, ירושלים, 2004, עמ' 172). חיבורים רבניים שונים אף נכתבו לגמרי בעקבותיו – כך רבי יהונתן בן יוסף, בספרו "ישועה בישראל" (פראנקפורט דמיין, 1720) מבאר את הלכות קידוש החודש לרמב"ם באופן עקבי לאור דברי יש"ר בלבד (וכנראה שלא ראה את ביאור יש"ר לחל' קידוש החודש לרמב"ם, המוזכר לעיל. ראה הע' 160), כמו כן, הרב אליקים בן אברהם (יעקב הארט – ראה עליו: Arthur Barnett and Selig Brodetsky "Eliakim ben Abraham (Jacob Hart) An Anglo-Jewish Scholar of the Eighteenth Century", Transactions (Jewish Historical Society of England), vol. 14 (1935-1939), p. 207-223) כתב ספר קצר המתמצא את "נובלות חכמה", לתועלת הרבים (כפי שכותב למטה בעמ' השער: "...בלשון ברורה, למצוא דברי חפץ ואמת בדרך קצרה"), ושמו "צוף נובלות" (לונדון, 1799). המחבר כותב בעמוד השער: "נוסף מן נובלות חכמה ואורה להחכם הנודע בשערים הר"ר יש"ר מקנדיאה זצ"ל – מורה דרך ישכון אור...". ואפשר להוסיף עוד דוגמאות: כך, כדי לשבר את האוזן, ר' ברוך שלמה לעוונישטיין, פרסם בוורשה ב-1863 את ספרו 'ביכורי הלמודיות' שרובו מוקדש לביאור קטעים מספר 'אילים' – ומסתיים בפירוש כמה דברי חז"ל על פי חכמת התכונה. כמו כן, ניתן לציין, למשל את ספר 'השבת' של אברהם יהושע השל (1907-1972), בו מצטט את יש"ר. ראה: The Sabbath, its meaning for modern man, Farrar.

²⁹⁵ Straus & Giroux, New York, 1951, p. 118. וכן כהנה רבות. יתר על כך, בספרם של ר' מרדכי שמואל גירונדי ור' חננאל בן רפאל חי ניפ, "תולדות גדולי ישראל וגאוני איטליאה" (טריאסטה, תרי"ג – 1853), בסוף ערכו, מובאת תפילה כי זכות היש"ר תעמוד לפני "אלהא דבשמיא, דכל היכא דמדת הדין מתוחה ח"ו יראה לפני... תלמודו ומעשיו הטובים ויצילנו מכל צרותינו ויגן בעדינו ויגאלינו במהרה בימינו, אמן".

²⁹⁶ יוהנסבורג, תרס"ו, דף ג,ב.

²⁹⁶ שם בדף ל,א.

לסיכום, נאמר כי יש כאן מאבק בין שתי תפיסות – זו של גייגר המבקשת להפוך את יש"ר לפרוטו-רפורמי, מחד, וזו הרבנית מאידך הרואה בו, לרוב²⁹⁷, רב חשוב בישראל ומקובל, לכל דבר ועניין, גם אם יש עמו מחלוקת ביחס לפרשנותו הקבלית.

האינטרס של גייגר היה ברור: היות ויש"ר היה דמות פלאית, מוערכת, ואף נערצת במקומות מסויימים, שהייתה מקובלת בזמנו בכל החוגים, מקהילות האנוסים ועד זו של האשכנזים, מורה ומדריך את חכמי הקראים, איש מדע המתכתב עם חכמים נוצרים ומבטא את האידאולוגיה האוניברסלית; ייחוס דמות כזו ל'מתקני הדת' יכול רק לשרתו ולתת מעין 'בית אב' לבית מדרש שהוא מבקש להמציא. לעומת זאת, הרבנים שלא הושפעו מ'המיתוס הגייגריאני' ראו ביש"ר חלק משרשרת הקבלה היות והוא מוסר כתבים קבליים קדומים, מסורות מפי רבי ישראל סרוק ועוד. מתוך יחס של אמון לאותם טקסטים ומסורות, מתבקש שיהיה משלומי אמונת ישראל.

3.4 התיאוריה הכרונולוגית

גישה אחרת יש ביחס ליש"ר – והיא ששינה את דעתו עם הזמן. החל את מסעותיו כאנטי-קבליסט ובהמשך, לאור כמה מפגשים עם מקובלים, עבר מהפך. כך כתב למשל ישראל מאירוביץ²⁹⁸:

"...ידוע כי סוף דבר הקול נשמע, כי טועה היה על הראשונות, כדבריו "כי בקהל הפילוסופים אל תחד עוד כבודי, ודבר אריסטו היה לי לחרפה ולקלס כל היום. הכתבים שכתבתי בענין זה דעתי היה לכולתם, ועתה בוש אני לראותם... את שארית ימי נתתי לה' ואין לי עסק עם שום חכמה חיצונית". ואכן מגיל ל"ז לא הוציא שום ספר בחכמות חיצוניות אלא מוקדש היה כולו לה' ולתורתו כעדות מכיריו. אם שגיתי בהערכה לא נכונה, ה' הטוב יכפר בעדי; אנא רחמיך יכמרו בחנינתי, כי לטובה כוונתי".

וכך כתבו עוד רבים, בעיקר בספרות הרבנית²⁹⁹. נציין לדוגמא את דבריו של הרב משה יאיר וויינשטוק, בספרו "נועם הכבוד" – מבוא ללימוד ה'אדרות' של הזהר³⁰⁰:

"אחד המיוחד מגדולי המקובלים היה הגאון הגדול אשר כל רז לא היה אניס ליה, רבי יוסף שלמה רופא דילמדיגו ז"ל, הנקרא בפי כל רבי יש"ר מקנדיאה אב"ד ור"מ דק"ק המבורג ואמשטרדאם... הגאון המקובל הנ"ל הגיע ללמוד תורת הקבלה... בהיותו בן ז"ך שנה (=בן

²⁹⁷ כי תפיסתו של גייגר אף חלחלה אצל כמה רבנים, כאמור.

²⁹⁸ פרקים בתולדות ישראל, ירושלים, 2001, עמ' קעח-קפא.

²⁹⁹ ראה למשל: ש' ברנשטיין, בחזון הדורות: מסות ורשומות, מהד' בלוח, ניו-יורק, 1928, עמ' 66-74; David Friedman, "Joseph Shlomo Delmedigo", *Medical Leaves IV* (Chicago, 1942), p. 83-95; Hersch Goldwurm, *The Early Acharonim: Biographical Sketches of the Prominent Early Rabbinic Sages and Leaders from the Fifteenth-seventeenth Centuries*, Artscroll-Mesorah Publications, New-York, 1989, p. 157-158. כך נראה גם שהבין ההיסטוריון עשהאל אבלמן, *תולדות היהודים – היסטוריה ישראלית*, הוצ' כנרת-זמורה-דביר, חבל מודיעין, תשע"ט, עמ' 257.

³⁰⁰ הרב משה יאיר וויינשטוק, *נועם הכבוד*, מכון שפת משה, ירושלים, 1983, עמ' ז.

27, ש"י"א), אשר עד אז הי' נוטה לשוללי לימוד קדוש זה. ומאז ששינה דעתו לחיובית,

התמסר בכל שנותיו, למד ולימד והפיץ תורת הקבלה בספריו הקדושים שחיבר...

באופן דומה, אך עם הערכה שלילית לכך, לעומת זאת, כתב י' ברזילי ביחס לספר 'נובלות חכמה':

"...the mystical approach is introduced... degenerating into spiritualism

and crude superstition. Whether this procedure is deliberate or accidental is

not for us to decide ; its presence, however, is obvious"³⁰¹.

אך במאמר, הוא אינו מהסס לכתוב³⁰²:

"קוטביות... יצירתו, בין תורות קופרניקוס-גלילאו מזה לבין אלה של האר"י מזה, היא אחד

האספקטים המעניינים ביותר במחקר יש"ר ודעותיו. בהקשר זה נעיר רק **שתמימות היא**

לנסות ליישב בעייה זו במסגרת כרונולוגית גרידא, כאילו שהרציונליזם המדעי שלו היה

בבחינת תופעה חולפת בחייו... ואילו שקיעתו במיסטיקה, פרי התנערות ממשובת נעוריו..."

כפי שהראה באופן מאד משכנע דוד רודרמן, ברזילי, כאמור לעיל, עוקב אחרי מה שכינתי ה'מיתוס

הגייגריאני'³⁰³.

נוכל לסכם בכך שמאמציו של גייגר להציג דמות 'דו-פרצופית', הניבו פירות בלא מעט מקומות, עד

שהקריאה הכרונולוגית בהגותו של יש"ר נותרה **מינורית**. לכן, אין זה פלא כי העיסוק בדמותו של

יש"ר נהפכה לרוב לנחלת ה'משכילים'³⁰⁴.

3.5 היש"ר כ'איש רנסנס'

ברם, כפי שהראה יפה פרופ' מעוז כהנא בספרו 'תרנגולת בלי לבי'³⁰⁵, התפיסה לפיה החל מהרנסנס

התחיל עידן ה'פכחות' (Entzauberung) כפי שטבע הסוציולוג הגרמני מקס וובר (Max Weber –

³⁰¹ יש"ר, עמ' 196-197. אך, למרות שהוא מצביע על 'התפתחות' בגישתו של יש"ר הוא מסיק (שם, עמ' 249) – באופן הפוך ובהתאם ל'מיתוס הגייגריאני' – שיש כאן ביקורת ויחס שלילי לקבלה כי: "...all mystical speculations... end as a rule in myth and superstition, thus indicating Yashar's conviction that the two are inseparable and that the practical Cabbalah has its roots in the speculative and is a direct offshoot of it".

³⁰² יצחק ברזילי, 'ביקורת של יהדות ויהודים בכתבי יוסף שלמה דלמדיגו (יש"ר מקנדיאה) 1655-1591", *Proceedings of the American Academy for Jewish Research*, vol. 43 (1976), עמ' 3.

³⁰³ **מחשבה יהודית ותגליות מדעיות בעת החדשה המוקדמת באירופה** (תרגם מאנגלית ד' לוביש), הוצ' מרכז זלמן שז"ר, ירושלים, 2002, עמ' 128-129: "[אצל] ברזילי... מורגשת... מגמה ברורה להעדיף את העקביות המרנינה ואת הניתוח הרציונלי בדמות של דלמדיגו העולה מחיבורו 'ספר אילם', לעומת הדמות המסתברת על פי 'תעלומות חכמה'. [...]. דלמדיגו, כפי שמציירו ברזילי, למרות עירוב התחומים הניכר בסבך העצום של כתביו, בחר במחנה הרציונלי... ביקר בכנות את היהדות הרבנית ובמיוחד את מעמדה הכולט של הקבלה בימיו... והיה הראשון בין יהודי העת החדשה אשר סבל מתסביך נחיתו; כפי שחייו חסרי השורשים מעידים...". ראה עוד שם, החל מעמ' 127, תיאורו התמציתי והמדויק של רודרמן למעברים שברזילי מבצע בספרו על היש"ר.

³⁰⁴ ראה למשל: Моисей Базилевский, *Iosif-Solomon Delymedigo iz Kandii: ego zhizn' i nauchnaya deyatelnost'*. Odessa, 1895. (משה באזילעווסקע [בזילבסקי], יוסף שלמה דלמדיגו מקנדיא: חייו ופעילותו המדעית, אודסה, 1895 [ספר בן 44 עמ']). יהודי משכיל זה כתב לא מעט על היחס בין תורה למדע בפרט בספריו 'התורה והחכמה: מאמר ראשון' (זיטאמיר, דפוס א. ש. שאדאוו, תרכ"ט - 1868) ודברי בינה, או, האמונה וחכמת הטבע (זיטאמיר, דפוס י"מ באקשט, תר"ל - 1869) – בספר זה מבקר את תפיסת המטריאליזם של פוירבאך והוא הספר הראשון בעברית המתייחס לתיאוריות של דארווין. ראה עוד על כך: יעקב שביט ויהודה ריינהרץ, *דרווין וכמה מבני מינו, הקיבוץ המאוחד*, תל-אביב, 2009; Michael Shai Cherry, *Creation, Evolution and Jewish Thought*, Ph.D. diss., Brandeis University, 2001.

³⁰⁵ מי כהנא, *תרנגולת בלי לב – דת ומדע בכתביה הרבנית במאה השמונה עשרה*, הוצ' מוסד ביאליק, ירושלים, תשפ"א.

1864-1920) שהעמידה את הרציונאליזם מחד מול המאגיה והאמונות התפלות מאידך³⁰⁶, לא רק שאיננה נכונה מזווית היסטורית, אלא גם בספרות הרבנית בכלל ובזו ההלכתית בפרט. כהנא מראה כי החזיקו הרבנים בתפיסות 'מאגיות' ועל אחת כמה וכמה קבליות בד בבד עם תפיסות ומתודולוגיות מדעיות-רציונאליות. קרי, הדברים אינם סותרים, והעמדת הקטגוריות של 'רציו' מול 'קבלה' באופן פרדיגמטי לא רק שהיא אנכרוניסטית אלא גם חוטאת לאמת, כפי שניתן להוכיח מהדוגמאות רבות שהביא שם³⁰⁷:

"הגדרות פשוטות מדי של 'מודרניות' או של 'קדמה' עלולות לספק אפוא היסטוריה שטחית מדי... במאה השבע-עשרה"³⁰⁸.

כך פיליפ סיגל³⁰⁹ משווה את יש"ר למדענים לא יהודים בני זמנו, כג'אן בודין (Jean Bodin – 1530-1596) או פרנסיס בקון (Francis Bacon – 1561-1626) שהיו רציונאליסטים וספיריטואליסטים ומיסטיקנים כאחד; האמינו והשתמשו במדע וגם התעסקו במיסטיקה וב'מאגיה'³¹⁰. יש לציין עוד, למשל, כי הדמיון בין הגותו של יש"ר לזו של ג'ורדנו ברונו (Giordano Bruno), שאף הוא היה מדען והוגה אנטי-אריסטוטלי והפנים את המהפכה הקופרניקאית מחד, ומאמין הדוק ב'קבלה' מאידך, מאד בולט לעין³¹¹.

³⁰⁶ ראה: Jane Bennett, *The Enchantment of Modern Life: Attachments, Crossings, and Ethics*, Princeton University Press, Princeton, 2011, p. 84; Jonathan Sheehan, "When was Disenchantment? History and the Secular Age", in Michael Warner et al. (eds.), *Varieties of Secularism in a Secular Age*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 2010, p. 217–242. "rationalization is at once enervating and enlightening empowerment [...] It is at once a terrible condition, the worst evil, and the only human path for liberation" (Jeffrey C. Alexander, "The Dialectic of Individuation and Domination: Weber's Rationalization Theory and Beyond", in Sam Whimster & Scott Lash (eds.), *Max Weber: Rationality and Modernity*, Allen & Unwin, London, 1987, pp. 185–206 (p. 187)).
³⁰⁷ ראה עוד על תופעה זו באופן רחב יותר: Silvia Lippi, "La magie « scientifique » à la Renaissance: un paradoxe?", in « La pensée magique », *Cliniques Méditerranéennes* 85/1 (2012), p. 77-89.
³⁰⁸ מ' כהנא, שם, עמ' 55.

³⁰⁹ *The Emergence of Contemporary Judaism, Volume 3: From Medievalism to Proto-Modernity in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, Pittsburgh Theological Monographs-New, Pickwick Publications, Eugene (Oregon), 1986, p. 115.
³¹⁰ למרות שבהמשך דבריו נמשך לגמרי אחרי ברזילי.

³¹¹ השוואה זו דורשת מחקר בפני עצמו, ועוד חזון למועד. ראוי לציין למשל כי יש"ר, כמו ברונו, מעלה השארה הקרובה למושג ה'מולטיוורסי', עולמות מקבילים אינסופיים – ראה ספר אליס (חלק 'גבורות הי'), עמ' 292-293. לעת עתה, על ברונו, ראה: Giuseppe Salvaggio, *L'Homme dans l'Univers infini de Giordano Bruno* (M.A.), Université catholique de Louvain - Institut Supérieur de Philosophie, Louvain-la-Neuve, 1992; Paul Richard Blum, *Aristoteles bei Giordano Bruno, Studien zur philosophischen Rezeption*, Fink Verlag, Munich, 1980; id. *Giordano Bruno*, C.H. Beck Verlag, Munich, 1999; Hilary Gatti, *Giordano Bruno and Renaissance Science*, Cornell University Press, Ithaca (New-York), 2002; Ingrid Rowland, *Giordano Bruno: filósofo y hereje*, Editorial Ariel Barcelona, 2010; Saverio (New-York), 2002; Analdi, *Giordano Bruno. Une philosophie de la métamorphose*, Éditions Classiques Garnier (coll. Les Anciens et les Modernes-Études de philosophie), Paris, 2010; Jean Rocchi, *Giordano Bruno*, éd. André Versaille, Paris, 2011; Anne Eusterschulte & Henning Hufnagel (eds.) *Turning Traditions Upside Down: Rethinking Giordano Bruno's Enlightenment*, Central European University Press, Budapest (Hungary), 2013; Aurélien Barrau, *Des univers multiples. À l'aube d'une nouvelle cosmologie*, éditions Dunod (coll. Quai des Sciences, Paris, 2014; Brian Munoz, *La philosophie morale de Giordano Bruno. Liberté et infini*, éditions L'Harmattan (coll. Ouverture Philosophique), Paris, 2014. - על זיקתו של ברונו למקורות היהודים, ראה את מאמרו של מ' וסקו בכתב העת של אוני' קורדובה: Manuel Bermúdez Vázquez, "La influencia del pensamiento judeo-cristiano en Michel de Montaigne, Giordano Bruno y Francisco Sánchez", *Asociación de Estudios de Ciencias Sociales y Humanidades, Ámbitos* 23 (2010), p. 22-24.

באופן דומה הציע גם ידידי ד"ר שועי רז³¹², כי אין כל סתירה בין עמדותיו של יש"ר וכי צריך לראות

בו אדם השואף להיות *homo universale* - 'איש רנסנס השלם' - *humanitas*.

אבנר בן-זקן, מציג את ההשקפות השונות שהוצעו ביחס ליש"ר כאיש רנסנס, החל מהרב יוסף לוי³¹³:

“Joseph Levi (“Haakdemya hayehudit lemada bithilat hameah hasheva- ‘esre: hanisayyon shel Shlomo Delmedigo” [Jewish Academy for Sciences in the Early Seventeenth Century: The Experience of Solomon Delmedigo], in *The Eleventh International Congress for Jewish Studies*, Section B (Jerusalem, 1984)) suggests that Delmedigo was “influenced” by the scientific societies in Italy, especially the Lincei Society—of which his teacher, Galileo, was the seventh member—and that Delmedigo struggled to establish a Jewish scientific society.

וממשיך בדברי רודרמן שכבר ראינו בזעיר אנפין לעיל:

Finally, David Ruderman dismisses the seeming inconsistency between reason and mysticism in Delmedigo's work, especially in the light of the new historiography of science pioneered by the work of Frances Yates. (Frances Amelia Yates, *Giordano Bruno and the Hermetic Tradition* (Chicago: Chicago University Press, 1964); David Ruderman, *Jewish Thought and Scientific Discovery in Early Modern Europe* (New Haven, CT: Yale University Press, 1995), p. 118–153. Ruderman cites unpublished papers by Joseph Levi that suggest Levi's view of Delmedigo's works encompasses aspects of natural philosophy, the Cabala, magic, and the critique of Jewish intellectual culture (p. 134)).

וכלה בעמדות של ההיסטוריונים המודרניים אודות התקופה – לפיהן יש"ר היה מהוגי הרנסנס הסקפטיים³¹⁴.

אבל, לדידו של בן-זקן, כל זה אינו מספיק, כדי להבין את מפעלו של יש"ר, לטענתו, יש להתבונן לסיבה בגינה הלך לתור אחרי כתבי יד בצורה כמעט אובססיבית וקרא לספרו 'אלים', בין השאר.

³¹² בהרצאתו "היש"ר במחוג: פעילותו של היש"ר מקדיאה בליטא במכלול הגותו", בכנס הבינלאומי 'הקבלה בליטא' שנערך ב-2012 מטעם 'מרכז שלמה מוסיוף לחקר הקבלה', באוניברסיטת בר אילן: <https://youtu.be/M0ECfdOIhbA>

³¹³ A. Ben-Zaken, *Cross-Cultural Scientific Exchanges in the Eastern Mediterranean*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore, 2010, p. 77

³¹⁴ הוא רשם (שם, עמ' 91): “We can also look at recent studies of skepticism, which have regarded figures such as Delmedigo as part of a wider trend that sloughed off the assumptive bases of biblical scripture and Aristotelian philosophy”. וראה לעיל הע' 2897.

בן-זקן סבור כי יש"ר, כאיש רנסנס, ניסה ליצור מעין *Corpus Hebraicum* בדומה ל- *Corpus Hermeticum* של פיצ'ינו וראה בזה מפעל למטרת חיפוש התגלות מעין זו שהייתה לעם ישראל ב'אילים' במדבר סיני (שמות טו, כז). וזאת, כדי ליצור סימביוזה בין ה'מדע החדש' לתורה העתיקה ולסגולת ישראל הייחודית³¹⁵.

תפיסות אלו, עם הגוונים השונים שלהן, הרואות ביש"ר 'איש רנסנס', החלו משנות ה-1970 ואילך ומהוות מגמת שינוי ברורה במחקר אודות יש"ר.

עד אז, הקונצפיצה אותה הנחיל גייגר שלטה בכיפה; אך, כאמור, בשנים האחרונות, בעקבות התבוננות בתהליכים היסטוריים יותר רחבים, והבנה כי הפרדיגמה של גייגר אנכרוניסטית, שיטה זו כבר מוטלת בספק רב. לכן, כפי שכתב רודרמן, יש:

"צורך ברוויזיה ניכרת של הגותו של דלמדיגו... בקבוצה השלישית... שחבריה ניסו 'למצוא מהלך לרגל התורה והחקירה, שלא תהיינה סותרות זו את זו' וביקשו 'להבין דברי הטבע לידע מה שאחר הטבע'. יוסף דלמדיגו, בהצטרפו למחנה זה, עשוי להיות נציגו המכובד ביותר, הן בשליטתו במדעים והן בלהיטותו לבנות גשרים בינם לבין התיאוסופיה הקבלית"³¹⁶.

3.6 הגישה הסינטיסטית: יש"ר כפילוסוף-מקובל

מבלי להתכחש לעובדה כי יש"ר בהחלט היה 'איש רנסנס', ואין ספק כי הושפע מסביבתו, אני מבקש להציג תמונה מעט שונה, שעוד לא הוצעה במחקר.

אם כי לא ניתן לשלול לגמרי את הגישה הכרונולוגית, לפיה שינה היש"ר את דעותיו עם הזמן – למרות שזו לא משכנעת במיוחד מבחינה טקסטואלית – עוד נצרכת בחינת עמדה זו על ידי יצירת

³¹⁵ שם, עמ' 92 ואילך (ראה שם, עד עמ' 103): to understand Delmedigo's "inconsistencies" in the light of his readings in cutting-edge natural philosophy and his travels in search of ancient manuscripts and other knowledge... it is important to pay attention to Jewish natural philosophers and to understand their motives and frustrations in the face of the "Scientific Revolution" and the print culture. Thus, the intersection between previous works on Delmedigo and the new studies of skepticism could be combined with approaches taken in the history of science and the history of the book. (...) In crosscultural exchanges and literary rhetoric, he fashioned himself as a foremost student of Galileo and as a leading Jewish representative in natural philosophy. He traveled to the Eastern Mediterranean to restore ancient Jewish knowledge about nature, and he did so by searching for and collecting manuscripts of ancient wisdom, an alleged *corpus hebraicum* (to coin a phrase) that had escaped the censorship of the rabbinical printing presses. Delmedigo traveled, collected objects, and observed celestial events against the backdrop of a grand quest for the mythical *Elim*, a utopian biblical locale where, according to cabalists, the revelation of the secrets of nature had commenced and had spread to the whole universe. He linked Jewish-hermetic revelation with Copernican cosmology and sought material objects such as ancient Hebrew manuscripts that, purportedly, maintained a stronger connection to the revelation at *Elim*. Subtle hermeneutical trends of his day stressed that the pure knowledge of nature, including the discoveries of Copernicus and Galileo, had been given to Moses and the Jews in deepest antiquity. The Jews, Delmedigo argued, eventually lost their leading role in natural philosophy to the Gentiles because of stagnation and narrow-mindedness in the rabbinical intellectual culture. Delmedigo cultivated the myth of *Elim* to provide an inclusive account of the Copernican cosmology that encompassed Jews. The so-called Copernican Revolution actually could be seen, if demonstrated properly with ancient manuscripts, as being linked to ancient Jewish theology".

³¹⁶ ד' רודרמן, *מחשבה יהודית ותגליות מדעיות בעת החדשה המוקדמת באירופה*, מרכז שז"ר, ים, 2002, פרק ג', עמ' 117.

ביוגרפיה אינטלקטואלית' מדוקדקת; דבר שקשה עד מאד בהינתן הכתבים שלפנינו, ובכל מקרה, לא נוכל לעסוק בכך במסגרת עבודה זו.

על כל פנים, בהחלט ניתן לומר כי יש"ר ניסה לייצר 'אקדמיה', כפי שכתב הרב יוסף לוי, או 'קורפוס' של כתבים עבריים קדומים, ולהתבסס על הזווית של 'סוכנות התרבות' והסקפטיציזם האופנתי דאז, כפי שעשה בן-זקן; או לחילופין, כפי שטוענים כהנא ורז, עומדת לפנינו דמות 'רנסנסית' קלאסית – המשלבת בין מיסטיקה למדע והשואפת לידע כולל ולהומניזם.

ברם, בין כך ובין כך, אני חש כי אין בזה מספיק כלים הגותיים כדי לבחון לעומק את יחסו של יש"ר לקבלה מחד, ולפילוסופיה מאידך, וכי צודק רודרמן שיש לבחון בצורה שיטתית את הגותו של יש"ר, כפי שעשה זאת ברזילי, אך בלי ללכת שולל אחרי ה'מיתוס הגייגריאני'.

לכן, אני מציע להתבונן בכתביו ודעותיו של יש"ר באופן 'אחדותי', מתוך הנחה שהכל נובע מהשקפה כוללת אחת, הגיונית ועקבית, ומאיש אחד, הגם שכותב לפעמים בסגנונות שונים וכי דברים מסויימים הנאמרים בשמו מיוחסים לתלמידיו.

לטענתי, יש"ר הינו בד בבד פילוסוף ומקובל שניסה לשלב בין העולמות, ולמעשה ספג ביקורת, בזמנו, הן מהמקובלים ה'קלאסיים' והן מהפילוסופים הרציונאליים, כי הוא ערער על הפרדיגמה המפרידה את שני התחומים.

לכן, נראה כי:

א. יש"ר מציע פרשנות פילוסופית למושגים קבליים, בתוך כתביו הקבליים.

ב. אך גם מציע התבוננויות תיאולוגיות תוך כדי הסברים מדעיים.

ג. בכל תחום, מלבד המדעים בכלל, והמתמטיקה בפרט, הוא לא זיהה את האמת כתכלית,

ובכך ניתן להגדירו כאנטי-פילוסוף³¹⁷, מהזרם הפידיאיסטי (fideist), השואף לאמונה

³¹⁷ המונח 'אנטי-פילוסוף' הינו מעורפל והוגדר באופנים שונים. ראה: Jean Zaganiaris, « Qu'est-ce que les « Contre-Lumières » ? », Raisons politiques, vol. 35, no. 3, 2009, pp. 167-183; Jacques Bouveresse, « La philosophie d'un anti-philosophe : Paul Valéry », in Essais IV. Pourquoi pas des philosophes ?, Marseille, Agone, 2004; Dictionnaire des anti-Lumières et des antiphilosophes (France, 1715-1815), dir. Didier Masseau, Honoré Champion, Paris, 2017 - הצרפתי אֵלן בַּדִּיו (Alain Badiou) רואה במונח זה תפיסה שאיננה רואה באמת המשגה ודבר אובייקטיבי, אלא עניין סובייקטיבי, אישי, נפשי או מיסטי. למשל בהרצאה מוסרטת על ניטשה והאנטי-פילוסופיה שפורסמה ב-28 לדצמבר 2017 [https://youtu.be/DzvEn4GNGpY] הוא אומר כי האנטי-פילוסוף הוא מי שלא מגלה את האמת אלא חווה אותה: "Un antiphilosophie est quelqu'un qui réexamine la question de la philosophie du point de vue radical de sa figure subjective. Ce qui est fondamental [pour un antiphilosophie] dans la découverte de la vérité ce n'est pas de partir de l'objectivité ou du concept, mais de ce qui, dans une expérience subjective, est porteur d'une radicalité véritable; d'une intensité à partir de laquelle se déploie véritablement la vitalité conceptuelle effective. Un antiphilosophie [...] se présente, non pas comme celui qui a découvert la vérité, mais comme celui qui l'a expérimentée. [...] celui qui se présente comme un témoin du vrai. [...] L'antiphilosophie

ולדביקות, לפי המונח שטבע פרופ' רולנד גוטשל³¹⁸; והולך בכך בדרכו של הרב חסדאי קרשקש³¹⁹, אותו הוא מכנה³²⁰ "השלם מאד בפילוסופיאה עם היותו צדיק מושל ביראת אלוהים"³²¹.

ד. ולמעשה, לטענתי, הוא מבצע מעין סינטזה בין דרכו של רב חסדאי קרשקש ובין השפה הקבלית, אותה הוא מפרש בכל מיני אופנים³²².

מסקנות אלו התבקשו לאחר העיון בכתביו, ואנסה למהחיש זאת על ידי כמה דוגמאות בפרק הבא. אלו מהווים אבני דרך למחקר מקיף יותר – ואני תקווה שאוכל בעתיד, ואם לא אני, מישהו אחר – להעמיק את הכיוון הזה, בצורה רחבה הרבה יותר.

c'est un témoignage [...] qui repose sur la crédibilité du témoignage. [...] La philosophie, en tant qu'antiphilosophie, se constitue dans les conséquences possibles de ce témoignage radical que quelqu'un vient « L'antiphilosophie de Wittgenstein », séminaire de 1993-1994, 1er cours, §1, sur Entretiens - dans *L'antiphilosophie de Wittgenstein*, de Caen, éd. Nous, 2004) – הוא כותב כי האנטי-פילוסופיה היא שלילת הקריאה ההיסטורית של רעיונות וזאת, הוא אומר איננו על רקע הטעייה, טעות, או בגלל שפג תוקפו של רעיון מסוים, אלא בגלל שעצם הקריאה ההיסטורית משבשת את הלך המחשבה: "Je crois qu'on peut raisonnablement parler d'anti-philosophie lorsqu'il y a disqualification des énoncés historiques de la philosophie [...] sous une autre rubrique que celle de leur fausseté ou de leur caractère périmé. [...] le fond en est finalement le même, et il consiste à dire que les énoncés historiques de la philosophie sont, non pas faux, réfutables, périmés ou vieilliss, ce n'est pas cela la question, mais que les énoncés historiques de la philosophie sont mauvais, ce qui est tout autre chose, c'est-à-dire qu'ils sont néfastes, et qu'en eux se joue finalement une figure désastreuse de la pensée" – אין ברצוני לטעון שזו השקפתו של יש"ר, כפי שנראה; אלא שכשהציב יש"ר את הדבקות והשלמות האנושית בראש המערכה וכמדד ליחס שבין הבורא לנברא, ולא את ידיעת 'האמת', קרי ידיעת הישי, הוא, למעשה, לא רק ערער על אריסטו, אלא על יסודות הפילוסופיה היוונית כולה – הוא משתמש במתודולוגיה פילוסופית אך איננו שואף ליחכמה' אנושית, זו רק כלי להשגת החכמה האלוקית. במילים אחרות, כשיש"ר מניח כי המישור ההכרתי איננו משתווה למישור הנפשי הוא חותר לאנטי-פילוסופיה, וממילא קיים דמיון כאן עם המושג שהגדיר אלן בֶּדִיו. ברם, יש"ר הרבה יותר מתון ורך ממנו, כלומר שלשיתו האמת איננה 'אישית' או 'סובייקטיבית' (בניגוד לטענות הפוסטמודרניות של בֶּדִיו – אצל בֶּדִיו, ראה: A. Badiou, *Logiques des mondes*, Paris, Seuil, 2006, pp. 17, 29; A. Callinicos, « Alain Badiou et Slavoj Žižek ou les nouveaux théoriciens de la dialectique ? », *Actuel Marx*, vol. 43, no. 1, 2008, pp. 154-162) באופן ברור יסוד אחד משותף: החזרה אל הסובייקט. ואצל יש"ר חיפוש הדבקות באופן אקסטטי-הכרתי. R. Goetschel, *Meir ibn Gabbay – Le Discours de la Kabbale Espagnole*, Peeters, Leuven, 1981, p. 20-31³¹⁸ – אני מודה מקרב לב לידידי יצחק (יאן) מלניק, חתנו, שהשאל לי את הספר.

³¹⁹ ראה: ש' ויגודה, "ר' חסדאי קרשקש כמכונן אסכולה של פילוסופיה אנטי-פילוסופית", בתוך א' אייזנמן, ז' הרווי (עורכים), *אור השם מספרד חייו, מעלו והגותו של ר' חסדאי קרשקש*, הוצ' מכון זלמן שזר, ירושלים, 2020, עמ' 267-300.

³²⁰ על יחסו של היש"ר מקנדיאה לרח"ק, ראה לעת עתה 'Yashar of Candia': His Life, Works and Times" (Volume 25 of *Studia post-biblica*), E. J. Brill, Leiden, 1974, pp. 112, 201-203, 213, 218.

³²¹ נובלות חכמה, צב.ב. ומוסיף עוד (שם, קז, א): "ומי שיש לו לב ושכל, יבין האמת ויודה שאור ה' זרח על ר"ח [=רבי חסדאי] כי בירך ה' שכלו, ובהיכלו אומר כבוד כלו". שכלו דווקא!

³²² דומני כי בדרך דומה סלל ה'רב הנזיר', הרב דוד כהן, שכל כך התפעל מהיש"ר מקנדיאה עד שכתב אודותיו: "על ידי היש"ר הונחה ראשית הפילוסופיה הדתית היהודית החדשה על יסודות המדעים החדשים והחכמה הפנימית העברית", ראה לעיל הע' 270.

4. בחינה מחודשת לאור כתביו והשקפותיו של יש"ר

יש"ר הוא הפנימי המתפשט ביושר³²³

הגאון הרופא והחוקר רבי יוסף שלמה רופא דילמדיגו

מקנדיא... הרס המבצר הפילוסופי על יסודותיו³²⁴

אם נתבונן בצורה מקיפה בכתבי יש"ר נראה כי ישנה מגמה ברורה הן ביחס לפילוסופיה והן ביחס לקבלה – ובקשר שביניהם. כדי לבחון זאת, ננסה לתאר את הקווים המרכזיים בהגותו של יש"ר. אנסה להראות כאן כי יש"ר הלך בדרכו של רבי ישראל סרוק והציע פרשנות פילוסופית לתורת האר"י. אך לפני כן, אציין כי ישנם שני קשיים מתודולוגיים מרכזיים העומדים לפנינו:

א. דברי יש"ר הם אקלקטיים: אין סגנונו של ספר מסוים דומה לסגנון ספר אחר אצלו ויש נושאים החוזרים באופן שונה, מחד – כך למשל יש ב'נובלות חכמה' חלקים יותר פילוסופיים הדנים במקורות השונים עם הערות על כל מחבר ושיטה (ונראה שהם בעיקר דברי המיוחסים לתלמידו, רבי שמואל בן יהודה אשכנזי), וחלקים הכתובים ב'שפה ברורה' ללא פלפול ודיון, בהם יש"ר מבאר את דעתו בצורה פשוטה – ומאידך, מובאים הרבה מאד ציטוטים ממקורות שונים ולרוב מעיר עליהם, אך לפעמים הוא איננו עושה זאת – וקשה אפוא להבין בדיוק מהי דעתו³²⁵.

ב. יש"ר מייחס דעות ודברים לתלמידיו: לפעמים הוא מתווכח איתם, ולפעמים הם מופיעים כ'מחבר' הכותב, ואומרים דברים בשם רבם.

אם כי נצרכת עבודה פילולוגית סזיפית בייחוס הדברים בצורה מדוקדקת הלוקחת גם בחשבון את מועד הכתיבה, אלו ספרים עמדו ברשות יש"ר – והיו הרבה מאד – ובוחנת התפתחות כרונולוגית אפשרית. הנחת העבודה שלי היא כי מה שמיוחס ליש"ר, הם הם דבריו. לעומת זאת, מה שמיוחס לתלמידו, יכול להיות שהם באמת דברי תלמידו המושפעים מהוראתו ודעתו של יש"ר; או – אם נאמר שיש כאן 'משחק ספרותי' וכתובה 'אזוטרי' של יש"ר עצמו³²⁶ – הייחוס לתלמיד מהווה דרך להתפלמס בצורה דיאלקטית ואף יכולת להרחיב ולהעמיק בכיווני מחשבה שונים. איך שיהיה, ניתן ללמוד מהדברים שאינם מיוחסים ליש"ר מגמה העולה בקנה אחד עם שאר הדברים המיוחסים לו ולהצביע מתוך מגמה זו על היחס בין קבלה לפילוסופיה.

³²³ פי' הרמ"ז לזוהר ויקרא, עמ' 601, ד"ה חדותא דכלא חדותא וכו'. – הדברים נאמרו בהקשר אחר והובאו כאן כמליצה.

³²⁴ הרב דוד כהן, *המזרי המבואר*, כרך ג, מכון נזר דוד, ירושלים, תשס"ב, מאמר ה, ביאורים פ"ו, עמ' פד-פה. ובאופן דומה בספרו *קול הנבואה*, מכון נזר דוד, ירושלים, תשס"ב, עמ' רסד-רסה: "מבטל יסודות הפילוסופיה הארסטוטלית, האסכולית".

³²⁵ בעקבות זאת, כפי שראינו לעיל, יש הרואים בו דמות 'מפוזרת', או כפי שכתב י' גוטמן (לעיל הע' 282): "שהיה חסר ריכוז המחשבה". או בצורה יותר מעודנת, כתב לי הרב משה יעקב הלל – ואני מודה לו מאד על כך: "בעיניי, הוא נכנס יותר לגדר החכמים מבחינת "קופת הרוכלים" [ע"פ גיטין סז,א] שלבם היה פתוח לקלוט מכל הבא ליד, פילוסופיה, רפואה, קבלה, וכו' – ופחות בעיבוד וסנכרון של התוכן לתמונה אחידה וכוללת, היוצרת מטבעה שיטה עצמאית".

³²⁶ ראה לעיל הע' 123 – וכאמור שם, דעתי נוטה לאפשרות הראשונה ואינני רואה כל ראייה לומר שמדובר ביש"ר עצמו.

אם ננסה לשים את האצבע על נקודה אחת המאפיינת את חידושו המרכזי³²⁷ של יש"ר בתבנית הנוף ההגותי בו הוא נמצא, נוכל לומר כי עבורו – ובמקביל לדקארט, בן זמנו, אותו לא הכיר ולא קרא – 'הכל ממוקם בתודעה', וכפי שמביא ר' שמואל אשכנזי בשמו, אף ה'שכל הפועל'³²⁸!

יש"ר סבור כי על האדם לשאוף אל האין-סוף, הנצחיות³²⁹, אל השלמות האנושית – כפי ששאפו רבים בתקופת הרנסנס – ורואה בדביקות בא-ל הדרך היחידה לכך. ממילא, תכלית האדם והעולם ברורה מללו – לדבוק באלוה. כדי לעשות זאת, צריך להכיר בגבולות ההכרה מחד, אך גם להעמיק בלימוד התורה וכל החכמות מאידך; לא משום שיש שם 'אמת' מדעית-פילוסופית כלשהי, אלא כי זה מקרב את השכל לחוויה של הנוכחות האלוקית. לא נתפלא אם כן גלות כי יש"ר רואה במלאכים הופעה מדיטטיבית-אקסטטית (כמו 'מגיד' או חלום-לילה הנובעים מתגובה או פעולה גופנית), קרי הם ממשיים אך אינם מושגים על ידי חוש הראיה הפיזי³³⁰ אלא על ידי 'ראיה רוחנית' מוחשית³³¹, ומשתמש בתיאורים אקסטטיים כדי לדבר על האלוהות³³².

כך, תוכן הנבואות השונות המופיעות במקרא נצרכות לדורות מפאת המסר שלהן: **דרכים להביא לדביקות**; אך המוטיבים והתיאורים בהם הן מתלבשות, נובעות מכח דמיונו של הנביא³³³. מובן אפוא מאמר חז"ל כי "סיגנון אחד עולה לכמה נביאים, ואין שני נביאים מתנבאין בסיגנון אחד"³³⁴. קרי, לא ניתן ללמוד מהנבואות דבר 'מדעי' כלשהו, ולכן כל ניסיון – כפי שעשה הרמב"ם למשל³³⁵ – להתאים את התנ"ך עם המדע או הפילוסופיה פשוט נועד לכישלון³³⁶. הדרישה של הנביאים למוסר,

³²⁷ כמליצתו של פילוסוף גרמני ב-1951: "כל הוגה חושב מחשבה אחת בלבד" (תרגום חופשי) Martin Heidegger, *Was – Heisst Denken?*, M. Niemeyer, Berlin, 1954. Jean Greisch, "Identité et différence dans la pensée de Martin Heidegger: le chemin de l'ereignis", *Revue des Sciences philosophiques et théologiques*, vol. 57, no. 1 (Janvier 1973), pp. 71-111.

³²⁸ ראה ברזילי, יש"ר, עמ' 187-181 המסכם יפה את הסוגיא עם מקורותיה השונים, אם כי נצרך עוד דיון מעמיק יותר בהשקפתו של יש"ר בנידון ובהשלכותיה.

³²⁹ ראה בספר אליהם, גבורות ה', מדרגה לד', עמ' 341: "כונתי היתה להודיע בעמים נפלאות ה' גם שידעתי אני ידעתי שיותר טוב שיבקש האדם להכיר עצמו וחדרי בטנו וקירות ביתו והקרוב אליו, ואל ירבה לדבר גבוהה גבוהה... כי מנעורי חשבתי דרכי שידעתי לא לעולם אחיה, וראיתי מחוב האד' החולף ועובר להניח אחריו איזה רושם וסימן שהיה בעולם הזה, ולא תהיה נסיעתו כמנוסת הצללים ולא ישכח במותו ושמו ירד עמו לבור שחת".

³³⁰ מצרף לחכמה, פרקים ל-לא, עמ' 87-93 במהד' בקר (י-ם, תשס"ו).

³³¹ כך הוא מבקר את הרמב"ם ביחס לשיטתו בעקידת יצחק, וסבור כי לא יעלה על הדעת שכל המעשה היה בחלום (כפי שכתבו לא מעט ראשונים, ולעומת זאת מציג, כי המלאך הוא מעין 'מגיד' שראה אברהם אבינו בתודעתו כשנשא עינו וראה איל נאחו בסבך). וביחס לאשת מנוח תלמידו כותב בשמו כי זה היה חלום וכי כל המחזה נבע מ'סיוט' שתוליד 'ענק' וזה כתוצאה מהזרע שיפעל' בעת ההיא ברחמה, והוא מצטט שם את הפוקרטס היווני לפיו כל חלקי הגוף מחוברים ומשפיעים על החלומות. ראה: ספר אליהם עמ' 29, 54, ו-60 וכן ב'מצרף לחכמה', עמ' פה ואילך (במהד' הקלאסית), וב'נובלות חכמה', עמ' עב, עג, א; עח, א-עט, א; צו, א-צב, ב.

³³² ראה למשל נובלות חכמה דף מט, ב שם כותב על דרך משל לעניין הצמצום: "הנה כשראה האל ית' לברוא העולם... צמצם עצמו והפנה שכנית עוזו מהמרכז אל המקיף... להכין מקום לעולמות העתידים להבראות כביכול **כאדם העומד באיקסט"סיס וכמי שנתקרו קצוות רגליו ואצבעותיו שאין חום הלב והרוח נשפע עליו**, ונקרא אותו מקום פנוי הנעדר מכבודו – אי"ן, כי איננו עוד בו מה שהיה מהשלמות וכבוד כי לקח אותו אלוהים, וזהו ההיול".

³³³ ראה מצרף לחכמה, עמ' 85: "וידעת שהנבואות לא באו ללמד החכמות, והן כפי דמיון המתנבא, ולא כפי אמת הנמצא, שעיקר תכליתם על המעשה, רוצה לומר לקיום המצוות, ולכן אין להביא ראיה מדברי תורה על חכמת הטבע והאלוהות ולהכריע בין הדעות הפילוסופיות".

³³⁴ תלמוד בבלי, מסכת סנהדרין, דף פט, עמוד א.

³³⁵ ראה בהקדמה למורה הנבוכים, למשל ושם חלק ב, פרק לח, ועוד.

³³⁶ ראה מצרף לחכמה, עמ' 55-56: "**אם המתפלספים מבני עמנו חושבים שהנביאים היו פילוסופים כמוהם ושדבריהם ראוי שיפרשו דרך התפלספות, הנה הם טועים. כי התלמודיים הם בני הנביאיים ותורה ומנהג אבותיהם בידם, ומדבריהם נעמוד על בוריים של כתובים**". ברזילי, במאמרו "בקורת בכתבי יוסף שלמה דלמדיגו" (הובא לעיל בהע' 302), עמ' 7 סבור כי יש"ר הולך כאן בעקבות גלילאו, וכי בנקודה זו השפיע ישירות על שפינוזה. אבל גם אם הדברים נשמעים – הם אינם הכרחיים, כי – כך דומני – סיבותיו של גלילאו (וגם של שפינוזה לאחר מכן) להפריד בין דת למדע נובעות ממניעים שונים.

צדק, אמונה ומשפט הולמת את רצון האל השלם שהוא טוב ודרכו להיטיב³³⁷. יוצא מזה, כי הדרך להדבק בטוב הוא על ידי עשיית הטוב, קרי קיום המצוות שהם הדרך המעולה ביותר לעשיית הטוב (אם כי יש"ר, לעומת הרב חסדאי קרשקש בעקבותיו הוא הולך, אינו מאריך את הדיבור על כך)³³⁸. עבור יש"ר תפיסות סנסואליסטיות של ההכרה בהן הוא דוגל, ותפיסות חסידיות (היינו עידוד לדביקות), לא רק שאינן סותרות כלל וכלל, אלא משלימות אלו את אלו; כי העולם נברא כדי שהאדם – בכלל, ועם ישראל – בפרט, שבסופו של דבר צריך להוביל את כל האנושות לכך – ידבקו באלוה.

כך, יש יתרון לאמונה ולמסורת – העוזרות להגיע לידי דביקות באל – על הדעה³³⁹. אך מסורת בלי התבוננות ומחשבה – שווה כקליפת השום, משום שלא יכולה להביא לדביקות אמיתית ורק מושכת את האדם לדמיונות כוזבים³⁴⁰. במסגרת זו ניתן להבין את הדברים – הנראים פרדוקסליים במבט ראשון – בהם הוא מביע עידוד מחד וביקורת חריפה מאידך ביחס ללימוד חכמת הקבלה³⁴¹. יחד עם זאת, יש לציין כי יש"ר אינו מאריך ב'הנחיות לדביקות', המכוונות אצל המקובלים 'דרכי העבודה', ואף אינו מייחד לכך כל דיבור, בספרים שלפנינו, ומתרכז בעיקר, ביחס לעבודת ה', במה ואיך ללמוד כדי לקרב את השכל אל הבלתי-מובן ולהכרה בגבולות התודעה האנושית. סיכום מכלול הגותו של יש"ר, כמו מיצוי כל מן הנושאים שיובאו להלן, דורשים מחקר מקיף, ועוד חזון למועד; וכאמור לעיל, אני מניח כאן בעיקר אבני דרך.

4.2 אפיסטמולוגיה וגבולות ההכרה

יש"ר הקדיש שני חיבורים – לפחות – לשאלת ההכרה בכלל וחיפוש אחר האמת בפרט: 'נר אלוהים' (המופיע בספר 'אלים', וממוען לחכם הקראי יושיע מטרקוי³⁴²), ומסה על ה'שכל הפועל' ב'נובלות חכמה'³⁴³, המהווה 'מבוא' (יחד עם המסה על ה'אור' שקדם לו – והוא פירוש של ר' שמואל בן יהודה אשכנזי על העלה הראשון של יש"ר ב'נובלות חכמה') לגילוי 'סודות מעשה בראשית'³⁴⁴.

³³⁷ נובלות חכמה, עלה א, מהד' בקר, עמ' 2: "אמונתנו היא שכל מה שברא הקב"ה לא בראו אלא לכבודו, שנאמר (ישעיה מג) 'כל הנקרא בשמי ולכבודי בראתיו אף עשיתיו', שרצה שיהיו לו עבדים בעלי בחירה ועובדים מאהבה מכירים בטובו הגדול ויקראוהו רחום וחנן ארך אפים ורב חסד, ויהיו מוסרים נפשם על קדושת שמו שהיא המעולה שבעבודתו, ומציינים גדולתו ושלמותו ואליה תשוקתם. עד שברוב דבקותם בו יהיו זוכים להיות מרכבה לשכינת עוזו, שמזה יגיעו לתכלית השלימות וימשך להם מן הטוב האמיתי והגמול שיעור רב, שזה ג"כ מכון מאתו יתעלה בבריאה ע"כ מאז לאמר בחכמתו להשכיל וברוח נדיבותו להיטיב לזולתו. כי הוא מקור טוביות ורצונו כולו חסד ורחמים פשוטים, וטבע הטוב להטיב ואם אין עולם למי ייטיב". וכן אומר ר"ש אשכנזי בשמו (נובלות חכמה, דף פה, ב): "ואנחנו כבר אמרנו שתכליתו להיות מטיב כו', ושזה טבעו, ואין לשאול יותר".

³³⁸ בספר אלים, עמ' 89-90 הוא אף מספר ששינה את דעתו בנידון משום שהסתפק איך 'פועלת' השארות הנפש, ראה שם. על כל פנים, יש לציין כאן, כי כמו אצל הרב חסדאי קרשקש, עבור יש"ר המצוות הם אמצעי, לאהבה ודביקות בה', ולא המטרה או הדרך העיקרית עצמה.

³³⁹ ראה למשל בנובלות חכמה דף מא, שם מאריך ר"ש אשכנזי בשם יש"ר בכך כי הקבלה היא החכמה העליונה ביותר. ³⁴⁰ ראה על כך בהמשך, עמ' 71-73.

³⁴¹ ראה ברזילי, יש"ר, עמ' 240-255.

³⁴² ראה לעיל, עמ' 29.

³⁴³ דף טו, א-כד, א.

³⁴⁴ שם, כד, א.

בספר אליס³⁴⁵ יש"ר נוקט בעמדה סנסואליסטית לפיה המקור לכל ידע הוא חמשת החושים³⁴⁶, "כי אין אמת גדול מזה שהנמצא והאמת הם דבר אחד כידוע"³⁴⁷. הוא מוסיף כי בחושים, ההכרה היא פשוטה³⁴⁸ משום "שאין בהם הרכבת נשוא ונושא ועשיית הקדמה מחייבת או שוללת שהן פעולות מיוחדות לשכל...". אלא, שבכך אין הבדל בין המינים, ואם כן, מה מותר האדם מן הבהמה? יש"ר הולך כאן בעקבות אריסטו³⁴⁹ וסבור כי הזכרון של ה'מושכלים' – קרי "פעולות השכל שנושא ונותן [בהרגשות]... ומפשיטם מחמרם ומכינם כמו מינים לא אישים ר"ל טבעים נבדלים מזולתם"³⁵⁰ – היינו רעיונות מופשטים, הוא מה שמייחד את האדם. יש"ר מתאר שלושה שלבים בהפשטה והמשגה – ו"וראוי שתדע שכל ידיעה ותבונה היא באמצעות הג' הפעולות השכליות"³⁵¹:

(א) "דרך התרה" – קונצפטואליזציה³⁵² ותפיסה של דבר אם הוא "עצם או מקרה, וגדר או מהות העניין והוראות או למודי"³⁵³.

(ב) "דרך הרכבה" – יצירת קשרים, הקשרים ופירוק של המידע שנרכש ב'דרך התרה', דבר המתבטא הן על דרך החיוב והן דרך השלילה.

(ג) "דרך גדר שכל" – "המעולה שבפעולות... הכי נכבדת, ובה ניכר השכל"³⁵⁴: סילוגיזם, קרי היכולת להסיק מסקנות מהידע שנעבד.

מתוך זאת, יש"ר מדגיש כי ישנו רק מדע מדויק אחד, קרי שדרכו ניתן להגיע אל ה'אמת' בצורה החלטית ומוסכמת על הכל: מתמטיקה (חשבון). כי רק בתחום זה ניתן להניח הנחות ראשוניות מבוססות כדי להגיע למסקנות³⁵⁵. לא כן הוא ב'מדעי הטבע' (פיזיקה) וב'מדעיים האלוהיים' (מטפיזיקה), משום שההנחות הוודאיות בתחומים אלו הינן מאד מצומצמות³⁵⁶.

אך עובדה זו יוצרת בעייתיות מסוימת, כי מחד, איש "אשר לא ידע ואינו חושק לדעת, עליו נאמר 'אדם ביקר ולא יבין, נמשל כבהמות נדמו', שהתמיהא מביא לידי תכלית ידיעת החכמה"³⁵⁷. אבל,

³⁴⁵ עמ' 76-77.

³⁴⁶ "ואתה נבון וחכם יושב קהילות ישראל המתאווה לראות באור ה' קושט דברי אמת, ידעת... כי שערי צדק כל חכמה ותבונה ומלאכת מחשבת השכל הן אלו החמש הרגשות המוטבעות בנפש כל בעל חי מדבר שלם. ובני ד"ן חושים. אשר כל דבר אמת רוחשים המתטהרים והמתקדשים מכל טעות ושגיאה שלא תקרה הטעאה במקום שאין אמת ושקר כאשר העניין בחושים... שראשית כל ידיעותינו מהם וכשיותנו כל תולדות החכמות אל הקדמותיהן ישובו אל המוחשים אשר לוקחו מהן... ונמשך מכאן שאין הקדמה ותולדה בכל קניי השכל שלא קדם מציאותה באחד מן החושים שעליו בנה השכל מצדו ובנינו... עד שדלה מים קרים ומתוקים מבארות עמוקים". ובשלושה תנאים: (1) "שהכלי החושי יהיה נכון כראוי", קרי שהחושים יעבדו בצורה תקינה, (2) "שהאמצעי... יהיה נקי מערוב גשם זולת מינו", (3) שזה לא יהיה מטעה, מבחינת "המרחק... בין החוש למוחש, שלמרחוק יראו הנראים בגיונים אחרים", כמין אשליה אופטית וכדומה. והשוואה למ"ש במצרך לחכמה, סוף פרק כח: "הכח החושי מאיר במוח, וממנו תרד ההרגשה והתנועה דרך הגידים לכללות אברי הגוף, כידוע לרופאים...".

³⁴⁷ שם, עמ' 79.

³⁴⁸ שם, עמ' 77.

³⁴⁹ כך מופיע בספר המופת' לאריסטו – *Analytica Posteriora*, II, 19, 99b-100a.

³⁵⁰ שם, עמ' 78.

³⁵¹ שם, עמ' 81.

³⁵² "משכיל המוחשים פשוטים מכל חומר ומהותם" – שם, עמ' 78.

³⁵³ שם.

³⁵⁴ שם, עמ' 79.

³⁵⁵ שם, עמ' 93, 113, 365. כפי שהעיר בצדק מורי ש' צדיק, יש כאן דמיון מסוים (ואף שוני) עם עמדותיו של מוחמד אל-עזאלי (1111-1058), ראה: M. Alwahaib, "Al-Ghazali and Descartes from doubt to certainty: a phenomenological approach", *Discusiones Filosóficas*, 18/31 (2017), pp. 15-40. השוואה בין עמדותיו של יש"ר לצופיזם בכלל ולדעותיו של אלגזאלי (אל-עזאלי) בפרט, דורשת אף היא מחקר מקיף, ועוד חזון למועד.

³⁵⁶ שם, עמ' 81.

³⁵⁷ שם, עמ' 427 'מעין חתום'.

מאידך, מי שעוסק רק במתמטיקה, שהם "המתבוננים ותמהים אבל נחים שוקטים ועומדים, אינם פילוסופים שלמים, שאינם מבקשים כל הסיבות". ומוסיף יש"ר בנימה ביקורתית כלפי המתמטיקאים, ואף הגדולים שבהם, שאינם מחפשים את סיבת הדברים, את פשרם ומקורם:

"וכך הם חכמי הלמודים, כי כל מגמתם היא לבד להראות ברשומים אמות הלמודים, ולא

ישגיחו על הדברים המתמיהים לחקור סיבותם. ולכן... נכשלו גדולי עולם כולם

כאחד...³⁵⁸.

הפילוסוף, לעומת זאת, אינו משיג אמת ודאית, אך – בפרט אם הוא גם מתמטיקאי – הוא 'שלם יותר':

"ואולם הפילוסוף, המבין בלמודים, הוא השלם שבחכמים שלא יבצר ממנו להבין ולהורות

ולהשיב על כל שאלה"³⁵⁹.

קרי, ה'שלמות' היא בהכרת המתמטיקה, המדע והפילוסופיה גם יחד. ובכך קובע יש"ר כי לא ניתן להגיע לאמת בסיבת הדברים, ונראה אף כי לדעתו אין זו התכלית; המטרה היא להגיע לרמת 'ודאות מסויימת' בתחומי ה'מחשבה' וה'סברא', כלשונו³⁶⁰, או אז כל "ההקשים נצוחיים ולא מופתיים" הם³⁶¹. כאמור, יש"ר נוקט בעמדה סנסואליסטית לפיה המקור לכל ידע הוא חושי. בעקבות זאת, הוא מאריך בצורך של התנסות ממשית כדי להשיג ידע – בכל התחומים³⁶². הניתוק מהמציאות הממשית בלימוד החכמה מהווה עבורו 'פגם', ולכן, לדעתו, המחקר בריטואליים ובמעשים האנושיים הממשיים, קרי המצוות וטעמיהן, משמעותי ומניב פירות יותר ממחקר 'פילוסופי-ביולוגי':

"באמת, החוקר לדעת סיבות הנימוסים וטעמי המצוות הוא יותר מעולה ונכבד

מהפילוסופים הטבעיים המבקשים סבות הדברים החמריים..."

דברים הללו רלוונטיים גם בקרב לומדי התורה – הממשות, ההלכה, קודמת למופשט, לטעמיה:

"ראוי להיות בקי בדינים ומבין היטב העניינים ממקורם, ר"ל בפוסקים ובתלמוד עם

מפרשיו ואחר שמלא כרסו מהם בהתמדה עד חצי ימיו, טוב לחפש טעמיהם או מספרי

המקובלים – אם נהנה מקריאתם – או מספרי הפילוסופים האלוהיים שהם מבני עמנו;

ולא מספרי נכרים!"

יש"ר טוען כי זו הייתה דרכו של הרמב"ם³⁶³. אך בהקשר ליחסו לקבלה, אנו רואים כאן דבר מעניין:

הוא משווה אותה לספרי ההגות היהודית השונים; זהו עיסוק במופשט בצורה דומה – אך לא שווה.

³⁵⁸ שם.

³⁵⁹ שם.

³⁶⁰ ביחס למדעי הטבע, יש"ר סבור, בעקבות אריסטו (ספר הפיזיקה, I, 184, א), כי החשיבה האנליטית של הסיבתיות יעילה יותר מזו הדדוקטיבית (אלים, עמ' 80), אף כי ביחס למתמטיקה, שהוא מעריך יותר, השיטה הדדוקטיבית שלטת.

³⁶¹ אלים, עמ' 86.

³⁶² לאור זאת הוא מבקר את הידעונים (קרי ההיסטוריונים), ה'דרשנים', ה'מליצים', המוכיחים בשער ואנשי הלכה שאינם יודעים את טעמיה ורוב ידיעתם נובעת מהספרים העיוניים בלבד (ולעיתים גם מהריטואלים שראו) – שם, עמ' 82.

³⁶³ שם, עמ' 83: "ודרך זה הלך האיש המעולה רבי משה המימוני שכלה מבחר שנותיו בפירושו על המשנה והתלמוד ובחקור וקיבוץ הדינים ובסוף ימיו חבר ספר המורה שבו חקר על טעמי המצוות וסודות האלהות העברית". והשווה

ובכן, ללימוד ספרי הקבלה, יש תנאי: צריך להנות בקריאתם. הוי אומר זו שפה אחרת וצריך להיות 'מחובר' אליה, לשלוט בה, כדי להינות ממנה. לאור זאת, מובנים המשך דבריו, שם:

"ואין ספק שהבקיאות קודם לידיעה בכל חכמה ומלאכה... שהבקיאות נקנה בחוש והידיעה בהיקש שכלי. וכבר ביארנו שכל מושכל היה קודם מוחש באופן מה. [...] ולא כקצת מבני עמנו שלא יגעו בתורה ובעיון הגמרא ולא הבינו אפילו בפוסקים ויש מהם שאפילו בלשון הקודש אינם מבינים היטב, והם דורשים במקלות מה שלמדו בספרי המשוררים והמספרים בלשונות הגויים ומערבים בהם קצת מדברי הנוצרים... או מסודות המקובלים הגם שאינם מבינים... ובצרוף ההלצה בלשון המורגל הטבעי וערבות הקול נותנים טעם לדבריהם ומחזיקים עצמם לחכמים גדולים ושומעיהם כמוהם"³⁶⁴.

את הקבלה, יש להבין. לדידו, אין לה ולסודותיה משמעות אם לא מבינים אותה על רקע התורה וחז"ל³⁶⁵. לכן, הוא כותב כי "החכם התורני, אפילו לא ידע טעמי המצות והסודות הוא חשוב לפני המקום מהאלוהי או המקובל בלי הידיעה בתורה ובגמרא; שאלו דומים למי שנמסרו לו מפתחות הפנימיות אבל לא החצוניות, שאיך יכנס לפנים?"³⁶⁶. דומני כי יש"ר מתפלמס כאן עם מה שכונה על ידי מורי שלום צדיק כ"זרם הרדיקלי" של הפילוסופים היהודיים בימי הביניים³⁶⁷, לדידו של יש"ר, נראה כי אין אפשרות להתבונן במושכלות בלי לעיין היטב בהלכה ומקורותיה³⁶⁸. אין משמעות לחכמה אם היא לא מביאה לידי דביקות באל, וממילא אין משמעות בלימוד חכמה ללא מסורת. בהקשר זה הקבלה היא כלי מעולה – למי שחפץ בכך ו'מתחבר' בדרך זו – ללימוד המביא לידי דביקות, ותו לא. קרי, ללא קיום מצוות ולימוד עיוני, אין הפילוסופיה והקבלה שוות יותר מקליפת

דבריו של הרברט דוידסון: H.A. Davidson "Maimonides on metaphysical knowledge", *Maimonidean Studies* 3 (1992), pp. 49-103.

³⁶⁴ ביקורתו של יש"ר חריפה ואינה עוצרת כאן, הוא רואה בכך דיסוננס קוגניטיבי הגורמת לאנשים הללו להיות כמי שאין תוכם כברם ומציקים ללומדים בתום ובתמים: "ואילו היו מצפצפים בפסוקים – החרשתי, שפטיא דאורייתא סוף סוף טבין הם... אלא שמפריעים התלמידים מעיון התלמוד ומלעיגים על היקישו ואומרים שרק איבוד זמן הוא ואין ממנו שום שלמות לאדם. והיותר רע וומר שבחשבים שיודעים טעמי המצוות ותכליתם נמנעים מעשייתם ואינם באים לב"ה ואינם מניחים תפילין, וה' יודע אם מתפללים אפילו בבית ואיך מתנהגים בדברים שבצנעא. כן ארחות אלו החכמים בשוקי טבריה ולא בבית המדרש בין חבריא שגאון דורשים אבל לא נאה מקיימים..." (שם, עמ' 83).

³⁶⁵ בהקשר זה יש להבין את הצהרתו (החינוכית?) לפיה, כשהיה בפולין חדל להתעסק בלימודי חול ועסק בעיקר בתלמוד (אלים, עמ' 132), למרות שבאותה תקופה מתכתב עם מלומדים נוצריים בעניינים מתמטיים. קרי הוא רצה להתעמק בקבלה ולכן ראה לנכון להקדיש את עיקר זמנו ללימוד יסודי ומעמיק יותר של דברי חז"ל. לאור זאת, מובנת היטב ביקורתו על שיטת עיון הגמרא דווקא בפולין (מצרף לחכמה, עמ' 59-60, אלים, עמ' 128-132). אפשר להבין זאת לאור תאורו של תלמידו ר' משה מץ המספר כי בתקופות אחרות יש"ר היה קם בחצות ולומד 'למודים חיצוניים' עד הבוקר, "ואת כל מעשי האלוהים יביא במשפט ויצרפו כצורף הכסף קודם שירשמו על ספר לזכרון" (אלים, עמ' 45).

³⁶⁶ ע"פ הגמרא (תלמוד בבלי, מסכת שבת, דף לא, עמודים א-ב): "אמר רבה בר רב הונא: כל אדם שיש בו תורה ואין בו יראת שמים, דומה לגזבר שמסרו לו מפתחות הפנימיות ומפתחות החיצונות לא מסרו לו. בהי עייל? מכריז רבי ינאי: חבל על דלית ליה דרתא, ותרעא לדרתא עביד".

³⁶⁷ ראה למשל במאמרו "בין פילוסופים למתפלספים: על קיומו של זרם יהודי בעל אידאולוגיה הכופרת בשמירת מצוות בימי הביניים" (מחשבת ישראל, א (תשע"ט), עמ' 79-94), בו הוא מבחין בין פילוסופים מהזרם הרדיקלי המקפידים על שמירת המצוות לבין 'מתפלספים' המעודדים עזיבת קיומן: "במאה ה-14 היה קיים רצון של חלק מן הפילוסופים היהודים הרדיקליים להיבדל מקבוצה אחרת של אנשים, שעיסוקם בפילוסופיה הביא אותם לזלזול בחז"ל ולרפיון בקיום המצוות המעשיות של הדת..." (שם, עמ' 82).

ביחס לטענת יש"ר, ראה למשל את 'ספר המוסר' לר"י אבן כספי (1279-1340), פרק ה' (מהד' פרשבורג, תרס"ג, עמ' 63-64), שכתב: "כי אינו הכרח שנדע... דין ארבעה שומרים, או כל הלכות טוען ונטען [והלכות] שאלה, ופקדון, ואם הידיעה הזאת טובה, [די לנו אם] יש לנו בימינו שופט או שופטים ידעו זה, וישפטו את העם בכל עת. וזה, כי אם אוכל לשבת כל ימי, וריב [ודבר] אין לי עם אדם, מעניץ ריב ומדון, לא יהיה חסרון בנפשי, כי לא ידעתי אלה הדינים, וכן אם היו אירע לי ריב עם זולתי, ואלכה לאחד מן הכהנים [מהרבנים] היודעים [דינים] אלו, אין זה חסרון בנפשי כלל... ואמנם, במצוות הלבויות והעיוניות לא כן היא, חי ד', כי כל עצמם ומתוכם, הידיעה הנפשית אשר לאיש ואיש, וזה בפועל תמיד ציור שלם ידבק בשכל, וגם זה אינו שלמות גמור, אלא אם כן תדע זה במופתים והקשים הכרחיים. ולכן אמרה תורה: "וידעת את יי אלוהיך" ואמר המורה: לדעת שיש שם מצוי ראשון ית' ולדעת שהוא אחד, וגדר שם הידיעה היא הידיעה המופתית, כי זולת זה נקרא מחשבה, או סברא, לא ידיעה בסתם על דרך האמת".

³⁶⁸ בהקשר זה יש להבין את ביקורתו על החינוך ושיטת הפלפול. ראה לעיל הע' 73.

הבצל³⁶⁹; אבל אחרי העיון ובשילוב עם קיום תורה ומצוות, אלו מהווים כלים לדבקות. בשפה קבלית – על ידי שימוש במושג 'העלאת הניצוצות' המופיע בתורת האר"י ז"ל – יש"ר מגדיר זאת כך³⁷⁰:

"וכל מגמת האדם הישראלי צריכה להיות להעלות אותן הטיפין הנבלעים בעוה"ז, להעלותן למקום הקדושה **בכח נשמתו**".

ובספר 'שבר יוסף'³⁷¹, יש"ר כותב כי עצם יכולת ההכרה של האדם תלויה בהתגלות האלוהית: "שאלו לא היה ח"ו הכתר הזה של חכמה מגולה, היו בני אדם כחיות השדה ולא היה חכמה לשום אדם".

גם ביחס לפילוסופיה, יש"ר סבור כי בבסיס, יש להתבונן באדם ובחברה שיצר, מבחינה 'סוציולוגית' – ואף שם עולה כי רצונו העמוק והראשוני של האדם הוא לשפר את ה'תנאי' האנושית, "קיום העולם, השלום והתוספת בעושר וביישוב מדינתם", קרי לעשות טוב ולהדבק בטוב. כדי להבין ולהעמיק בלימוד החוק והאתיקה, יש להקדים את הפילוסופיה הנטורליסטית, קרי לימוד ה'גופים הטבעיים', מאפייניהם ותפקידם. הוי אומר שהפילוסופיה צריכה להיות מבוססת על המציאות והניסיון האנושי, אך בד בבד הניסיון צריך להוביל ל'סיבות הסופיות', קרי **להוביל אל הטוב**³⁷². לכן, בהקשר זה **לידיעה יש תפקיד** ואינה מהווה **תכלית**, כמו הקבלה, היא כלי.

מעתה מובנים דבריו – המצוטטים רבות – במצרך לחכמה, ספרו האפולוגטי³⁷³ להגנת הקבלה³⁷⁴: "...וכי בשביל שכתב בדרך פילוסופי איזה חבור יתחייב שלא ידע שאר חכמות? וכמה חיברו ספרים על איזה נושא לבקשת מלך או שר וכתבו מה שאינו מאמינים, גם שאמתו דבריהם בראיות לקוחות מהמחברים באותה חכמה או מהמפורסם אצל בעליה... **בהיות אותו דרך כלי יותר נכון וקרוב לשכל בעלי ריבון**, עכ"ז לבו בל עמם ואינו מסכים עם הפילוסופים בכל טענותיהם נגד תורתנו... והנה אנכי כותב כאן נגד הפילוסופים ויצאתי לעזרת ה' להליץ בעד חכמת הקבלה, כי כן צויתי מאחד האלופים שרי יהודה אשר לבבו פונה היום לדברי המקובלים, ובהיותי נצמד בעבותות אהבתו פניתי מלמודי להפיק רצון רוממותו, ואם למחר רוח אחרת תהיה אתו ויתאו לחכמת הפילוסופי ויבקש ממני לאמר סלסלה ותרוממה ובין נגידים תושיבה, **אני אחלץ חושים ואאזור כגבר חלצי להגן בעד הפילוסופים**".

הרבה³⁷⁵ הבינו מכאן כי יש"ר מצהיר על כתיבה אוטוריטית³⁷⁶ וכי כל דעתו היא נגד הקבלה. אלא שלהבנת, ולאור הגותו – בצורה כוללת – אין פני הדברים נראים כך. הוא כותב כאן כי הגם שאין

³⁶⁹ יש לציין כי מוטיב הבצל כמשל מופיע רבות בספר 'שבר יוסף'.

³⁷⁰ נובלות חכמה, עלה לה, מהד' בקר, עמ' 33.

³⁷¹ אות מא. נובלות חכמה, מהד' בקר, עמ' 40.

³⁷² אלים, עמ' 82.

³⁷³ כפי שיש"ר מציין בעצמו בסוף הספר (פרק לד), עמ' 107: "המאמר האפולוגטיק"ו הזה...".

³⁷⁴ מצרך לחכמה (פרק יז), עמ' 58.

³⁷⁵ ראה לעיל, עמ' 52-61.

³⁷⁶ משום שגם השמך שם (עמ' 58-59): "וכלל גדול אני מוסר בידך, שלא תדמה בנפשך לירד לסוף דעת המחברים מתוך ספריהם, כי השם לבדו יודע תעלומות לב. ולדעת החכם הנרבוני גם הרמב"ם ז"ל הערים מאד לכסות דבריו בספר ה'מורה', והוא בפירושו עליו אינו אלא כהולך רכיל מגלה סוד, אבל שאר המפרשים הבאים אחריו גם כי ראו פירושו לא

לקבל את כל טענות הפילוסופים, בפרט כשאלו מנוגדות לתורה, יש בכל זאת ייתרון ומשמעות לפילוסופיה ואפשר, בכח, להגן בעדה, במידת הצורך.

תלמיד יש"ר, הרב מץ מסביר שדברי יש"ר אינם שגריים משום שבדרך כלל, עבור הפילוסופים ('המתפלספים'), הדברים אינם נתפסים באופן זה:

"וכלל זה יהיה מסור בידך ולא תבהל בקראך ספרי החכמות שכאשר לבעל דת תחשב האמונה צדקה³⁷⁷, כן למתפלסף תחשב לכסלה ולחסרון שחוקו לחקור ולמאן להאמין אם לא מוכרח..."³⁷⁸

אך, כאמור, עבור יש"ר, בהנתן גבולות הידיעה וההכרה, ומאחר וכל הפילוסופיה היא 'סברה ומחשבה' שאינה נתונה לשום הוכחה מופתית, אין כל דרך להגיע לשום הכרח. בנוסף לזה, יש"ר מבקר את הפילוסופיה בכך שאינה מולידה שום 'טכניקה', שום יתרון מעשי – אלו בעיקר מילים והמשגות; לעומת חכמות אחרות כמו אגרונומיה וכו' – ואף אלכימיה ומתמטיקה בהן ניתן למצוא יישומים מעשיים³⁷⁹.

לאור זאת, יש להבין איך יש"ר מגדיר את האמונה ומהי תפקידה, הן ביחס לפילוסופיה והן ביחס לקבלה.

4.3 מהי אמונה?

עבור יש"ר למסורת יש משקל זהה לכל הוכחה היסטורית³⁸⁰, הבסיס שלה היא הסכמתה על ידי האומה. לדעתו מקורה של האמונה הישראלית היא במסורת ובחוויה³⁸¹. בהקשר זה, יש גם מקום לאינטואיציה³⁸², כפי שכותב בספר אלים, כי יש 'הקדמות' שנראות אמתיות וזה מספיק לנו³⁸³:

"עוד ראוי שתדע שכמו שהידיעה האמתית היא הנקנית על ידי ההקש המופתי שאמרנו שצריכים להקדמותיו ח' תנאים, כך הידיעה הנקראת **מחשבה וסברה** היא נקנית על ידי 'ההקש הנצוחי'³⁸⁴, והוא שהקדמותיו **נראות אמתיות**. ואולם הנראות הן מה שנראות לכל העולם או לרובו או לכללות החכמים או לרובם או לגדולים שבהם. ורצוני לכל העולם, כאילו תאמר שיש אלוה בעולם, **שלא תמצא אומה ולשון שאינה מכירה אי זה שליט ומושל**

הרגישו רמיזותיו, שמליצתו צרה וצריך פירוש לפירושו... ואין שום רב או אב שמגיד לתלמידו או לבנו כל מה שבלבו בכמו אלה העניינים, ותהי האמת נעדרת, אבל אני נשבעתי שבספר 'בשמות' לא אשא פנים לשום אדם (זולת לחכמי התלמוד), ואגלה דעתי בכל דרוש, ואם שגיתי ה' הטוב יכפר בעדי". אבל גם כאן, אפשר להבין כי יש"ר מצדיק את העובדה שכתב ספר אפולוגטי ולא מביע בו עמדה מורכבת יותר, קרי הסבר על היחס בין פילוסופיה לקבלה.

³⁷⁷ על פי בראשית טו, ו: "וְהָאֱמֹן בֶּה' וַיִּחְשְׁבֶהָ לוֹ צֶדֶקָה".

³⁷⁸ אלים, עמ' 54.

³⁷⁹ מצרף לחכמה, עמ' 26-27.

³⁸⁰ אלים, עמ' 88. בטענה זו ניתן לזהות אצל יש"ר ניצנים מתיאוריות אנתרופולוגיות שיתפתחו מאוחר יותר. והשווה

למה שכתב הרמב"ם במלות ההגיון (הוצ' מאגנס, ירושלים, תרצ"ה, שער ח', עמ' 46-47) ביחס ל'מקובלות'.

³⁸¹ ובה סוטה מדעת הר"ח קרשקש הסבור כי מקורה של הדת היהודית בנבואה, ראה: אור ה', מאמר ב, כלל ד, ושם, מאמר ג, חלק א (ובפרט שם, כלל ו). עבור יש"ר הנבואה היא חווייה ולא הכרה; או במילותיו של רח"ק: "שפע שופע לשכל האדם, רוחני, מדעי, מאתו ית'... מודיע לו גם בזולת הקדמות אשר מהם יתחייבו עניין או עניינים..." (אור ה', מאמר ב, כלל ד, פרק א, ר"ש פישר, ירושלים, תשי"ן, עמ' קפג).

³⁸² השווה למ"ש ליושע מטרופי באלים, עמ' 84 ביחס למדע, כי ניתן להגיע למסקנות דומות על ידי סילוגוסמים ועל ידי החוויה והניסיון הממשי; ברם, יש ייתרון לניסיון ולממשות, ואחת הסיבות לכך היא כי יש יותר מקום לאינטואיציה.

³⁸³ עמ' 84.

³⁸⁴ שם, בעמ' 86, יש"ר מסביר כי 'הקשים נצוחיים' הם הוכחות דיאלקטיות ולא מופתיים הם הוכחות דיאלקטיות ולא דמונסטריביות.

עליון. והגם שמתחלפים בזה, סוף סוף כולם מסכימים בעצמות הענין. וכל כך מוסכם דבר זה, עד שלדעתי אפילו הבעלי חיים האלמים יש להם הכרה באלוה מוטבעת בדמיונם, ואפילו הדוממים, אילו היו מדברים היו מורים בזה, עד שנראה לי לעוות להכניס בכלל הספקות האלוהיות שאלה זו ולבקש עליה מופת; שתבל ומלואה, וסדרה והנהגתה והתמדתה מעידים בקונם...³⁸⁵.

לדידו של יש"ר, חקירות פילוסופיות ואף הידע המדעי יכולים להסכים עם המסורת, קרי להסביר כמה עניינים³⁸⁶, אך הבסיס למסורת – כמו האמונה בייחוד ה' – הוא במישור הדברים המוסכמים על הכל, שאין כל טעם לחקור אותם.

עבור יש"ר, ישנם עוד דברים שאין כדאי לחקור והם במישור המסורת והקבלה: טעמי המצוות³⁸⁷. בעניין זה יש"ר נוקט בלשון מאד דומה למה שכתב תלמיד הר"ח קרשקש, הרב מתתיהו היצהרי בפירושו למסכת אבות³⁸⁸ (בלי להזכירו). ומוסיף:

"ובפרט... בדברים שבין אדם למקום לא העלו על ספר תורתם כי אם הסכמת העניינים, וחקקום חוקים לכל העם בעונשים ואלוהיים, שלא ישנו את תפקידם שחשבו שבהודע התכלית יקלו בהם. ונשארו הדברים לבד ידועים ליחידי סגולה, זקני העם, שהגיעו

³⁸⁵ השווה לעמדת אריסטו והרמב"ם אודות 'המפורסמות' ולדיון המחקרי האם ניתן ללמוד מהן על דעות מטפיזיות או מדעיות, ראה: ש' צדיק, "הגדרת המפורסמות בכתבי הרמב"ם ומקורותיה הפילוסופיים", JSIJ, 20 (2021), עמ' 1-15. ³⁸⁶ נמצאים דוגמאות אינספור לכך בכתביו – גם בקטעים המתמטיים, הפיזיקאים והרפואיים, וכו'. כדי לשבר את האוזן, נביא כמה דברים: יש"ר שואל איך מבחינה הלכתית יתכן שיהיו שלשה אנשים עומדים במקום אחד, והאחד יאמר שלפי חשבוננו היום הוא ערב שבת, והאחד יאמר שהיום שבת והאחד יאמר שהיום יום ראשון וכולם צודקים! והוא מסביר כי האחד הקיף את העולם מירושלים למערב ונגרע יום אחד מחשבוננו, והאחד מירושלים למזרח ונוסף לו יום אחד, ואצל העומד במקום ההוא שבת, וסיים: "הישראלי יעשה כפי המקום בענין השבת והחג" (אלים, מעין חתום, אות מח, עמ' 417), כמו שאמרו חז"ל. אגב, קושיא זו ופתרונה מובאים בספר מור וקציעה (אלטונה, תקכ"א) לרב יעקב עמדין (או"ח, סי' שדמ), ובספרו 'מטפחת ספרים' (אלטונה תקכ"ח), ח"ב, פ"ח, אות יג. גם פסוקים מסביר יש"ר לאור כל מיני תיאוריות מדעיות, כך הוא מסביר את המלאך שהתגלה לאשת מנוח "לפי חזק הכח המצייר שבזרע שנזרעה, שהיה פועל באותה עת ברחמה ומשם מעורר דמיונה. שכל האברים מכוונים זה לזה כדעת איפוקראטיס וכ"ש הראש עם החרם... (מערף לחכמה, עמ' 88), או את ההבטחה האלוהית לאברהם בריבוי צאצאים 'כחול הים' על ידי שיטה חשבונית כדי לחשב זאת, וכו'. מעניין לציין אמנם כי לא מעט פעמים יש"ר מבאר כי התורה דברה בלשון בני אדם, כדי לקרב אל השכל, כי הדברים לא כל כך מסתדרים מדעית, כך למשל הוא מסביר את הפסוק בפרשת נח (בראשית פרק ט פסוק יג): "אֶת־קִשְׁתִּי תִתִּי בֶעָנָן...", ויחד עם זאת הוא מספר כי כתב קונטרס שלם על שאלה זו בחיבורו חוקות שמיים (אלים, עמ' 221), אגב, כפי שמציין ברזילי (יש"ר, עמ' 142): "Yashar devotes his most extensive studies in physics to optics". בנובלות חכמה (דף יז, א), כותב ר' שמואל אשכנזי כי כל המדעים הם כלים להבנת הקבלה: "...קרן אור פני בדברי עם המחבר (=יש"ר, שיי"א)... שמענו נא דברי, אתם רעי אשר בתורה עמלים, ראו נא כי ארו עיני, כי טעמתי מעט דבש הזה. שכמ"ש בהקדמתי לא הלכתי בגדולות ובנפלאות הפילוסופים. אכן יש ה' במקום הזה, שבאור החכמה הטבעית והלמודית נראה אורים שלש חכמות האלוהות, ולא תהיינה החכמות החיצוניות רק לרקחות ולטבחות ולאפות לחכמות קבלה. מי לא ידע שהחכמות עוזרות א' לחברתה וכלן אמצעים לבא אל תכלית השלמות והמעלה". דוגמא מובהקת לכך נמצאת בחלק 'גבורות ה'" שבספר אלים (עמ' 342-343), במדרגה לד, יש"ר מבאר את שיטת הרב אליהו מזרחי בביאור הפסוק 'והיה זרעך כעפר הארץ' ומסביר איך אפשר – תיאורטית – לספור זאת, ושם במקום אחר (עמ' 292-293) כותב יש"ר: "ויעתה שמע נא דעתי ותראה איך גבהו מחשבותיי ממחשבותיך שכל זה איננו שוה לי בערך גדולתו ית"ש, שכל ימי לא יכולתי להאמין שאין עולם אחר זולת זה ממרכז ארץ מגורנו... ושהאל ית' הוא המניע אותו, נצב עליו שלא יאות לכה הבלתי בעל תכלית לצמצם עצמו לנוח על דברים קצובים שבהם נפלאים ונוראים בעינינו, לפניו הם שפלים כי אין ערוך לו ברוך הוא. וכשהייתי קורא בספרי המקובלים והייתי רואה הד' עולמות והספירות שבהם מתנשא הי"ת יותר היו רוכבים רעיוני על כתפי הפילוסופי, יעלו אבר כנשרים ונגבהי' מאד בראותי שמאד נעלה אלוהים ותעלוזנה כליותי, והייתי טופף ועופף מהשמחה על שהכרתי תוספת גדולת בוראי ית"ש. והוסיף לי שמחה ואורה קול בשורה ששמעתי שהתחילו בזמננו לחשוב מחשובי החוקרים שכל העולם הוא כעששית הנקראת לנטירנא (lanterna) והנה הדולק בו הוא הגוף השמשי הזה העומד באמצעה ואורו מתפשט... ולכן יראו [=הכוכבי לכת] כ"כ קטנים הגם שכל א' מהם הוא כזה העולם או יותר, ר"ל בהיקף... והאור שנראה בהם הוא מאור השמש שבכל א' ואי מאותם עששיות או עולמות. ומי יודע על אי זה אופן יהיו אם להם ארץ וישוב ובריות דומות לנו או על אופן מתחלף. ברוך הבורא שהוא לבדו ידעם. ומכאן תלמוד להקשיב אזינך לדברים שבתלמוד ולא יהיו זרים בעיניך מה שדרשו על פסוק להנחיל אוהבי י"ש עולמות ודומיהם מהגוזמות. ישתבח השם הנכבד המרומם על כל ברכה ותהילה בלי קץ ותכלה. ואם כגופי כל כך נעלה, על אחת כמה וכמה יתעלה שמו על היצירות השכליות... וכל איש כפי כוחו וידיעתו ראוי לקדם בוראו בעולה [=עולם, יעולם, שיי"א]."

³⁸⁷ אלים, עמ' 82. ³⁸⁸ פרק ב, משנה א (מהד' הרב פרופ' יעקב שמואל שפיגל, פירוש מסכת אבות לרבי מתתיהו היצהרי, מכון בן צבי לחקר קהילות ישראל במזרח, ירושלים, תשס"ו, עמ' 99).

לשלמות השררה וההנהגה וראויים להיות דברי הדור. ולכן תמצא הרבה מחכמי ישראל מגנים מגלי טעמי המצוות ויהיו בעיניהם כהולכי רכיל מגלי סוד, שהתורה לא רצתה לגלות אותם... וכן הזקנים המופלגים בחכמה ידעו וידעו... אלו סתרי התורה, אבל לא נראה נכון לפרסמן להמון מהטעם הנ"ל³⁸⁹.

יש"ר חושש כי בגלוי טעם המצוות יבואו אנשים להקל בהן וממילא המצוות לא ישיגו את תכליתן, קרי להביא את האדם לדביקות בבורא³⁹⁰. הוי אומר לקבלה בתור חכמה ומסורת יש גם תפקיד סוציולוגי-דתי ביחס לקיום המצוות. כלומר, מפאת היותה 'נסתרת' ודורשת מסורת מחד וקשה להבנה מאידך – לא כל אחד יכול "לבוא וליטול את ה'". ממילא אלו שיבינו ואלוהם תועבר המסורת הם אנשים מורגלים בתורה ובקיום מצוותיה, קרי מקפידים על קלה כבחמורה, ואז ניתן אפוא לשמור על טעמי המצוות באופן 'נסתר' בלי לחשוש שיבואו להקל בגין ידיעת טעמים אלו.

4.4 קצת על בריאת העולם ותכליתו

יש"ר מאריך לטעון בספר אלים כי סביר מאד להחזיק בדעה כי "ההיולי הוא דמיון ורעיון רוח"³⁹¹, וכי הצדק עם ה'מדע החדש' כי העולם בתנועה מתמדת³⁹², ומתוך כך יש לשלול את התפיסה האריסטוטלית. תבנית זו, עבורו, גם נכונה ביחס לקבלה³⁹³.

³⁸⁹ אלים, שם.

³⁹⁰ אין ספק כי יש"ר נקט בגישה אליטיסטית ביחס ללימודי החכמה ונמצאים בתוך כתביו רמזים שונים המיועדים למי שיידע לקרוא אותם; ואכן, לצורך כך הוא משתמש בכתובה אוטורית, כפי שהוא כותב: "וגדולה מזו אני אומר שאפשר שהמבין תכלית האחרון של כותב לא יבין ההבנה ראשונה שיבין הקורא לפי תומו" (מצרף לחכמה, עמ' 31-32). אך לעני"ד אין זה כדי "להסתיר את דעותיו האמתיות" היכופרות בתורה' כפי שטענו גייגר, גרץ וכל מי שנגרר אחריהם, אלא לרמוז על רעיונות מורכבים יותר שאינם מובנים לרוב. ניתן דוגמא אחת מיני רבות. בספר אלים יש"ר התייחס לפסוק 'לרוקע הארץ על המים' (תהלים קלו, ו). בדבריו, יש"ר הותיר עמימות מסוימת לעמדתו כלפי מידת התקפות המדעית שבפסוק זה: "נראה ששאלת שלא נחה דעתך בדברי המשורר שאמר 'לרוקע הארץ על המים' שערבך ערבא בעי תאמר לו והמים הניגרים היאך רקועים והניח עיקר הנס וזכר הטפל ואם היה חושב כתליש מולישיאוס שהארץ צפה על המים שהוא נגד הטבע שהכבד יהיה צף על הקל היה חושב שעומק המים בלי תכלית ודעתו עם כל יתר הדמיונות בטלות אחר שנתבאר במופת שהיא כדורית". (ספר אלים, מעין חתום, עמ' 438). יש"ר העלה אפשרות שמשורר תהלים הלך אחר דעתו של תאלס איש מילטוס שטען כי 'הכל מים' (דעתו של תאלס נזכרה אצל אריסטו (מטאפיסיקה b938) כטוען שהחומר הראשוני הוא מים ואריסטו מעיר על כך שזו הסיבה שהביאה אותו לטעון שהארץ צפה על המים, שראשית הבריאה החלה במים ושהארץ עומדת על מים). יש"ר המשיך ודחה את דברי תאלס שכן דבריו יכולים להיות אפשריים כל עוד לא הוכח שהארץ היא כדור, אולם מרגע שברור במופת' שהארץ כדורית בטלו דבריו של תאלס. עצם הרעיון שעמדתו של משורר תהלים נובעת מקבלת עמדתו של תאלס איש מילטוס הוא רעיון בעייתי המבקר את הידע המדעי של כותבי המקרא. כפי שנראה להלן, לגבי חכמי התלמוד שהסתמכו על בני זמנם ניתן לומר שהם טעו, ואם גם משורר תהלים הסתמך על בני זמנו, אז ניתן להגיע לאותה מסקנה. והנה, יש"ר לא המשיך להסביר את הפסוק ולקבוע את עמדתו כלפי אלא עבר מיד במעבר חד לעניין אחר (שם): "הלכך מה שתקנו ביוצר ש"ש ובוקע חלוני רקיע הוא כפי מחשבתם שהוזכרה בתלמוד ואין לתמוה אם היו נוטים מן האמת בדברם בעניינים מעסקם ואומנותם...". יש"ר טוען כמה וכמה פעמים במפורש כי טעו בכך חכמי התלמוד, וכי הם עלולים לטעות בעניינים אלו מכיוון שזה איננו המקצוע שלהם. חז"ל לא עסקו באופן רציני ומקצועי במדעי האסטרונומיה וכדומה, נשענו על המדע המופץ בימיהם, ולכן הם טעו בדבר. אך נראה שיש"ר הטמין כאן אמירה נוספת לגבי הפסוק שגם הוא יסודו 'מוטעה', אך לא אומר זאת במפורש. במקום להביע את דעתו ביחס למידת האמת בפסוק, יש"ר הצביע על עניין אחר שבו ישנה טעות ויצר סמיכות בין שתי הטעויות. כך שאף שהוא לא כתב במפורש את דעתו, הסמיכות בין העניינים מבהירה מה יש"ר חשב על הטעות בפסוק. ישנו הבדל גדול בין שתי הטעויות. הטעות בעניין 'חלוני הרקיע' היא טעות של חכמי התלמוד, בניגוד לטעות בעניין 'רוקע הארץ על המים' שהיא טעות של משורר תהלים – דוד המלך. את האמירה ביחס לטעות של חכמי התלמוד יש"ר אמר בגלוי ואת האמירה ביחס לטעות בתהלים יש"ר הסתיר ולא כתב בגלוי. כאמור לעיל, תהלים, כשאר ספרי התנ"ך, אמורים להביא לידי דביקות ולכן אין בעיה ליש"ר להשמיע כי העניינים המדעיים בספר אינם נכונים. אלא שטענה זו עלולה להתקבל באופן שלילי על ידי בני דורו, ובפרט ע"י הכנסייה ומי שהושפע ממנה, הסבורים כי לא תתכן טעות מדעית בכתובים. אך עבור יש"ר אין זה המדד לאמתת הכתובים אלא העובדה שמקורם בחוויה נבואית וקבלתם כהסכמה על ידי עם ישראל; אבל זה לא דבר שכולם יכולים להבין. בנוסף, צריך לזכור שהספר נכתב בזמן משפט גלילאו גלילאו. והשווה לעמדת הרמב"ם ביחס לקולות הגלגלים בנבואת יחזקאל, ראה מ"ש עופר אליאור במאמרו (ובשאר מחקריו בנידון): O. Elior, "The Conclusion Whose Demonstration is Correct is Believed": Maimonides on the Possibility of Celestial Sounds, according to Three Medieval Commentators", *Revue des études juives*, 172 (2013), pp. 283-303.

³⁹¹ אלים, עמ' 61. וראה עוד לעיל, הע' 140.

בנובלות חכמה³⁹⁴, יש"ר מתאר את הבריאה בעקבות רבי ישראל סרוק³⁹⁵, על ידי המושג 'שעשוע',

כתנועה:

"אמרו חכמי האמת שהיית העולמות היתה ע"י השעשוע... ונשתעשע בעצמו והבהיק והבריק מתוכו אל תוכו. ומאותו **נענוע שכלי והתנוצצות רוחני או אלהי** מחלקי עצמו אל עצמו, הנקרא 'שעשוע', נפוצו מעיינותיו חוצה, כדמיון ספוג מלא מים שכשמתקמץ או מתקבץ נסחטים מימיו, ומים רבים מן המקדש מפכים, והם כזרע לעולמות".

כפי שנראה בהמשך, יש"ר עושה שימוש במונחים פילוסופים כשהוא מבאר מושגים קבליים; למשל, כאן יש"ר מדבר על 'נענוע שכלי', קרי 'תנועה מחשבתית, תודעתית'. כמוכן שהכל הוא בדרך משל, אך יש כאן תיאור של 'תנועה אלוהית' פנימית המתרחשת, כביכול, בצורה תודעתית. על כל פנים, אנו רואים שגם כאן הבריאה, במישור הקבלי, מופיעה כמו במישור המדעי-פילוסופי אותו יש"ר מתאר באריכות בספר אלים, בצורה תנועתית³⁹⁶. מעניין כי יש"ר, לאחר שמצטט את גלינוס ואריסטו בשאלה על תנועת העולם, בספרו 'מעין חתום'³⁹⁷ מוסיף כי יש משם הוכחה גם לענייני הלכה:

"... מבוארים הדברים עד שצדקו בדבריהם רבתי ומורי זקני ואבלי, הגאונים המופלגים בתורה, שבטלו ופסלו דברי הטועים ברוחות ומשתבשים בהבנת כמה משניות וסוגיות שחושבים שדרך ימין או כדרך שאנו, בני ברית, כותבים. והם הראו בראיות נצחיות מהתלמוד ומגדולי הפוסקים והמפרשים שהוא להיפך, שדרך ימין הוא כשהצד השמאלי נמשך ונגרר אחר הימני וכך צריך לעשות בנענוע הלולב ובספר תורה ובהדלקת נר חנוכה, כמו שאמרו ז"ל 'כל פונות [צ"ל פינות - שיי"א] שאתה פונה לא יהו אלא דרך ימין'³⁹⁸, וכמו שהאריכו בספריהם. **ולא הבאתי זה הענין לבררו מהנאמרים שהאמת עוזרת ואינה נעזרת**³⁹⁹, **אלא לחזק הדברים**".

³⁹² דבר זה אינו מונע מתלמידו, ר"ש אשכנזי, לראות ב'היולי' רעיון חשוב ומרכזי ביהדות מחד (תעלמות חכמה, דף נה-א, נט-א), ולזהותו אם ה'אין' של המקובלים מאידך (שם, דף מט, ב), וכדאי להשוות זאת עם תורת הר"י סרוק לפיה ה'טהירו' נקרא חומר היולי (ראה י' אביב, 'קבלת האר"י', הוצ' מכון בן-צבי, ירושלים, 2008, ח"א, עמ' 243).
³⁹³ ואין זה בכדי שהוא מקבל השראה מהקבלה כדי להבין לעומק את האסטרופיזיקה, ראה לעיל בסוף הע' 386 מ"ש בספר אלים, עמ' 292-293. כבר עמד על נקודה זו הרב 'היזר', דוד כהן, שכתב (האמונות והדעות עם דרך אמונה, כרך א, הוצ' נר דוד (אריאל), ירושלים, תשע"ד, עמ' לט): "בתקופה החדשה האיטלקית הגאון הפלוסוף ר' יש"ר דילמדיגו מקאנדיא מייסד הפלוסופיה היהודית החדשה בסי' אילים היה רב גדול וגאון בהלכה וחוקר הטבע שיסד את הפלוסופיה היהודית על מדעי הטבע החדש ועל החכמה הפנימית". ובמקום אחר (חוג הראי"ה, כרך ב, מכון נר דוד, ירושלים תשע"ט, סדר ג, שיעור שישי, עמ' צא), מוסיף: "התנועה עומדת בראש הפלוסופיה של חכמת הטבע החדשה וכמו בספר 'אילים' להיש"ר מקנדיא. וגם בחכמה הפנימית, מיסודו של ר' ישראל סרוק, בראשה תורת השעשוע האלוהי של האין סוף, התנועה מעצמו לעצמו. כמובא ב'נובלות חכמה', בקבלת הר"י סרוק, וספר 'שבר יוסף' להיש"ר, וכן ב'עמק המלך' שער שעשועי המלך. וזו תורת התנועה, העליונה, הקדושה, המיטפיסית, תורת האצילות. כמו בחכמה העתיקה, הכל נג. הוא העומד בראש התנועות של המקצועות המיוחדים, תנועת הסוציאליזם, התנועה הציונית וגם תנועת המוסר. ממרחק תביא לחמה".

³⁹⁴ עלה ב, עמ' 3 במהד' בקר (ירושלים, תשס"ו).

³⁹⁵ על השעשוע כביטוי לצמצום אצל ר"י סרוק – ראה י' אביב, 'הניל' בהע' 392, עמ' 242.

³⁹⁶ ראה עוד נובלות חכמה, עלה ב (עמ' 3 במהד' בקר): "...שכל ההיות נעשו ע"י תנועה".

³⁹⁷ ספר אלים, עמ' 389.

³⁹⁸ ראה תלמוד בבלי, יומא דף נח, ב (ושם יז, א), וכן זבחים דף סב, ב. ראה עוד: רמב"ם, משנה תורה, הלכות תפלה, פרק יד, הלכה יג, ושו"ת אבקת רוכל, סי' טו.

³⁹⁹ מצאתי כי ביטוי זה מופיע גם בספרו של החכם הקראי אהרן בן אליהו מניקומדיה, 'עץ חיים' (מהד' פ' דאליטש, לייפציג, 1841), פרק א, עמ' 5: "...העקר פרח וכי האמת עוזרת ואינה נעזרת והאמת תעיד על עצמה..." וכן אצל הרב יעקב עמדין בשו"ת שאילת יעבץ (חלק ב, סימן קמב): "כי הלא האמת עדות לעצמה בטוב טעמה עוזרת ואינה נעזרת".

אצל יש"ר, העולמות מתחברים, המדע החדש עם הקבלה וההלכה – הכל נע לאותו כיוון: לדבקות. בעקבות זאת, מובן למה, אחרי דיון ארוך בשאלה, ר' שמואל אשכנזי, בשם יש"ר, מתקשה לדחות את תפיסת ה'בריאה המתחדשת' באופן מתמיד, כי "...מלך חי וקיים...מחדש בטובו בכל יום תמיד מעשה בראשית"⁴⁰⁰, שנמצאת אצל כמה ראשונים⁴⁰¹, משום שמאד מסתבר כי הכל בתנועה מתמדת⁴⁰².

נראה כי המניע המרכזי להתלבטות בעניין הזה – כך לפחות מציג זאת ר"ש אשכנזי – הוא חירות הא-ל, קרי אי-כפיפותו למערכת כלשהי, דבר המתבטא עבורנו בהיותו נשגב וממילא בחוסר היכולת שלנו להבינו. ובכן, כדי להבין את רצונו, צריך להיות האלוה עצמו, וזה לא ייתכן. יש"ר עצמו אומר⁴⁰³ כי כל מה שנוכל לומר על רצונו הוא בדרך השאלה, כלשון בני אדם, ואין לנו השגה בו:

"המתנשא מימות עולם שזכרנו מעודו רצה בבריאת העולמות אשר ברא **שיצאו לאורה בזמן שיצאו**, וזהו שאמרו חכמים (שם) שעד שלא נברא העולם היה הוא ושמו בלבד, לפי שאי אפשר לדמות שינוי רצון והתחדשות מחשבה בבעל הרצון שהוא בתכלית הפשיטות. ובאומרי 'בעל הרצון' אל תדמה בנפשך שרצונו כרצוננו חלילה, **כי לא ישתוו כל השמות והפעלים הנאמרים בבורא ובברואים אלא בשתוף השם לבד, שאין לנו דרך אחר להסביר**

דומני כי זהו ביטוי קרוב לזה שמשמש בו תדיר רבי חסדאי קרשקש 'האמת עד לעצמו ומסכים מכל צד' ומביע תפיסה לפיה ה'אמת' אינה תכלית אלא 'כלי' שלא צריך אישור חיצוני, ויש עוד להאריך בזה, אך אין כאן מקומו.

⁴⁰⁰ מתוך ברכת קריאת שמע בתפילת שחרית.
⁴⁰¹ כמו רבי אברהם אבולעפאי בספרו "סתרי תורה", סוד ד', עמ' 114-121 (במהד' שבעריכת א' גרוס, הוצ' ברזני, ירושלים, 2001); או רבי יוסף אבן קספי בפירושו למורה נבוכים, חלק ב, פרק יג; וכמו כן נחלקו החוקרים האם הרב חסדאי קרשקש החזיק בדעה זו באור ה', מאמר ג, חלק א, כלל א, פרק ה. לדעת ז' הרווי (*Physics and Metaphysics in*) מורכבת יותר - S. Feldman, "The Theory of Eternal Creation in Hasdai Crescas and Some of his Predecessors", *Viator* II (1980), pp. 289-320. ראה עוד בנידון ז' הרווי, "A Third Approach to Maimonides' Cosmogony-Prophetology Puzzle", *The Harvard Theological Review*, vol. 74, no. 3 (Jul., 1981), pp. 294-297 ובפרט, שם, הע' 23-24 ביחס ליש"ר. וראה עוד: Brian Ogren, *The Beginning of the World in Renaissance Jewish Thought* - *Ma'aseh Bereshit in Italian Jewish Philosophy and Kabbalah*, 1492-1535, Brill, Leiden-Boston, 2016

⁴⁰² הרבה נבוכו בהבנת דעתו של יש"ר אודות נצחיות העולם והבריאה. יש"ר סבור, וכן כותב ר"ש אשכנזי בשמו, כי **דעת רבי אברהם אבן עזרא** היא שהעולם קדמון, וכי זה יכול להסתדר עם הפסוקים (נובלות חכמה, דף ו, ב). אגב, הרבה סברו כך לפניו ואחריו, כמו ר"י אברבנאל (גם בפירושו לפר' בראשית וגם בספרו 'מפעלות אלוהים', מאמר ב, פרק ב, דף יג, א, במהד' לבוב, תרכ"ג), רבי דוד עראמה בספרו 'פירוש על הרמב"ם' (אמסטרדם, 1706, דף ט, א), ואף רבי יהודה מוסקטו בפירושו לכוזרי (מאמר א, אות סז) מסתפק בדעתו של ראב"ע (כמובן שכל אותם הוגים חולקים על ראב"ע, וכל הדיון הוא אודות דעתו). ממילא, הוא לא רואה כפירה ממשית במי שאינו מאמין בחידוש העולם ובבריאה 'יש מאין' (ראה נובלות פא, א – צד, ב). כאן הוא דן בעיקר על הלגיטימיות של התפיסה מבחינה דתית (נובלות חכמה, דף צב, א-ב ודף צו, א). ראה עוד מה שכתב על כך עופר נחשון בעבודת ה-M.A. שלו: "האל, העולם והנעלם - תכלית בריאת העולם במחשבתו של רבי יוסף שלמה דלמדיו רופא ובמחשבה היהודית בימי הביניים", בהנחיית פרופ' ש' רוזנברג (האוני' העברית, ירושלים, תשס"ז-2006), עמ' 48. כאן המקום להודות לו מקרב לב ששלח לי העתק למייל. על כל פנים, לעומת זאת, **לדעתו יש לקבל את פשוטו של מקרא וכי העולם נברא בזמן מסויים ותו לא** (נובלות חכמה, דף קז, א-ב). ר"ש אשכנזי מנמק זאת כך (נובלות חכמה דף צ, ב): חייבים לקבל את פשוטו של מקרא שהעולם נברא, כי אחרת אפשר לפרש גם את הניסים בצורה אלגורית והניסים הם אחת ההוכחות החזקות ביותר לבחירה בעם ישראל ולנתינת התורה. כמו כן, ר"ש אשכנזי מביע הרבה סייגים ומקשה לא מעט קושיות פילוסופיות על השקפה זו של 'בריאה מתמדת' (נובלות חכמה, דף פ, א ואילך). ויחד עם זאת, לדעת ברזילי **יש"ר**, עמ' 198-203 כל זה מהווה כתיבה אוזרתית ודעתו ה'אמתית' של יש"ר היא שהעולם מתחדש תמיד (ונראה כי בעקבותיו – הגם שאינו מצטטו – נמשך ע' נחשון, שם, עמ' 50-49). וכבר העיר על בעייתיות תפיסת ברזילי בעניין מ' שפירו: Marc B. Shapiro, *The Limits of Orthodox Theology – Maimonides' Thirteen Principles Reappraised*, The Littman Library of Jewish Civilization, Oxford (Portland, Oregon), 2004, p. 26. Y. Tzvi Langermann, "Proclus Revenant: The (Re-)Integration of Proclus into the Creationism-Eternalism Debate in Joseph Solomon Delmedigo's (1591-1655) *Novelot Hokhma*", in Danielle Layne & David D. Butorac (eds.), *Proclus and his Legacy*, De Gruyter, Berlin, Boston, 2017, p. 375-390.

⁴⁰³ נובלות חכמה, עלה א, מהד' בקר, עמ' 1.

לשכל ולהודיע בעמים עלילותיו כי אם בלשון בני אדם⁴⁰⁴, ועל זה אמר הנביא (ישעיה נ"ה)

יכי גבהו שמים מארץ כן גבהו דרכי מדרכיכם ומחשבותי ממחשבותיכם'. וזה תזכור בכל מה שידובר עליו ועל פעולותיו".

דברים אלו הולמים את מה שכותב ר"ש אשכנזי כי לא ניתן לדעת את תכלית הבריאה⁴⁰⁵:

"מהו התכלית האחרון כמו שביאר הרב המורה... לא נוכל לשער".

אך, מאידך, ר"ש אשכנזי תוקף את הרמב"ם על כך שטען כי לא ניתן להבין את הרצון האלוהי⁴⁰⁶:

"אלא שהרב המורה לא נחה דעתו בכל זה ועוד ידו נטויה שהשאלה עדיין במקומה ומקשקשת

כפעמון⁴⁰⁷ במוחו, קיש קיש קריא⁴⁰⁸ שמה התכלית... ואין טעם לרצונו שזה נעלם מכל בריה".

ברם, דומני כי פתרון הדבר פשוט: אמת כי אי אפשר לאדם להשיג את "מהו התכלית האחרון", זה

נעלם משכל האדם, אך יחד עם זאת, אין זה אומר כי אין טעם לרצון האלוהי!

וכפי שהוא כותב בעצמו⁴⁰⁹:

"אם יאמר לך אדם אני יכול לעמוד על סדרו של עולם, אמור לו אחר מלך מלכי המלכים

אתה יכול לעמוד? וכי⁴¹⁰. ואם על סדר הברואים אמרו כך, כל שכן, על הבריאה עצמה

והתחלתה כי לו לבדו יתברך שמו נתכנו עלילות".

ר"ש אשכנזי, בעקבות יש"ר, נאמן כאן למבואר בחז"ל⁴¹¹ כי "כל המסתכל בארבעה דברים רתוי לו

כאילו לא בא לעולם: מה למעלה, מה למטה, מה לפניו, ומה לאחור". ויחד עם זאת, טעם בריאת

העולם, לדעתו, אף הוא מבואר בחז"ל⁴¹² כי העולם נברא בשביל ישראל. ומבאר ר"ש אשכנזי –

באופן שונה ממה שנמצא בכתבי יש"ר – שזה משום שעם ישראל הוא 'חכם', וזו סגולתו⁴¹³:

"גיליתי דעתי שמסכים עם... חז"ל שדרשו בראשית בשביל ישראל שנקראו ראשית תבואתו⁴¹⁴,

וכן אמרו "בהבראם בשביל אברהם"⁴¹⁵, האדם הגדול⁴¹⁶, כי אין חפץ ה' בכסילים ושפלים⁴¹⁷ ורק

⁴⁰⁴ דברים דומים, אם כי בניסוח יותר נוקב, כותב ר"ש אשכנזי בנובלות חכמה דף מ,א: "וכאשר תעיין בשכלך בכל השמות והפעולות שנאמרו בשי"ת (=בה' יתברך), תמצאם כולם שהם מושאלי אלינו". כלומר שאלת התארים האלוהיים אינה מתחילה כלל משום שהכל הוא 'מושאל אלינו' בני האדם, קרי הכל במישור המשל האנושי, עברנו.

⁴⁰⁵ נובלות חכמה דף פב,ב.

⁴⁰⁶ שם.

⁴⁰⁷ ע"פ בבלי סוטה דף ט,ב.

⁴⁰⁸ ע"פ בבלי, בבא מציעא דף פה,ב.

⁴⁰⁹ נובלות חכמה, דף פג,ב.

⁴¹⁰ ע"פ ילקוט שמעוני איוב רמז תתקיד: "אם יאמר לך אדם יכול אני לעמוד על סדרו של עולם, אמור לו אחרי מלך ב"ו אי אתה יכול לעמוד אחרי מלך מלכי המלכים הקדוש ברוך הוא עאכ"ו" וזה לקוח מבראשית רבה (תיאודור-אלבק), פרשת בראשית פרשה יב: "אם יאמר לך אדם יכול אני לעמוד על סדר העולם, אמור לו כי מה האדם שיבא אחרי המלך (קהלת ב יב) אחרי מלכו שלעולם מלך מלכי המלכים הקדוש ברוך הוא", ובמקבילתה בקהלת רבה (וילנא) פרשה ב.

⁴¹¹ חגיגה, פרק ב, משנה א, ובבבלי, שם, דף יא,ב.

⁴¹² מדרש תנחומא (בובר), פרשת בראשית, סימן ג: "אמר ר' יהודה בר שלום בזכות ישראל נברא העולם, מקדם ברא אלוהים אין כתיב כאן, ומתחילה אין כתיב כאן, אלא בראשית, מהו בראשית, אלו ישראל שנקראו ראשית, שנאמר "קדש ישראל לה' ראשית תבואתה וגו'" (ירמיה ב,ג), מנין ממה שקרינו בענין בראשית ברא אלוהים וגו'".

⁴¹³ נובלות חכמה דף פ,ב-פא,א.

⁴¹⁴ ע"פ ירמיהו ב,ג.

⁴¹⁵ ע"פ בראשית רבה (וילנא) פרשת בראשית פרשה יב סימן ט: "אמר רבי יהושע בן קרחה בהבראם באברהם בזכותו של אברהם... ברא הקדוש ברוך הוא את עולמו בשביל זכותו של אברהם"

⁴¹⁶ ע"פ יהושע יד,טו.

⁴¹⁷ ע"פ קהלת ה,ג וראה בבלי, בבא מציעא, דף פה,ב.

לפקחים חפץ, ואפילו אחד מאלף⁴¹⁸ ימצא משכיל דורש את אלוהים⁴¹⁹ לזה דווקא יכול וכו' ש
 ז"ל⁴²⁰: "כל העולם כולו לא נברא אלא לצוות לזה". ובהיות תורתנו הקדושה מחכימת פתי
 (תהלים יט, ח), שיש לה סגולה זו, כמ"ש הרב המורה בח"ג פ' יג, שנקרא ספר תורה על "שמיישר
 כל מתיישר אל הכוונה"⁴²¹... ובקוראו הילד בספר בראשית יפקחו עיניו, והיה כאלוהים⁴²² מבין
 באלוהיות יותר מזקן בן ע' שנה ביניהם⁴²³. וזאת התורה אשר שם משה⁴²⁴ לראש גויים תשימנו,
 בעניין הכנת קנין השלמות הנפשי, שהוא עץ חיים למחזיקים בה⁴²⁵, ואכל וחי לעולם⁴²⁶."

ישנה כאן תפיסה אליטיסטית שאינה עולה בהכרח קנה אחד עם שאר דברי יש"ר ולא נתפלא לקרוא
 בהמשך דבריו כי ילדים יהודים הם תמימים הרבה יותר מילדי 'המתפלספים' וכי הקבלה
 והפילוסופיה סותרות:

"כמו שכל האוכל בימי עלומיו⁴²⁷ מעץ הדעת טוב ורע שהן הטבעיות⁴²⁸... ירים ראש⁴²⁹... ביתר
 שאת ויתר עוז⁴³⁰... ששתי אוצרות זו לזו, הפילוסופיאה והקבלה, וכשזו יורדת, זו עולה. עם
 זאת, יתרומם כל חסיד⁴³¹, וצדיק באמונתו יחיה⁴³²."

עבור ר"ש אשכנזי, לעומת מה שניתן לקרוא בדברים המיוחסים ליש"ר עצמו, לא רק שאין ייתרון
 לקבלה, מלבד זאת שהיא מביאה אל החסידות, אלא שבגללה יורדת קרנה של הפילוסופיה הנותנת
 לילדי המתפלספים ייתרון גדול על בני היהודים. וממילא יורדת קרנה של היהדות בעולם ומתפספס
 הייעוד של הבריאה: סגולת ישראל שאמורה להוביל את העולם לידי הכרה, עשייה ודביקות בטוב⁴³³.

רואים אם כן, כי משותפות ליש"ר ולר"ש אשכנזי השאיפה לדביקות מחד, והשאיפה להחזרת קרנה
 של היהדות לקדמת במת העולם, מאידך. אלא שהם נראים חלוקים ביחס לדרך.

⁴¹⁸ ראה ויקרא רבה (מרגליות) פר' ויקרא, פר' ב: "בנוהג שבעולם אלף בני אדם נכנסין למקרא, יוצאין מהן מאה. מאה
 למשנה, יוצאין מהן עשרה. עשרה לתלמוד יוצא מהן אחד. הה"ד אדם אחד מאלף מצאתי אשה בכל אלה לא מצאתי
 (קהלת ז, ח). אדם אחד מאלף מצאתי. זה אברהם..."

⁴¹⁹ ע"פ תהלים יד, ב ושם נג, ג.

⁴²⁰ בבלי, ברכות דף ו, ב.

⁴²¹ ספר מורה הנבוכים חלק ג פרק יג [בתרגום אבן-תבון]: "וכשתתבונן בספר ההוא המישר כל מתיישר אל הכוונה ולזה
 נקרא תורה, יתבאר לך זה הענין אשר אנחנו סובבים סביבו מתחלת מעשה בראשית עד סופו". והשווה לתהלים (קיט,
 קכח): "כִּן כָּל פְּקוּדֵי כָל יִשְׁרָתִי כָּל אֶרֶץ שְׁקָר".

⁴²² ע"פ בראשית ג, ה.

⁴²³ והשווה לדברי הרס"ג בספר האמונות והדעות, בהקדמה: "...מנעו שנעזוב ספרי הנביאים לצד ושנסמך על מה שיצא
 לכל אחד ואחד בעדת עצמו בהעלותו על דעתו התחלות הזמן והמקום, כי כל המעיין מן הצד הזה אפשר שימצא ואפשר
 שיטעה, ועד שימצא יהיה בלא דת..."

⁴²⁴ ע"פ דברים ד, מד וראה בבלי, ע"ז דף ב, ב ושם מנחות דף נג, ב.

⁴²⁵ ע"פ משלי ג, יח וראה עוד אבות ז, ו ובבלי, תענית, דף ז, א.

⁴²⁶ ע"פ בראשית ג, כב.

⁴²⁷ השווה לאיוב לג, כה.

⁴²⁸ השווה לפירוש הרס"ג לבראשית ג, א (מהדורת פרופ' משה צוקר, ניו יורק – ירושלים, תדש"ס) המפרש 'דעת טוב ורע'
 כחוסר ידיעת 'הטובות והדעות החלקיות', ובאופן דומה ליש"ר כתב הרמח"ל בדעת תבונות, פ"י קכו.

⁴²⁹ השווה לתהלים קי, ו-ז: "יִדְּוּ בְּגוֹיִם מֶלֶאךָ גּוֹיֹת מִחַץ אֶשׁ עַל-אֶרֶץ רַבָּה. מִנְחַל בְּדֶרֶךְ יִשְׁתָּה עַל-צֵן יָרִים רָאשֵׁי".

⁴³⁰ ע"פ בראשית מט, ג.

⁴³¹ ע"פ הפיוט 'נשמת כל חי' בנוסח אשכנז: "וּבְלִשׁוֹן חֲסִידִים תִּתְרוֹמֵם".

⁴³² ע"פ חבקוק ב, ד.

⁴³³ אם נקבל את ההנחה לפי ר"ש אשכנזי הוא דמות ספרותית בדויה, ניתן לקרוא כאן ביקורת של יש"ר על תפיסת
 הקבלה והפילוסופיה כאנטיטטיות, ובכך שיש שאינם מצליחים ליצור סינטזה ביניהן וזה מה שמוריד את קרנה של
 היהדות וממילא יכולת השפעתה בעולם. יש לציין, יחד עם זאת, כי במקום אחר (נובלות חכמה, דף מא, א), ר"ש אשכנזי
 הולך בעקבות רבו ונותן בכורה לקבלה על פני שאר החכמות.

עבור ר"ש אשכנזי הדביקות היא **שכלית בעיקרה** והחווייה נובעת מכך, ולכן לימוד התורה בלי פילוסופיה – מביא לידי חסידות אך לא משיג את המטרה האוניברסלית של הבאה לידי ביטוי את הסגולה הישראלית; ולכן, לדידו, כשעולה קרנה של הפילוסופיה יורדת זו של הקבלה וכן להיפך, ורק **איזון מדויק** בין השתיים היא הדרך הישרה. כך, בהגהה על דברי יש"ר בנובלות חכמה⁴³⁴, כותב ר"ש אשכנזי⁴³⁵:

"וכבר הקדמתי והודעתי שרוב מה שנכתב כאן הוא כמעט מלה במלה לקוח מספרי תלמידי

האר"י ולכן אל יתפוש בנו הפלוסוף בדברינו אלא אם דעתו יפה יפרש ויטה אותם לדעת

הפלוסופיים האמתיים, וישא ברכה מאת ה"י.⁴³⁶

לעומת זאת, עבור יש"ר עצמו – כך נראה מהדברים המיוחסים לו בלבד – הדביקות היא חווייתית-אקסטטית בעיקרה⁴³⁷, ואינו חושש להשען לגמרי על דברי המקובלים בכל מיני עניינים, בתנאי שמבינים אותם לעומק, ואלו מרוממים את האדם⁴³⁸.

כמובן, יחד עם זאת, יש לו שאיפה לחנך את כל היהודים לדעת כל חכמה אפשרית⁴³⁹.

לדעת יש"ר הקושי נמצא כאשר האדם מתחנך, מבחינה אמונית, על ברכי הפילוסופיה – אז לא ישיג אושר⁴⁴⁰.

דוגמא יפה לכך, צוינה באנציקלופדיה התלמודית⁴⁴¹ בה העתיקו קטע מאגרת הרמב"ן אודות היחס הנכון למורה הנבוכים והדנה, בין השאר, בשאלת לימוד החכמות החיצוניות. איגרת זו מודפסת על ידי יש"ר (יחד עם אגרת תימן ואיגרת על תחיית המתים לרמב"ם) בסוף ספר 'תעלומות חכמה'; אלא שמסתבר כי יש"ר ערך בה שני שינויים קלים, המבטאים נאמנה את השקפתו.

הנה דברי הרמב"ן ובסוגריים מרובעות הוספות יש"ר:

⁴³⁴ עלה יט.

⁴³⁵ נובלות חכמה, דף קכו, ב.

⁴³⁶ לפי י' מאירסון (הנ"ל הע' 221) "גם במקרה זה רש"א כתב שיש"ר העתיק את דבריו מתלמידי האר"י ולא כתבם מעצמו על מנת להתמודד עם קושי שבא מתחום המדעי. רש"א כתב זאת על מנת להצדיק את חוסר 'הדיוק המדעי' בספר". ובהע' שם מוסיף מאירסון: "נראה כי הקושי היה בתחום היחס בין נקודה הנדסית לנקודה טבעית. בעמוד הקודם כתב יש"ר שהנקודות ההנדסיות מתקבצות לכדי נקודה טבעית. על דברים אלו העיר רש"א: "לכאורה נראה זה שקר אבל מה אעשה שכן נמצא בלמודי האר"י וכן בפרדס... והמחבר כתב לפי דעתם". אולם ייתכן שהקושי אליו מתייחס רש"א הוא בדברים שכתב הוא עצמו בהגהה: "ומכאן שורש מה שאומרים אין רקות נמצא שהוא [=האור הקדמון] מתפשט בכל הדברים". אם אפשרות זו נכונה הרי שרש"א כתב את הדברים שהובאו בגוף הטקסט ביחס לדברי עצמו שאין טעם להתווכח איתו על בסיס מדעי כי כך יוצא במפורש מכתבי תלמידי האר"י".

⁴³⁷ הדברים קרובים למה שרודולף אוטו מכנה: "Mysterium tremendum et fascinans". ראה: Leon Schlam, « Rudolf Otto and Mystical Experience », *Religious Studies* vol. 27, no. 3 (Sept., 1991), pp. 389-398.

⁴³⁸ כפי שכותב מפורשות בכמה מקומות בספר אלים, במצרך לחכמה, ועוד. ראה למשל הע' 386, לעיל.

⁴³⁹ ראה אלים, עמ' 132 (בהקדמה לימיעין גנים). כדאי להזכיר כאן את דברי הרב סופר שכתב במכתב ("אגרת הגאון רבינו משה סופר זצ"ל בעל חתם סופר", מודיעה, עג, שנה שביעית, גל' א (מרחשוון תשל"ז), עמ' כא): "יקרו עלי יקרתם דברי היש"ר מקאנדי, התורה אמת והחכמה, ושני אמתיים לא יכחישו זה את זה... בתנאי ש... נלמוד... ממקור מים חיים את ד' ומתורתו...".

⁴⁴⁰ אלים, עמ' 93: "שכל עוד שתוסיף לקרוא בספרי הפילוסופים תחסר מידיעתך ותתעצב אל לבך ותדאג לאחריתך עד שתקוץ בחייוך. וראה והתבונן בספר תהילים שחבר דוד מלך ישראל שאין בו אלא דברי שיר וזמירות, לא חכמה מדינית ולא מחקרית ואלוהית, עם כל זה, בהיותו כולו שבחות לאל יתע' בתורתו יגהו יומם ולילה כל האמות שבעולם... ואילו ספר איוב המיוחס למשה רבינו, ואין בכל הכתובים ספר מלא חכמות ותעלומות כמוהו, אינם קוראים בו כי אם בטי' באב שהמוסכם אצל הרוב הוא שהדורש את ה' ודבריו האלוהיים מעל ספרי הפילוסופים כדורש את החיים בבית הקברות... לכן אל תטוש תורת אמן. וטוב שתהיה כסומא הנשען על הפקח הבריא שינהגך לשלום וישר לפניך דרכך בלי מכוול משתתור אחרי עיניך ותשען על שכלך, והגוף באבן רגלך, ותפול בפחת. שאורח חיים אם תפלט בלי נר מצווה ותורה נעו מעגלותיה, לא תדע דרכו. לכן, קבל האמת ודרוש אותה מעל ספר התורה, אז תלך בדרך ישרה, ואת ה' אלוהיך תירא".

⁴⁴¹ כך טו, ערך 'חכמות חיצוניות', המתחיל בטור נה, מתוך 'פרוייקט השו"ת' (גרסה +28) מבית אוניברסיטת בר-אילן.

"תיקון הגוף ומישור הנהגת האדם הוא העסק במשנה ובתלמוד, כי לימוד התורה יועיל לעצמו, ולחכמים שכמותו, ויועיל לעמי הארץ, כי ימשכם לדרכי התורה והמצוות, שאחריו ינהגו ההמון ביראת שמים ובלא פקפוק וספק באמונת ה', ואשר יסיר לבו מזה ויתעסק בדברים ההם [בפלוסופיה בלבד], יסיר מעליו עול תורה ויראת שמים, עד שלא יחוש לעזיבת התורה והתפלה, ואם יאמרו אותם בני אדם המתעסקים באותם הדברים - דרכי הפלוסופיה - כי היא דרך סלולה ובה ישיגו ידיעת הבורא, לא תאבה ולא תשמע להם, כי הם מכזבים, ולא תמצא יראת חטא ענוה וקדושה אלא באותם המתעסקים במשנה ובתלמוד [ובחכמה יחד, ולא בדברי חכמה בלבד]. ואף מגדולי הראשונים שנתעסקו בחכמת הפלוסופיה, יש דברים שנטו בהם מהאמת אחר חכמה זו, וקל וחומר לשאר אדם".

הוספות אלו לא מופיעות במקום אחר⁴⁴² והם פרי ידיו של יש"ר. אלו הולמות יפה את תפיסתו כי לימוד של פילוסופיה לבד לא רק שאיננו נושא פירות, אלא לא מביא לידי דביקות באלוה ואין ביכולתו להעניק משמעות 'אמתית' לחיים. כמו כן, גם לימוד התורה בלי ידיעה כללית של החכמות, אינו מספיק כדי להשיג את המטרה לשמה נברא האדם הישראלי: לבטא את סגולת ישראל ולהביא את העולם לדביקות באל, לעשיית טוב.

4.5 קבלה פילוסופית?

חרף הצהרתו של תלמיד יש"ר, ר' שמואל אשכנזי, כי:

"המחבר⁴⁴³ נראה שהביא [הדבריי] כמו שמצאם אוי' [ת] באות מלה במלה וכן ראיתי בקונטרסי [ש] שבאו מא"י ולכן לא תקנם כפי חכמתו בפילוסופי' [ה] ורפואה כי לא עשה חיבור רק ילקוט".⁴⁴⁴

כלומר, לפי ר"ש אשכנזי, מה שהודפס ב'נובלות חכמה' הוא 'נאמן למקור', כי יש"ר רק העתיק את דברי ר"י סרוק והקונטרסים הקבליים מארץ ישראל שהיו בידו, פרסם אותם, ותו לא. אלא שמכלל לאו אתה שומע הן, וישתיים זו שמעתי⁴⁴⁵: (א) כי לו יש"ר היה כותב **חיבור** (ולא 'ילקוט') בעצמו, היה זה שילוב של קבלה ופילוסופיה (כפי שעשה ר"ש אשכנזי בעצמו בהערותיו לנובלות חכמה). (ב) יש 'לתקן' ולעדכן את המשלים הקבליים לפי המדע והרפואה המודרניים.

⁴⁴² כפי שכתבו עורכי האנציקלופדיה בהע' 173, שם: "במצרף לחכמה שם הוספה יחידית שאין לה סמוכין במקור אחר, והיא: "במשנה ובתלמוד ובחכמה יחד ולא בדברי חכמה בלבד", אבל בתשו' רה"ג שבכל המקורות דלהלן הוספה זו (וכן זו של הציון 171) ליתא, והם: אגרת הרמב"ן הנ"ל ע"פ כת"י ברסלוי שפורסם ע"י פרליס במונטשריפט כרך ט (1880) עמ' 184; שלשה כת"י אחרים של אגרת הרמב"ן: מינכן 338, פארמא 939 ומנטובא 128; ס' מנחת קנאות לר' אבא מרי ס"י צ (וכן בס' הירח שם פ"ב), תשובות הריב"ש ס"י מה, הכותב בעין יעקב חגיגה יד, וכן ליתא באגרת רה"ג השלמה באוצה"ג סוף חגיגה. ועיי' עוד פרשל סיני תשל"א עמ' קפ...".

⁴⁴³ = יש"ר.

⁴⁴⁴ תעלמות חכמה, דף ס, ב.

⁴⁴⁵ ע"פ תהלים סב, יב.

אלא שאם נתבונן בעלים שבנובלות חכמה⁴⁴⁶ ונשווה אותם לדרושים אחרים של מהר"י סרוק, הן כפי שמופיעים אצל יש"ר עצמו (ב'קונטרס קבלת מהר"ר ישראל סרוק', למשל⁴⁴⁷) והן אצל אחרים⁴⁴⁸, נראה כי בנובלות חכמה (וגם חלקים ניכרים של 'שבר יוסף') ישנם שינויים לא מעטים.

בלי להכנס כאן לאיפיונים של קבלת סרוק ולתפיסותיו הקבליות של יש"ר בנובלות חכמה, שדורש מחקר שלם כשלעצמו, נציין כאן כמה הבדלים בולטים ביניהם, לשם ההמחשה: ר"י סרוק מדבר בתיאורי הבריאה שלו על יציאה מן הכח אל הפועל, לעומת יש"ר שמדבר על יציאה מן הכח לאורה⁴⁴⁹ (מה שגרם לר"ש אשכנזי לפתח דרוש שלם על מהות האור⁴⁵⁰). כמו כן יש"ר מסביר את הישעשועי 'כ'נענוע', תנועה שכלית, כאמור לעיל, ומחדש מושג ייחודי - 'כח דכח'. כפי שכותב⁴⁵¹:

"וזהו ש'שמהנענוע' או 'שעשוע' נולד כח שיעור החקיקה, היינו כח דכח הדין, שמאותו כח דכח דין נתהווה שיעור החקיקה שהיא התורה בכח, כי עדיין לא יצאו האותיות לאורה כאשר נבאר".

ישנם עוד דוגמאות רבות של שימוש בטרמינולוגיה קבלתי ייחודית המבוססת על תפיסה מטפיזית, אך לא עלינו המלאכה לגמור, ורציני בעיקר להראות שיש ב'עלים' של יש"ר שהובאו ב'נובלות חכמה' חידוש, ואין מדובר כאן בהעתקה של כתבים אחרים גרידא. כמו כן, אפשר לראות כי לא מדובר רק בשינוי סמנטי-טרמינולוגי, אלא בתפיסת עומק המבקשת לקרב את השפה הפילוסופית עם זו הקבלית, אך רק כדי לעזור להבין את הדברים ולקרבתם לשכל. יש עוד דמות רבנית, בת זמנו של יש"ר, שניסה לחבר בין קבלה לפילוסופיה נאו-אפלטונית: רבי אברהם כהן היריריה; אלא שדרכם מאד שונה⁴⁵². וזאת, למרות שמשא אידל כתב⁴⁵³ כי ניתן להשוות ביניהם וכי:

"הפרשנויות הפילוסופיות המסיביות לסוגיהן השונים של קבלת האר"י בכתביהם של ר' אברהם כהן היריריה ור' יוסף שלמה דלמדיגו מקנדיה מבוססות על יסודות הגותיים רנסנסיים".

⁴⁴⁶ כפי שהוציא אותם לאור י' בקר במהדורתו (ירושלים, תשס"ו).

⁴⁴⁷ המודפס אף הוא בספר 'נובלות חכמה'.

⁴⁴⁸ ראה את מאמרה של רונית מרוז על 'אסכולת סרוק', הנ"ל, הע' 232.

⁴⁴⁹ בעלה א', יש"ר מדבר על מחשבה שיוצאת לפועל, אבל אין את מושג ה'כח' בהקשר הזה. הביטוי של 'יציאה מן הכח אל הפועל' מופיע בתור משל בעלים כ"ה, ל"א ול"ו, ביחס לשמות ופרצופים. והשווה למ"ש שם בעלה ל (עמ' 29 במהד' בקר): "ועכשיו נפרש הטעם למה הספירה השנית נקראת בשם 'חכמה', והוא ל' סבות. א' שפירוש מלת 'חכמה' 'כח מה', כלומר שהז' ספירות שהם נכללים בתוך זעירי כנז', שהוא שם מ"ה, למעלה הם בתוך בינה, ובינה היא בתוך חכמה, נמצא ששם מ"ה שהוא בתוך בינה בפועל, היה בתוך חכמה בכח. מפני שכלי בינה שהיה תוך חכמה היה מפסיק בין שם מ"ה לחכמה, ועל כן הוא 'כח מ"ה'".

⁴⁵⁰ להרחבה בעניין זה, ראה באריכות מ"ש דב שוורץ [בריאה, תורה, צדיקות, גאולה: מקורות והשפעות בחסידות, הוצ' אידרא, תל-אביב, 2019, "פרק ב: להשפעת יש"ר מקנדיה [?] על החסידות: האור והאלוהות", עמ' 94-61] שניתח יפה את העניין והשלכתו של שאלת היחס בין החומר לרוח ועל שאלת נצחיות העולם ומקומו של השכל, אצל ר"ש אשכנזי.

⁴⁵¹ נובלות חכמה, עלה ה, עמ' 8 (בהוצ' בקר).

⁴⁵² ראה: נ' יושע, מיתוס ומטאפורה - הפרשנות הפילוסופית של ר' אברהם כהן היריריה לקבלת האר"י, הוצאת מאגנס ומכון בן-צבי, ירושלים, 1994; Alexander Altman, "Lurianic Kabbala in a Platonic Key: Abraham Cohen", *Hebrew Union College Annual*, vol. 53 (1982), pp. 317-355; Giuseppe Saccaro Battisti, "Abraham Cohen Herrera et le jeune Spinoza entre kabbale et scolastique: à propos de la création « ex nihilo »", *Archives de Philosophie*, Vol. 51, No. 1 (janvier-mars 1988), pp. 55-73; Miquel Beltrán, *The Influence of Abraham Cohen de Herrera's Kabbalah on Spinoza's Metaphysics*, Brill, Leiden-Boston, 2016.

⁴⁵³ מ' אידל, "על הקבלה אצל הרב אליהו בן אמוזג", פעמים 74 [חורף תשנ"ח], עמ' 74.

ראשית, הרב היריריה סבור כי יש להנחיל לבני ה'אומה' את הקבלה (לכן כתב את ספריו בספרדית), לעומת יש"ר המתנגד בגלוי לפרסומה, ואינו מעודד את מי שאינו מעוניין בה ללמוד אותה. הקבלה, עבור יש"ר, כאמור, היא כלי להגיע לדביקות בה' ולעשיית הטוב, אך יש דרכים אחרות, וניתן להסתפק באמונה תמימה ובקיום תורה ומצוות יחד עם לימוד שאר החכמות, ובלבד שהאדם ימשיך ללמוד תורה. שנית, ר"א כהן היריריה גיבש פרשנות פילוסופית ניאואפלטונית לקבלה אותה כינה ניסים יושע⁴⁵⁴ 'פילוסופיה ברוח קונקורדנטית' שנשענת על כתבים ניאואפלטוניים וסכולסטיים מחד ועל כתבים של כמה מחכמי הרנסנס מאידך. אצל יש"ר אין כל רמז לכיוון מעין זה. המהלך הדומה היחיד, לזה שהציע הר"א כהן היריריה ביחס לחכמת הקבלה והשוואתה לרעיונות פיתגוריאניים למשל, עושה יש"ר ביחס למוזיקה. בספר אלים⁴⁵⁵ כותב יש"ר כי תובל קין המציא את המוזיקה⁴⁵⁶ אך אומנות זו (שהוא קורא לה 'מדע') נשכחה וזהו "פיתגורס היווני" שהקים אותה מעפרה, על ידי מאמץ רב, אך לא זכה "להיכנס לחדרה", כלשונו של יש"ר. הוא טוען כי פיתגורס גילה שיש אקורדים נעימים לאוזן ואקורדים שאינם, אך לא ידע להסביר את מה שגילה. יש"ר לעומת זאת, מנסה לתת הסברים שונים לתופעה זו⁴⁵⁷. ברם, לא נמצאים מהלכים דומים אצל יש"ר ביחס לקבלה.

אמנם, יש"ר עושה שימוש אחר בשפה הפילוסופית. כאמור לעיל הוא מחדש טרמינולוגיה קבלית הלקוחה מהשדה הפילוסופי בשביל לקרב את הדברים אל השכל⁴⁵⁸, מחד, אך מאידך גם סומך על הידע הפילוסופי והמדעי⁴⁵⁹ של הקורא כדי להסביר לו עניינים קבליים. כך למשל, יש"ר מסביר את הספירות בשפה 'אריסטוטלית'⁴⁶⁰:

⁴⁵⁴ בספרו הנ"ל.

⁴⁵⁵ עמ' 401 ואילך, מעין חתום, אות מד.

⁴⁵⁶ לפי המסורת מספר יוסיפון שמביא ר"י אברבנאל בפירושו לבראשית פרק ד, פסוק כא (ירושלים תשל"ט, כרך א, עמ' קל), ומעין זה בינפוצות יהודה' לר"י מוסקטו (ב"ב וניו-יורק, תש"ס) דף א,ב, למרות ששם מדגיש יותר את דמותו של יובל, כפי שכתוב בפשוטו של מקרא (ברא' ד, כא) כי "יובל... היה אבי כל תופש כינור ועוגב", וכפי שמובא במדרש (בראשית רבה פ"ג, אות ג), וממילא מדגיש פחות את הקצב שיצר תובל קין על ידי הכאת הברזל כהמצאה ראשונית של המוזיקה.

⁴⁵⁷ ראה עוד על כך: Miriam Ben-David Sheer, "Delmedigo's *Sefer Elim* as a Hebrew Source on Music Theory", Unpublished M.A. Thesis, University of Chicago, IL, 1972; I. Adler, "Hebrew Writings Concerning Music in Manuscripts and Printed Books from Geonic Times up to 1800", *RISM*, B/IX/2 (1975), p. 117–26; Don Harrán, *Three Early Modern Hebrew Scholars on the Mysteries of Song*, Brill, Leiden, 2014, p. 19–20, 35–36. הנ"ל, מסכם יפה את ניסיוני של יש"ר לחלוק על הפיזיקה האריסטוטלית גם בהבנת המוזיקה, וכך כתב בערכו על יש"ר, באנציקלופדיית 'גרויב' - "Joseph Solomon Delmedigo", *The New Grove Dictionary of Music and Musicians online* (ed. L. Macy), <https://doi.org/10.1093/gmo/9781561592630.article.42444> (20 January 2001): "Music forms minor problem no.44, beginning with the query: 'How can an object be moved without being touched?'. To answer it the author says he must begin with the rudiments of 'musical science' (hokhmat ha-nigun). He treats the acoustical and mathematical properties of music, as they relate to intervals (and their proportions), perfect Contrary to Aristotelian physics, he shows that the larger and imperfect consonances and musical resonance the interval the more vibrational power it had, and from this results its capacity to move objects; for example, when a straw is placed on the semitone of a string and the semitone is sounded the straw will not move, but it will if placed on an octave".

וראה עוד: M. Idel "Conceptualizations of Music in Jewish Mysticism", in Lawrence Sullivan (ed.), *Enchanting Powers: Music in the World's Religions*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1997, pp. 159–188.

⁴⁵⁸ כפי שמסביר בנובלות חכמה כמה פעמים (ראה בעמ' 4–2 במהד' בקר).
⁴⁵⁹ נובלות חכמה, עלה ב (עמ' 4): "ואביא לך משל להסביר לשכלך תוכן הענין. תדמה בדעתך ים גדול ורחב ידיים והמים עמוקים מאד אבל שקטים וצלולים ובא אדם והשליך אבן בתוכו, הלא תראה ששורשם כמה עגולות סביב מקום שקיעתם זו יותר גדולה מחברתה עד שתכלנה ותתעלמנה לדקות. וכן הא"ס ברוך הוא היה משתעשע בעצמו וירה אבן בים עצמותו הבלתי בעל תכלית, היא אבן שתיה כמ"ש הרמב"ן בריש בראשית, ונרשמו כמה עגולות זו סביב לזו וזו גדולה מזו וכן עד י' עגולות, והן הי"ס הנוראות..." ושם בהמשך מוסיף (עמ' 5–6): "ולפי שדעתו רחבה ורוחו נדיבה

"א"כ חג"ת נה"י⁴⁶¹ – הם הכלים האמצעיים, ומלכות – התכלית המכוון, ובינה – הוא

האופן, 'מיתודוס' בלעז. וכל זה בתכלית ההעלם והדקות...".

יש"ר מסביר כאן את הספירות על ידי ביטויים לקוחים היישר מהשפה הפילוסופית: ה'מלכות' היא 'תכלית המכוון' וה'בינה' – היא ה'מתודה', קרי דרכי ההכרה, ניתוח של הידע; וכך כמו שהמתודה באה אחרי הידע, באה הבינה אחרי החכמה. רואים כאן דוגמא של שילוב בין שפות: השפה הפילוסופית הופכת להיות חלק אינטגרלי מהשפה הקבלית.

נוכל לומר אם כן, למסקנה, כי מתוך בחינה של השקפת העולם של יש"ר לאורך כתביו נמצא כי:

(א) עבור יש"ר התכלית היא הדביקות בה', בטוב האינסופי, ב'אור'⁴⁶² המביאה את האדם לשלימותו.

(ב) השפה הפילוסופית היא כלי חשוב להבנה, היא שפה שכלית. ויכולה לסייע להשיג מטרה זו של דביקות בטוב ובאלוה.

(ג) יש"ר אף מרחיק לכת ומשתמש בה ובשדה הסמנטי שלה כדי להסביר את תורת הסוד, ובכך הולך בדרכו של ר"י סרוק שאף הוא השתמש בסמנטיקה פילוסופית⁴⁶³.

(ד) אך, אם נאמר את זה במילים מודרניות⁴⁶⁴, הפילוסופיה אינה רק שפה, אלא גם ערכים. על ערכי הפילוסופיה, קרי חיפוש אחר האמת בכלים תבוניים (דבר המלווה בביקורתיות וחוסר קבלת סמכות שאינה מוכחת בכלים שכליים), אין לחנך, ואין לחיות לפי ערכים אלו. הסיבה לכך היא כי זה לא מביא לטוב ולשלמות אלא, להיפך, מרחיק מכך. בנוסף, עבור יש"ר, אין כל ערך ב'הכרת האמת', היות וזה דבר נמנע מפאת מוגבלותו של השכל האנושי ותחום ההכרה.

כאמור, כל אלה, הם אבני דרך ראשוניים המהווים תשתית ויסוד למחקר גדול יותר.

התחיל מהעגולה הקיצונית החיצונית ביותר מכילה, והיה משער בשכלו אם אפשר להעמיד בתוכה העולמות. וראה שעיגול כתר נורא מאד ומי יכילנו ושלא יאות לבריאת אבי"ע, וכן בעיגול השני והשלישי... ובחר בעגולה העשירית היא הנרשמת ראשונה [סוד תחילת המחשבה סוף המעשה] ובאמצעיתה, ר"ל בנקודת מרכזת במקום שקיעת האבן עצמה, לעשות האבן הזאת שתית העולמות כולם. ואם תאמר ומאחר שהעגולה הקטנה הזאת היתה מספקת להכיל בתוכה העולמות כולם מה צורך שטח הא"ס הנורא הבלתי בעל תכלית, שהאל והטבע לא יעשו שום דבר לבטלה? התשובה היא, שכאשר ידעת בחכמת השיעור [=ר"ל ההנדסה, שי"א] המבקש לרשום עגולה גדולה בשיעור שירצה ועל נקודה שיחפץ, צריך שיתן שטח בלתי בעל תכלית, שאלמלא הוא בעל תכלית אפשר ששיעור אלכסונה גדול מהשטח המונח לפניו, ונמצאת מחשבתו בטילה ומבקש את הנמנע מצד עצמו. כן בבריאת העולם, שעדיין לא נודע שיעורו הראוי לו, הוצרך היות המקום שבו נברא או החומד שממנו היה בלתי בעל תכלית, דאם לא כן אולי לא היה מספיק לפי גודל העולם המשוער בשכל הבנאי העליון ית"ש, על כן רצה שהמקום והשטח יהיה בלתי בעל תכלית, וביד הכח הנורא שבו להרחיב ולקצר גבולו ומקום אהלו ויריעות משכנות העולם כרצונו כדי שלא יבצר ממנו את אשר יום לעשות יותר ויותר גדול כחפצו מאפס מקום. וזה סוד 'שדי שאמר לעולמו די', ואמרו ז"ל ('עי' חגיגה יב, א) שהשמים היו מתפשטים עד שגער בהם הקב"ה. ועוד, שכמו שכתבנו נתחייב היות המקום בלתי בעל תכלית אחד שהיה מפעולת פועל בלתי בעל תכלית, כמו שאם היה גשם בלתי בעל תכלית יהיה צלו בלתי בעל תכלית, והאור הבלתי בעל תכלית ישלח ניצוציו בשיעור מקום בלתי בעל תכלית, כן הא"ס שהוא ראשית דרכו של אבי הנדיבות הבלתי בעל תכלית הוכרח היותו בלתי בעל תכלית כדי שידע כחו. ועוד שלהתמדת העולם זמן בלתי בעל תכלית, היה צריך לכח בלתי בעל תכלית שיהיה חופף ומשפיע עליו על דרך 'אתה ה' לא תכלא רחמך ממני', כן לא יכלה ולא יפסק ולא יחסר מלרחף עליו לקיימו ולחממו ולא ימות בשחת ולא יחסר לחמו. וזהו סוד מה שאמרו חכמי הקבלה שהאור המקיף הוא גדול בלתי בעל תכלית מהאור המוקף הפנימי".

⁴⁶⁰ נובלות חכמה, עלה ג, עמ' 4 (במהד' בקר).

⁴⁶¹ = אם כן, חסד, גבורה, תפארת, נצח, הוד, יסוד...

⁴⁶² שיעורו הגימטרי הוא 'אין סוף' (נובלות חכמה, עלה ב, עמ' 3 במהד' בקר).

⁴⁶³ ראה אביב"י, הנ"ל, הע' 392.

⁴⁶⁴ למרות האנרכוניזם שבדבר, דומני כי זה תואם יפה את עמדתו של יש"ר.

5. מסקנות וסיכום

מטרת עבודה זו הייתה לבחון מהו יחסו של יש"ר מקנדיאה לפילוסופיה מחד, ולקבלה מאידך. אחר בחינת דמותו, הרקע ממנו הגיע, צמח וגדל וכל הידע אותו רכש, ראינו שמבוכה גדולה שוררת במחקר אודותיו, סביב שאלת יחסו לקבלה.

ראינו כי גיגור, בהשראת רבי יהודה אריה די מודינה, פיתח מעין מיתוס סביב דמותו והפך אותו למי שאין פיו וליבו שווים. תפיסה זה הכתה גלים רבים והרבה 'גולשים' עליהם, עד עצם היום הזה. ממול, ראינו כי בעולם הרבני, חרף הביקורות השונות, יש"ר מהווה סמכות עבור רבים בענייני רוח. אך טרם הוצעה הבנה שיטתית של תורתו והשקפותיו. ורבים סבורים כי הסבר מעין זה לא יתכן.

ברם, לטענתי, יש ליש"ר עמדה מורכבת בנידון.

הצעתי לראות בו פילוסוף-מקובל, בעל גישה סינטטית⁴⁶⁵.

כפי שראינו, הוא מתנגד מחד לערכי הפילוסופיה – בתור תפיסת עולם מגובשת ועצמאית – ובפרט לפילוסופיה האריסטוטלית, אותה הוא מבקר בצורה נחרצת הן מהכיוון המדעי והן מהכיוון הפילוסופי. עבור יש"ר ערכי הפילוסופיה, קרי חיפוש אחר האמת על ידי התבונה בלבד בצורה הרחבה ביותר, לא יכולים להוות תכלית לחיים. במילים אחרות, אין בכחה של הפילוסופיה לתת משמעות קיומית. הסיבה הפשוטה לכך היא כי יש"ר אינו רואה ב'אמת' אמצעי לדביקות ולעשיית הטוב.

חיפוש אחר האמת הוא דבר חשוב, בפרט במישור המדעי, אם הוא מניב אחריו פירות, בתחום ה'נפשי', הפנימי. זהו דבר שאי אפשר להסביר אותו והוא במישור האמוני⁴⁶⁶.

תכליתם של בני האדם, לפי יש"ר, היא לצייר את "גדולתו ושלמותו [של ה', שיי"א] ואליו תשוקתם. עד שברוב דבקותם בו יהיו זוכים להיות מרכבה לשכינת עוזו, שמזה יגיעו לתכלית השלימות, וימשך להם מן הטוב האמיתי והגמול שיעור רבי⁴⁶⁷.

יש כאן משהו ממישור העונג והשמחה, 'התענגות עצמית', פנימית (להבדיל מ'תענוג על משהו'⁴⁶⁸), ובלשונו של יש"ר: "שהן אצלנו התפעלויות נפשיות"⁴⁶⁹. והוא מוסיף:

⁴⁶⁵ בדומה לרב דוד כהן, ה'נזיר' (ראה: יהודה ביטי, *הפילוסוף המקובל: עיונים בספר 'קול הנבואה'*, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב, 2017), ולכן אין זה בכדי שהרב הנזיר כל כך מתפעל מיש"ר, כי נראה שמאד הזדהה עם דבריו והשקפותיו. ⁴⁶⁶ יש"ר מסביר כך את 'כבוד אלוהים הסתר דבר', ואומר שהוא משתף את חוויותיו ואמונותיו – עד כמה שאפשר – רק עם מעט מאד אנשים הקרובים אליו, כי זהו 'סוד', אינטימי, שצריך לשמור אותו. ראה אליס, עמ' 128. וראה עוד מ"ש הר"מ מן אודות כך, שם, עמ' 42 שלא מצא לגוף טוב אלא נשמתו עצמה. וראה עוד שם, עמ' 134-135 על מה אפשר להגיד על החוויה הדתית, אפילו 'מתחת קורת גג ביתו'. ברזילי *יש"ר*, עמ' 243-241 רוצה לראות כאן הוכחה לכך שיש"ר מסתיר את דעותיו ה'אמתיות' המהוות 'כפירה' ביהדות... אך, לאור השקפתו הכללית של יש"ר, אינני מבין את הדברים באופן זה. והשווה למ"ש רבי נתן מנמירוב בשם רבי נחמן מברסלב, באופן דומה, בשיחות הר"ן, אות א: "...כונתו באלו הדברים 'כי אני ידעתי', אי אפשר לספר כלל, והוא גבוה מאד מאד, גבוה מעל גבוה, מה שאי אפשר לפה לספר רק אני ידעתי דיקא, כנ"ל. וכמו שכתוב בזהר (ח"א קג,ב): נודע בשערים בעלה (משלי לא,כג) כל חד לפום מה דמשער בליביה כמבואר במקום אחר (לקוטי מוהר"ן, חלק א, סימנים עב ו-סג)". וראה עוד לקוטי מוהר"ן, קמא, סי' ו. ⁴⁶⁷ נובלות חכמה, עלה א, עמ' 2 במהד' בקר.

⁴⁶⁸ השווה למ"ש רבי שלום דב בער שניאורסון, *ספר המאמרים – תרס"ג*, א (ניו-יורק, תשנ"ג), עמ' כה המבחין בין 'עונג פשוט' לעונג מורכב. ואולי ניתן להשוות זאת למ"ש רולנד בארט (Roland Barthes) ביחס להנאה ולעונג של הטקסט (*Le plaisir du texte*, éd. du Seuil, 1973, Paris, p. 25-26) שכותב כי טקסט של הנאה מהנה ובא ישירות מהתרבות: « celui qui contente, emplit, donne de l'euphorie ; celui qui vient de la culture, ne rompt pas avec elle, est lié à une ».

"כדי לשבר את האוזן מיוחסות לה' ית' על דרך משל... ר"ל שכדי שיברא העולם שבו יתפרסם ויגלה ויראה כבוד ה' לעולם היה צריך שישמח במעשיו המצויירים מקדם לפניו"⁴⁷⁰.

כך יש"ר מתאר את השעשוע של המלך בעצמותו – השמחה הפנימית, כביכול, היוצרת את העולם. האדם שהולך בדרכי ה' - *imitatio Dei* - אף הוא צריך להתענג באופן פנימי. כפי שראינו לעיל⁴⁷¹, אצל יש"ר זוהי **תנועה שכלית, תודעתית**. לכן, **הלימוד**, כמו **עשיית הטוב** (כי האל הוא טוב ומטיב), צריכים **לקרב אותנו לכך**. כל לימוד. והפילוסופיה כאן כלולה בדבר, באופן פשוט, כמו שאר המדעים. כל מה שיכול לקרב את האדם לבורא, גם ברוך יהיה. יש כאן תיאור של חוויה אקסטטית, פנימית, שהלימוד, כמו עשיית הטוב, אמורים לעורר, ואלו הם ביטויים לדביקות באל. בשביל לא להשאב לדמיונות, יש"ר מדגיש שוב ושוב את גבולות ההכרה ומבחין בצורה ברורה בין דעת לאמונה. את מה שאפשר להשיג באופן שכלי זה בתחום החכמה, אך אמונה נובעת ממסורת ומחוויה פנימית, ותו לא. לחכמה יש תפקיד: לסייע מבחינה אמונית⁴⁷². כך, בניגוד למיתוס הפילוסופי המערבי – של הפילוסופיה היוונית בעיקר – לפיו הנחת היסוד היא כי אין שום דבר פשוט ואת הכל יש לחקור, יש"ר סבור כי דברים פשוטים, הטבועים באדם ובטבע, וממילא מוסכמים, אין שום צורך בחקירתם. כך למשל, יש"ר, כאמור לעיל, לא מבין את הצורך להוכיח את קיום האל או אפילו לחקור אודותיו. זה יוצר מצב מורכב, כי מחד, יש"ר נותן מקום של כבוד לפילוסופיה ומעודד את לימודה, מאידך את ערכיה והנחות היסוד שלה – אינו מקבל.

כמו כן, כפי שראינו, הוא משתמש בה כ'שפה' המאפשרת להסביר את הקבלה, ובכך הוא 'יוצר' מעין שפה חדשה.

דומני, כי ניתן לתאר את ערבוב השפות הזה – בצורה אנכרוניסטית למדי – כמעין ניסיון ליצור פנומנולוגיה של הקבלה.

עולה אפוא כי יש"ר נתן מקום של כבוד גם לפילוסופיה וגם לקבלה, אלו לא הוו קטגוריות סותרות אצלו, ולהיפך הוא רואה בהם כלים שונים להגיע לידי דביקות, כאשר לקבלה יש בכורה, ומערכיה יונקים – אם כי זו לא הדרך היחידה להגיע לידי דביקות – אבל אי אפשר בלתי כדי להגיע ל'שלמות'. לעומת זאת, מהפילוסופיה הוא לוקח את השפה והמתודה אבל לא את ה'מיתוס' המערבי המלווה אותה. מורכבות תפיסה זו יכולה להסביר למה התקשו בהבנת דבריו ונבוכו כל כך הקוראים בספריו.

pratique confortable de la lecture. « לעומת זאת, טקסט של עונג יוצר חוויה עמוקה שיכולה אפילו להיות אנרכית ובעיקר מערער, באופן פנימי, על הקיים: (...) fait vaciller les assises historiques, culturelles, psychologiques, du lecteur, la consistance de ses goûts, de ses valeurs et de ses souvenirs, met en crise son rapport au langage ».

⁴⁶⁹ שם, עלה ב, עמ' 2.

⁴⁷⁰ שם.

⁴⁷¹ בפרק 4.4 - שם ראינו מ"ש בנובלות חכמה כי השעשוע הוא 'ענוע שכלי... רוחני'.

⁴⁷² אני מפשט את הדברים כאן בלשוני, לאור הבנתי בכתבי יש"ר.

6. ביבליוגרפיה

- ר"א אבולעפיה, אוצר עדן גמז, ברזני, ירושלים, תש"ס
- י' אביב"י, קבלת האר"י, הוצ' מכון בן-צבי, ירושלים, 2008
- הנ"ל, "סולת נקיה: נפתו של ר' משה זכות", פעמים 96 (תשס"ג), עמ' 71-106.
- ע' אבלמן, תולדות היהודים – היסטוריה ישראלית, הוצ' כנרת-זמורה-דביר, חבל מודיעין, תשע"ט.
- צבי אלדמן, "ר' יהודה אריה מודינה: האדם, משחק, ו'קול סכל'", אריה ישאג, ר' יהודה אריה מודינה ועולמו, בעריכת ד' מלכיאל ור' בונפיל, הוצ' מאגנס ומכון בן צבי, ירושלים, תשס"ג – 2003, עמ' צא-קה.
- רח"ד אזולאי, מעגל טוב השלם, הוצ' פריימן, תרצ"ד
- הנ"ל, שם הגדולים, הוצ' מכון המאור, ירושלים, תשע"ט
- הנ"ל, מדבר קדמות, הוצ' מכון המאור, ירושלים, תשע"ט
- הנ"ל, פני דוד, הוצ' מכון המאור, ירושלים, תשע"ט
- הנ"ל, דבש לפי, הוצ' מכון המאור, ירושלים, תשע"ט
- הנ"ל, טוב עין, הוצ' מכון המאור, ירושלים, תשע"ט
- הנ"ל, שו"ת יוסף אומץ, הוצ' מכון המאור, ירושלים, תשע"ט
- ז"כ אטיאס, פירוש כדילוג – מרדכי בן אליעזר כומטינו על התורה – קושטא, 1460, הוצ' מאגנס, ירושלים, תשס"ז
- מ' אידל, "בין קבלת ירושלים לקבלת ר' ישראל סרוק (מקורות לתורת המלבוש של ר' ישראל סרוק)", שלם ו (תשנ"ב), עמ' 165-173.
- י"י איידלר, פירוש על קידוש החודש שחיבר החכם השלם ורופה מומחה ר' יוסף שלמה דלמדיגו המכונה יוסף שלמה רופא, יש"ר מקנדיה - יוצא לאור על פי כתב-יד יחיד בעולם אשר בספריה רוזנטלינה באמשטרדם, הוצ' עצמית, בריסל, תשע"א.
- י' אלבוים, "ביקורת ספרים – פרק בתרבות יהודי אשכנז במאה השש-עשרה", תרביץ נה, חוב' א (תשמ"ו), עמ' 145-159.
- ד' אסף, "הישיבות בפולין בשלהי ימי הביניים", לקראת מסע: במחוזות הזכרון במזרח אירופה", שנתון משואה, כז (תל-יצחק, תשנ"ט), עמ' 43-67.
- ר"ב הלוי אפשטיין, מקור ברוך, וילנא, תרפ"ח (1928)
- א' באומגרטן, "הערות על השימוש של ר' נפתלי בדרך במקורות טרום לוריאניס", *AJS* Review 37, no. 2 (November 2013), עמ' א-כג.
- מ' באזילעווסקע [בזילבסקי], יוסף שלמה דלמדיגו מקנדיה: חייו ופעילותו המדעית, אודסה, 1895.
- הנ"ל, 'דברי בינה, או, האמונה וחכמת הטבע', זיטאמיר, דפוס י"מ באקשט, תר"ל – 1869.
- הנ"ל, 'התורה והחכמה: מאמר ראשון', זיטאמיר, דפוס א. ש. שאדאוו, תרכ"ט – 1868.
- י' ביטי, הפילוסוף המקובל: עיונים בספר 'קול הנבואה', הקיבוץ המאוחד, תל-אביב, 2017.

- רנ"ה בכרך, עמק המלך, אמסטרדם, 1648; מהד' יריד הספרים, ירושלים, תשס"ג.
- ר"א בן אברהם, "צוף נובלות", לונדון, 1799.
- א' בן אליהו (מניקומדיה), עץ חיים, מהד' פ' דאליטש, לייפציג, 1841.
- מ' בניהו, רבי אליהו קפשאל איש קנדיאה, הוצ' המכון לחקר התפוצות אוני' תל אביב, תל אביב, תשמ"ג
- ר"י בן יוסף, ישועה בישראל, פראנקפורט דמיין, 1720
- ר"א בן יעקב, אוצר הספרים, וילנא, 1880.
- ר"מ בן ישראל, נשמת חיים, לייפציג, תרכ"ב.
- ר"מ ברויאר, "הטיול בספרות השו"ת", המעין כרך טז, חוברת ד (תמוז תשל"ו), עמ' 87-90
- י' ברזילי, "בקורת של יהדות ויהודים בכתבי יוסף שלמה דלמדיגו (יש"ר מקנדיאה) 1655-1591", *Proceedings of the American Academy for Jewish Research*, Vol. 43 (1976), pp. 1-27
- ש' ברנשטיין, בחזון הדורות: מסות ורשומות, מהד' בלוח, ניו-יורק, 1928
- א' גוטליב, "ויכוח הגילגול בקנדיאה", ספונות: מחקרים ומקורות לתולדות קהילות ישראל במזרח, כרך ספר יוון (תשל"א-תשל"ח), עמ' מג-סו.
- י"י גוטמן, הפילוסופיה של היהדות – מקדמת ימיה ועד לדורות האחרונים, מוסד ביאליק, ירושלים, תשי"א.
- ח"י גורלנד, "תולדות רבינו מרדכי כימטיאנו", עברי אנכי, 17 בינואר 1873, גל' 14-15.
- א' גייגר, מלא חפנים, ברלין, ת"ש
- א' גינצבורג, אגרות אחד העם, הוצ' דביר, תל-אביב, 1923.
- רמ"ש גירונדי ור"ח ניפי, "תולדות גדולי ישראל וגאוני איטליאה", טריאסטה, תרי"ג – 1853.
- ר"ד גנז, צמח דוד, פראג, שני"ב.
- צ"ה גרץ, דברי ימי ישראל, כרך ו' (בתרגום א' בן-אורי), הוצאת יזרעאל, תל-אביב, 1955.
- א' דוד, מפעלו ההיסטוריוגרפי של גדליה אבן יחייא בעל שלשלת הקבלה, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים, תשל"ו.
- מ' דורמן, מנשה בן ישראל, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תל-אביב, תשמ"ט
- יש"ר דלמדיגו, תעלומות חכמה, בסיליא, שפ"ט-שצ"א.
- הנ"ל, מצרף לחכמה, בסיליא שפ"ט; אודיסה תרכ"ה; ורשה תר"ן; ורשא תרנ"ב; לעמברג תרפ"ט; בעריכת י' בקר, הוצ' ברזני, ירושלים תשס"ז.

- הנ"ל, ספר אילים, אמסטרדם שפ"ח-שפ"ט (מהדורה שניה: ספר אלים, אודסה, תרכ"ד; מעין גנים, אודסה, תרכ"ה; חוקות שמים, אודסה תרכ"ז; גבורות ה', אודסה תרכ"ז; מעין חתום, אודסה תרכ"ח).
- רמ"מ האגר, צמח צדיק, מהד' מכון ברכת משה, ירושלים, תשס"ח
- רפ"א הורביץ, ספר הברית השלם, מהד' ירושלים, 1990
- ש"א הורודצקי, תורת הקבלה של רבי יצחק אשכנזי - אר"י ורבי חיים ויטאל - רח"ו, החברה למפעלי ספרות על-ידי אגודת הסופרים העברים בארץ-ישראל, תל אביב, תש"ז.
- הנ"ל, המסתורין בישראל, הוצ' שטיבל, תל-אביב, 1960.
- ר"י היילפרין, סדר הדורות, ווארשא, 1878.
- ר"ח הכהן, מקור חיים, אמסטרדם, תט"ו.
- א"ש הרטום ומשה דוד קאסוטו, תקנות קנדיאה וזכרונותיה, כרך א', הוצ' מקיצי נרדמים, ירושלים, 1943
- ח"מ הכהן זורגר, "רבי יהודה בן רבי אליעזר הלוי מינץ רבה של פאדובה שבאיטליה", האוצר ד (סיוון ה'תשע"ז), עמ' רפ-רצו.
- רמ"י וויינשטוק, נועם הכבוד, מכון שפת משה, ירושלים, 1983.
- ש' ויגודה, א' אייזנמן, ז' הרווי (עורכים), אור השם מספרד חייו, פועלו והגותו של ר' חסדאי קרשקש, הוצ' מכון זלמן שזר, ירושלים, 2020.
- נ' זינגר, בעל השם והרופא - רפואה ומאגיה בקרב יהודי גרמניה בראשית העת החדשה, הוצ' הספרים של אוני' חיפה ומשכל, ראשון לציון, 2017.
- רי"ד זינצהיים, יד דוד – ברכות, זרעים, הוצאת מכון ירושלים, ירושלים, מהד' שלישית תשס"ד.
- ר"מ זכות, אגרות הרמ"ז, החיים והשלום, ירושלים, תשנ"ט
- מ"מ זלאטקין, אוצר הספרים, חלק שני, דפוס סיון, ירושלים, תשכ"ה
- ש' זק"ש, "חבל להמית ולהחיות", המליץ, שנה א (אודסה, 1860-1861) עמ' 435-437, 448-450, 463-466
- יוסף חיות, "רבי משה זכות מגרש הרוחות: קבלה, מאגיה ורפואה בראשית העת החדשה", פעמים 96 (תשס"ג), עמ' 121-142
- א' חמיאל, 'האמת הכפולה' – עיונים בהגות הדתית המודרנית במאה התשע-עשרה ובהשפעתה על ההגות היהודית במאה העשרים, כרמל, ירושלים, 2016.
- ר"ח טולידנו, תרומת הקודש, מהד' מכון בני יששכר – אוצרות המגרב, ירושלים, תשס"ט.
- א' טלר, כסף, כוח והשפעה: היהודים באחוזות בית רדזיוויל בליטא במאה הי"ח, מרכז זלמן שזר, ירושלים, 2006
- רי"ב טלר, באר מים חיים, פראג, 1650 [מהדורה שנייה, ירושלים, 1968].

- נ' יושע, "בין תאולוגיה לאנתרופולוגיה: עיון בחיבורו של ר' מנשה בן ישראל : " De la "al peccado fragilidad humana y inclinacin del hombre", תרביץ סא,ב (תשנ"ב), עמ' 273-295
- הנ"ל, מיתוס ומטאפורה - הפרשנות הפילוסופית של ר' אברהם כהן הירירה לקבלת האר"י, הוצאת מאגנס ומכון בן-צבי, ירושלים, 1994.
- ז' יעבץ, ספר תולדות ישראל, חלק יג, הוצ' אחיעזר, תל-אביב, תרצ"ז
- ר"ד כהן (ה'נזיר'), קול הנבואה, נזר דוד, ירושלים, תשס"ב.
- הנ"ל, נזיר אחיו, כרכים א-ב, נזר דוד, ירושלים, תשל"ח.
- הנ"ל, הכוזרי המבואר, כרכים א-ג, נזר דוד, ירושלים, תשס"ב.
- הנ"ל, האמונות והדעות עם דרך אמונה, כרכים א-ד, נזר דוד, ירושלים, תשע"ד.
- הנ"ל, חוג הראי"ה, כרכים א-ג, נזר דוד, ירושלים, תשע"ט.
- ע' כהן, חדשים גם ישנים – מרחבים תרבותיים בעולמו של החיד"א, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוני' תל-אביב, אלול תשע"ו
- מ' כהנא, תרגולת בלי לב – דת ומדע בכתיבה הרבנית במאה השמונה עשרה, הוצ' מוסד ביאליק, ירושלים, תשפ"א.
- מ' כרמלי-וינברגר, ספר וסייף: חופש הבטוי והמחשבה אצל עם ישראל, מכון סורא, ירושלים, תשכ"ז.
- צ' לובושיץ, "המקלך בדרכי האר"י - אידיאולוגיה והרמנויטיקה בפירושי ה'זוהר' של ר' משה זכות", פעמים 157 (תשע"ט), עמ' 75-106.
- י' לוי, "אקדמיה יהודית למדעים בראשית המאה השבע-עשרה: נסיונו של יוסף שלמה דלמדיגו", בתוך: דברי הקונגרס העולמי האחד-עשר למדעי היהדות, חטיבה ב, כרך א (ירושלים, תשנ"ד), עמ' 169-176.
- י' לוינגר, "המונח 'בקע' מר"י הישראלי דרך יש"ר מקנדיאה ועד החזון איש", המעיין מו, גל' ג (ניסן התשס"ו), עמ' 7-16.
- י' ליבס, סוד האמונה השבתאית: קובץ מאמרים, ירושלים, מוסד ביאליק, תשנ"ה.
- ר"ח ליוואי, באר מים חיים, לונדון, תשכ"ד.
- מ' ליפסון (יאבורבסקי), מדר דר – מעשיות ושיחות, אמרות ובדיחות, המצאות וחידות, הנהגות ומידות, מן השגור בפי העם על אישי ישראל מדור דור, כרך ג, הוצ' דורות, תל-אביב - ניו-יורק, 1938.
- ריד"ב לעווניזאהן, תעודה בישראל, וילנא והורודנא, תקפ"ח (1828)
- ר"מ מאזוז, "בעניין שעות שוות וזמניות", אור תורה, שכד, חוברת ד (טבת תשנ"ה), סי' מא, עמ' רנב-רסו
- ר"א מודינה, ארי נהם, מהדורת נ"ש ליבאוויטש, ירושלים, תשל"א
- ר' מרוז, "אסכולת סרוק: היסטוריה חדשה", שלם ז (תשס"ב), עמ' 151-193

- ש' מרכוס, "לתולדות היהודים באדריאנופול", סיני כט, שנה יד (תשי"א), עמ' ז-כג, שיח-שדמ.
- ד' נימרק, *תולדות הפילוסופיה בישראל*, כרך א, הוצ' שטיבל, ניו-יורק, 1921 ;
- כנ"ל, כרך ב, הוצ' החברה היהודית להוצאת ספרים, פילדלפיה, 1929
- י"י סטל, *אסופה – ארבעה מאמרים מאוצרות הר"ש אשכנזי*, ירושלים, תשע"ד.
- רי"ח סופר, *זכרון משה*, הוצאה עצמית, ירושלים תשס"ז.
- מ"מ פירשטיין, *ספר החזיונות – יומנו של ר' חיים ויטאל*, הוצ' מכון בן-צבי, ירושלים, תשס"ו.
- ש"י פין, "מכתבי הרב יוסף שלמה דלמדיגו", *הכרמל* ו (וילנא, 1867), עמ' 341-358
- הנ"ל, "שני מכתבים קראיים", שם, עמ' 366-367
- ט' פישמן, "אור חדש על זמנו של ספר קול סכל ועל מקום חיבורו", *תרביץ* כרך נט, חוברת א-ב (תשרי-אדר תש"ן), עמ' 171-190.
- ד"א פרידמן, *יוסף שלמה דלמדיגו המכונה יש"ר מקנדיא למלאת 360 שנה להולדתו 1951-1591*, במלאת 360 שנים ללידתו, הוצאת עלי עין, תל אביב, תשי"א (1911).
- ש' צדיק, "הגדרת המפורסמות בכתבי הרמב"ם ומקורותיה הפילוסופיים", JSIJ, 20 (2021), עמ' 1-15
- יוט"ל צונץ, *הדרשות בישראל והשתלשלותן ההיסטורית*, מוסד ביאליק, ירושלים, 1947.
- י' צינברג, *תולדות ספרות ישראל* (בתרגום ז' אריאל, ב' קרוא וד' כנעני), כרך ב, הוצ' שטיבל, תל אביב, 1959
- ר"י קאסטרו, *ערך לחם*, קושטא, 1718.
- ראי"ה קוק, *מוסר אביז*, מוסד הרב קוק, ירושלים, תשל"א.
- ר"ב קלמנזון, *סיפורים נפלאים מרבי נחמן מברסלב – עיון בסיפורים הנוספים של ר' נחמן שהוציא לאור ר' שמואל הורוביץ*, הוצ' גילוי - בית ועד לתורה הר חברון, עתניאל, תשע"ח.
- י' קפלן, "ה"קראים" באמשטרדם בראשית המאה הי"ח", *ציון* נב (תשמ"ז), עמ' 279-314.
- ר"א קפסאלי, *מאה שערים*, מכון אופק, ירושלים, תשע"ה.
- ראי"י קרליץ, *חזון איש - אמונה ובטחון*, ירושלים, תשי"ד.
- ר"ח קרשקש, *אור השם*, הוצ' פישר, ירושלים, תש"ן.
- י"ש רגיו, *ספר בחינת הדת לרבי אליהו דיל מדיגו עם פירוש והערות*, וינה, 1833.
- י"נ רובין, "השגחה פרטית על בעלי חיים: השוואת מקורות בתרבות", *מורשת ישראל* 18, מס' 2 (סתיו 2020), הוצ' אוני' אריאל בשומרון, עמ' 235-267
- ד' רודרמן, *מחשבה יהודית ותגליות מדעיות בעת החדשה המוקדמת באירופה*, מרכז שז"ר, ירושלים, 2002.

- י' רוזנצווייג, הוגה יהודי מקץ הרנסאנס, יהודה אריה מודינא וספרו 'מדבר יהודה', ספרית פועלים, הוצ' הקיבוץ הארצי השומר הצעיר, מרחביה ותל אביב, תשל"ב – 1972.
- י"י רוס, ספר בחינת הדת לרבי אליה דלמדיגו מקנדיא, הוצ' אוני' תל-אביב, תל-אביב, תשע"ט (2019).
- א' רוניק, "יהודה ליב מיזס (למלאת מאה שנה למותו)", דואר היום, גליון קפ, יום ב' כד אייר תרצ"א – 11 במאי 1931, עמ' 2-3
- ש"מ שאשא וש"ג מצרי, "הפקולטה לרפואה בפדובה ובוגריה היהודים", הרפואה - עיתון ההסתדרות הרפואית בישראל 141, חוברת ד' (אפריל 2002), עמ' 388-394.
- א"י שבת, "מבחינים מעשיים המבטאים את אהדת הרב קוק ללימוד תורה ביקורתי-מדעי", טללי אורות יד (תשס"ח), עמ' 243-272
- י' שביט וי' ריינהרץ, דרווין וכמה מבני מינו, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב, 2009
- ד' שוורץ, בריאה, תורה, צדיקות, גאולה: מקורות והשפעות בחסידות, הוצ' אידרא, תל-אביב, 2019
- ר"מ שטרקאשון, מבחר כתבים, ירושלים תשכ"ט.
- הנ"ל, מתת י-ה, וילנא, תרנ"ג.
- גרשום שלום, אברהם כהן הירירה: בעל שער השמיים, מוסד ביאליק, ירושלים, 1978
- הנ"ל, "ישראל סרוג – תלמיד האר"י", ציון ה (ת"ש), עמ' 214-243
- הנ"ל, "שטר ההתקשרות של תלמידי האר"י", ציון ה (ת"ש), עמ' 133-160
- הנ"ל "כתביו האמיתיים של האר"י בקבלה", קרית ספר יט (תש"ב), עמ' 259-266
- י"ש שפיגל, פירוש מסכת אבות לרבי מתתיה היצהרי, הוצ' מכון בן צבי, ירושלים, תשס"ו.
- תקליטור פרויקט השו"ת של אוניברסיטת בר-אילן, גרסה +28
- J. Aanen, "The Kabbalistic Sources of Spinoza", *Journal of Jewish Thought & Philosophy* 24 (2016), pp. 279-299.
- G. Akhiezer, *Historical Consciousness, Haskalah, and Nationalism among the Karaites of Eastern Europe* (series: Etudes sur le judaïsme médiéval t. lxxiii & series: Karaite texts and studies vol. 10), Brill, Leiden & Boston, 2018
- Idem, "The History of the Crimean Karaites during the Sixteenth to Eighteenth Centuries" in *Karaite Judaism: A Guide to its History and Literary Sources*, Meira Polliack (ed.), Brill, Leiden, 2003, pp. 740-742
- H. Adelman, "Criticism and Tradition: Leon Modena, Azariah de' Rossi, and Elijah Levita Bahur on Kabbalah and the Hebrew Vowels", *History, Memory, and Jewish Identity* (in North American Jewish Studies), Ira Robinson, Naftali S. Cohn & Lorenzo DiTommaso (eds.), Academic Studies Press, Boston, 2016, pp. 248-270

- Idem, *Success and Failure in the Seventeenth-Century Ghetto of Venice : The Life and Thought of Leon Modena*, Ph. D. dissertation, Brandeis University, 1985, p. 796-801
- I. Adler, "Hebrew Writings Concerning Music in Manuscripts and Printed Books from Geonic Times up to 1800", *RISM*, B/IX/2 (1975), pp. 117–126.
- J. Adler, "The Strange Case of the Missing Title Page: An Investigation in Spinozistic Bibliography", *Intellectual History Review*, vol. 23 n° 2 (2017), pp. 259-262
- Idem, "J. S. Delmedigo and the liquid-in-glass thermometer", *Annals of Science*, vol. 54, n° 3, pp. 293-299
- J.C. Alexander, "The Dialectic of Individuation and Domination: Weber's Rationalization Theory and Beyond", in Sam Whimster & Scott Lash (eds.), *Max Weber: Rationality and Modernity*, Allen & Unwin, London, 1987, pp. 185–206.
- G. Alter, "Two Renaissance Astronomers, David Gans and Joseph Delmedigo", *Rozprawy Czeskoslovenske Akademie Ved* 68 (1958), pp. 1-77.
- Alexander Altmann, "Lurianic Kabbalah in a Platonic Key: Abraham Cohen Herrera's *Puerta del Cielo*," in Twersky and Septimus (eds.), *Jewish Thought in the Seventeenth Century*, Cambridge, 1987, pp. 317-355.
- M. Alwahaib, "Al-Ghazali and Descartes from doubt to certainty: a phenomenological approach", *Discusiones Filosóficas*, vol. 18, no.31 (July-December 2017), pp. 15-40.
- J. d'Ancona, 'Delmedigo, Menasseh Ben Israel en Spinoza', *Bijdragen en Mededeelingen van het Genootschap voor de Joodsche Wetenschap in Nederland*, 6 (1940), pp. 105–152
- S. Ansaldi, *Giordano Bruno. Une philosophie de la métamorphose*, Éditions Classiques Garnier (coll. Les Anciens et les Modernes-Études de philosophie), Paris, 2010.
- B. Arbel, *Trading Nations. Jews and Venetians in the Early Modern Eastern Mediterranean*, Brill, Leiden, 1995.
- Idem, *Cyprus, the Franks and Venice (13th-16th Centuries)*, Ashgate, Variorum Collected Studies Series CS, London, 2000.
- Idem, *Studies on Venetian Cyprus*, Cyprus Research Centre, Nicosia 2017.
- Idem, "The Jews in Cyprus: New Evidence from the Venetian Period", *Jewish Social Studies*, 41 (1979), pp. 23-40
- Idem, "Cypriot Population under Venetian Rule: A Demographic Study", *Μελέται καί Υπομνήματα*, 1 (1984), pp. 183-215
- Idem, "Urban Assemblies and Town Councils in Frankish and Venetian Cyprus", in T. Papadopoulos and B. Englezaki, eds., *Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου* (Nicosia, 1986), vol. 2, pp. 203-213
- Idem, "Venezia, gli Ebrei e l'attività di Salomone Ashkenasi nella guerra di Cipro" [Venice, the Jews and Solomon Ashkenasi's Activity during the War of Cyprus], in G. Cozzi (ed.), *Gli ebrei e Venezia* (Milan, Edizioni Comunità, 1987), pp. 163-197

- Idem, "Salomone Ashkenazi, mercante e armatore" [Solomon Ashkenazi, Merchant and Shipowner], in G. Todeschini & P.C. Ioly Zorattini (eds.), *Il mondo ebraico. Gli ebrei tra Italia nord-orientale e Impero asburgico dal Medioevo all'Età contemporanea* (Pordenone, Studio Tesi, 1991), pp. 109-128
- Idem, "Η Κύπρος υπό Ενετική Κυριαρχία" [Cyprus under Venetian Rule], in Th. Papadopoulos (ed.), *Ιστορία της Κύπρου [History of Cyprus]*, vol. 4, Part A, Makarios III Foundation, Nicosia, 1995, pp. 455-536
- Idem, "Régime colonial, colonisation et peuplement: Le cas de Chypre sous la domination vénitienne", in *Sources. Travaux historiques*, vols. 43-44 (Paris, 1996), pp. 95-103.
- Idem, "The List of Able-Bodied Jews at the Cretan Town of Chania (Canea), 1536", in *Daniel Carpi Jubilee Volume*, Tel Aviv University, Tel-Aviv, 1997, pp. 21-33.
- Idem, "The 'Jewish Wine' of Crete", in Μονεμβάσιος οίνος, Μονοβας(ι)ά – Malvasia, National Hellenic Research Foundation, Athens, 2008, pp. 81-88.
- Idem, "Jews and Christians in Sixteenth-Century Crete: Between Segregation and Integration", in *"Interstizi": culture ebraico-cristiane a Venezia e nei domini veneziani tra basso medioevo e prima epoca moderna*, Uwe Israel, Robert Jütte & Reinhold C. Mueller (eds.), Edizioni di Storia e Letteratura, Roma, 2010, pp. 281-294.
- Idem, "Le donne ebreë a Candia alla luce delle fonti testamentarie (c.1430-c.1530)", *Thesaurismata* 45 (2015), Studi in onore di Maria Francesca Tiepolo, [published in 2017], pp. 1-43; 2012, "Introduction" to a special issue of the Mediterranean Historical Review, entitled: Minorities in Colonial Settings: The Jews in Venice's Hellenic Colonies (15th-18th centuries), MHR 27/2, pp. 117-128.
- Idem, "Notes on the Delmedigo of Candia", in *Studi in onore di Piercesare Ioly Zorattini*, Maddalena Del Bianco, Riccardo Di Segni and Marcello Massenzio (eds.), Leo S. Olschki Editore, Florence, 2014, vol. I, pp. 119-130.
- A. Badiou, *Logiques des mondes*, Paris, Seuil, 2006.
- Idem, *L'antiphilosophie de Wittgenstein*, Caen, éd. Nous, 2004.
- F. Barbierato, "Tra attori e inquisitori: Manoscritti, commedia dell'arte e diffusione delle conoscenze magiche nella Venezia del seicento", in *I luoghi dell'immaginario barocco*, Lucia Strappini (ed.), Liguori, Naples, 2001
- A. Barnett & S. Brodetsky "Eliakim ben Abraham (Jacob Hart) An Anglo-Jewish Scholar of the Eighteenth Century", *Transactions* (Jewish Historical Society of England), vol. 14 (1935-1939), pp. 207-223
- A. Barrau, *Des univers multiples. A l'aube d'une nouvelle cosmologie*, éditions Dunod (coll. Quai des Sciences, Paris, 2014
- R. Barthes, *Le plaisir du texte*, éd. du Seuil, 1973, Paris.
- I. Barzilay, *Yoseph Shlomo Delmedigo (Yashar Of Candia), His Life, Works and Times*, E.J. Brill, Leiden, 1974.
- Idem, *Between Reason and Faith: Anti-Rationalism in Italian Jewish Thought (1250-1650)*, The Hague, Paris 1967.
- Idem, "The Italian and Berlin Haskalah (Parallels and Differences)", *Proceedings of the American Academy for Jewish Research*, Vol. 29 (1960-1961), pp. 17-54.

- G.S. Battisti, "Abraham Cohen Herrera et le jeune Spinoza entre kabbale et scolastique: à propos de la création « ex nihilo »", *Archives de Philosophie*, Vol. 51, No. 1 (janvier-mars 1988), pp. 55-73
- M. Beltrán, *The Influence of Abraham Cohen de Herrera's Kabbalah on Spinoza's Metaphysics*, Brill, Leiden-Boston, 2016
- J. Bennett, *The Enchantment of Modern Life: Attachments, Crossings, and Ethics*, Princeton University Press, Princeton, 2011.
- A. Ben-Zaken, *Cross-Cultural Scientific Exchanges in the Eastern Mediterranean*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore, 2010.
- A. Berliner, *Censur und Confiscation hebräischer Bücher im Kirchenstaate. Auf Grund der Inquisitions-Akten in der Vaticana und Vallicellana*, Berlin, 1891.
- M. Bermúdez-Vázquez, "La influencia del pensamiento judeo-cristiano en Michel de Montaigne, Giordano Bruno y Francisco Sánchez", *Asociación de Estudios de Ciencias Sociales y Humanidades, Ámbitos* 23 (2010), pp. 22-24.
- L. Bianchi, *Pour une histoire de la "double vérité"* (Conférences Pierre Abélard), éd. Vrin, Paris, 2008.
- R.G. Blackwell, *Galileo, Bellarmine, and the Bible*, Notre Dame, University of Notre Dame Press, 1991.
- K.P. Bland, "Elijah del Medigo's Averroist Response to the Kabbalahs of Fifteenth Century Jewry and Pico della Mirandola", *Jewish Thought and Philosophy* 1 (1991), pp. 23-26.
- P. Bloch, "Ein vielbegehrter Rabbiner des Rheingaues, Juda Mehler Reutlingen", *Beiträge zur Geschichte der deutschen Juden, Festschrift zum siebenzigsten Geburtstage Martin Phillipsons*, Leipzig, 1916.
- Idem, "Die Kabbalah auf ihrem Höhepunkt und ihre Meister", *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums* 49 (N. F. 13), H. 3/4 (März/April 1905), pp. 132-133
- P.R. Blum, *Aristoteles bei Giordano Bruno, Studien zur philosophischen Rezeption*, Fink Verlag, Munich, 1980.
- Idem, *Giordano Bruno*, C.H. Beck Verlag, Munich, 1999.
- J. Bouveresse, « *La philosophie d'un anti-philosophe : Paul Valéry* », in *Essais IV. Pourquoi pas des philosophes ?*, Marseille, Agone, 2004.
- M. Borýsek, *A collection of legislative statutes as a source for the assessment of laymen's legal authority in a Jewish community in Venetian Crete*, Fitzwilliam College, 2015.
- M. Breuer & M. Graetz, *German-Jewish History in Modern Times*, vol. 1 – *Tradition and Enlightenment, 1600-1780*, Columbia University Press, New-York, 1996.
- J. Brown, *New heavens and a new earth: the Jewish reception of Copernican thought*, Oxford University Press, New York, 2013.

- J. Brożek, *Wybór Pism*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warsaw, 1956.
- A. Buchholtz, *Geschichte der Juden in Riga bis zur Begründung der Rigischen Hebräergemeinde im J. 1842*, Kymmell, Riga, 1899.
- P. Burke, "Early Modern Venice as a Center of Information and Communication", in *Venice Reconsidered: The History and Civilization of an Italian City-State, 1297–1797*, J. Martin, D. Romano (eds.), Johns Hopkins University Press, Baltimore, 2000, pp. 389-419.
- Ł. Burkiewicz *The Cypriot Jews Under the Venetian Rule (1489–1571)*, Scripta Judaica Cracoviensia, Kraków, 2008, vol. VI, pp. 49-61.
- J.J. Bylebyl, "The School of Padua: humanistic medicine in the 16th century", in Charles Webster (ed.), *Health, Medicine and Mortality in the Sixteenth Century*, Cambridge University Press, Cambridge, 1979.
- A. Callinicos, « Alain Badiou et Slavoj Žižek ou les nouveaux théoriciens de la dialectique ? », *Actuel Marx*, vol. 43, no. 1, 2008, pp. 154-162.
- P. Canart, "Jean Nathanaël et le commerce des manuscrits grecs à Venise au XVIème siècle," in *Venezia centro di mediazione tra Oriente e Occidente (secoli XV–XVI) aspetti e problemi*, H.G. Beck, M. Manoussacas, A. Pertusi (eds.), L.S. Olschki, Florence, 1977, vol. 2, pp. 417–438.
- E. Carmoly, *Histoire des médecins juifs anciens et modernes*, Volume 1, Société Encyclographique des Sciences Médicales, Bruxelles, 1844.
- J.H. Chajes, *Spirit Possession and the Construction of Early Modern Jewish Religiosity* (Ph.D.), Yale University, 1999.
- M.S. Cherry, *Creation, Evolution and Jewish Thought*, Ph.D. diss., Brandeis University, 2001.
- T. Czacki, *Rosprawa o Zhydakh*, Vilna, 1807.
- H.A. Davidson "Maimonides on metaphysical knowledge", *Maimonidean Studies* 3 (1992), pp. 49-103.
- B. Dooley, *The Social History of Skepticism: Experience and Doubt in Early Modern Culture*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1999.
- Y. Dweck, *The Scandal of Kabbalah - Leon Modena, Jewish Mysticism, Early Modern Venice*, Princeton University Press, Princeton NJ, 2011.
- O. Elior, "'The Conclusion Whose Demonstration is Correct is Believed': Maimonides on the Possibility of Celestial Sounds, according to Three Medieval Commentators", *Revue des études juives*, 172 (2013), pp. 283-303.
- M. Engel, "Elijah Delmedigo", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2019 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL: <https://plato.stanford.edu/archives/spr2019/entries/delmedigo/> (last visited on January 2021)

- Idem, *Elijah Del Medigo and Paduan Aristotelianism : Investigating the Human Intellect*, Bloomsbury Academic, London, 2016
- A. Eusterschulte & H. Hufnagel (eds.), *Turning Traditions Upside Down: Rethinking Giordano Bruno's Enlightenment*, Central European University Press, Budapest (Hungary), 2013.
- S. Feldman, "The Theory of Eternal Creation in Hasdai Crescas and Some of his Predecessors", *Viator* II (1980), pp. 289-320.
- D.E. Fishman, *Science, Enlightenment and Rabbinic Culture in Belorussian Jewry 1772-1804*, UMI, 1985.
- D. Friedman, "Joseph Shlomo Delmedigo", *Medical Leaves* IV (Chicago, 1942), pp. 83-95.
- J. Garrabé & Germàn Berrios, "Montalto Philoteus Elianus (1557–1616)", *Annales Médico-psychologiques, revue psychiatrique* 173, 10 (December 2015), pp. 892–899
- H. Gatti, *Giordano Bruno and Renaissance Science*, Cornell University Press, Ithaca (New-York), 2002.
- L. Geiger, *Abraham Geiger's Nachgelassene Schriften*, vol. 2, L.Gerschel, Berlin, 1875.
- A. Geiger, *Leon da Modeina – Rabbiner zu Venedig (1571-1648) und seine Stellung zur Kabbalah, zum Talmud und zum Christenthume*, Breslau, 1856.
- R. Goetschel, *Meir ibn Gabbay – Le Disours de la Kabbale Espagnole*, Peeters, Leuven, 1981
- H. Goldwurm, *The Early Acharonim: Biographical Sketches of the Prominent Early Rabbinic Sages and Leaders from the Fifteenth-seventeenth Centuries*, Artscroll-Mesorah Publications, New-York, 1989.
- H. Graetz, « *Der geradsinnige Denker* » (*Geschichte der Juden von den Anfängen bis auf die Gegenwart*, vol. X, Berlin, 1896.
- J. Greisch, "Identité et différence dans la pensée de Martin Heidegger: le chemin de l'ereignis", *Revue des Sciences philosophiques et théologiques*, vol. 57, no. 1 (Janvier 1973), pp. 71-111.
- P.F. Grendler, *The Roman Inquisition and the Venetian Press, 1540–1605*, Princeton University Press, Princeton, 1977
- H.J. Hames, "Elia Del Medigo: An Archetype of the Halachic Man?", *Traditio*, vol. 56 (2001), pp. 215-217
- Z. Harvey, "A Third Approach to Maimonides' Cosmogony-Prophetology Puzzle", *The Harvard Theological Review*, vol. 74, no. 3 (Jul., 1981), pp. 294-297.
- Idem, *Physics and Metaphysics in Hasdai Crescas*, J.C. Gieben, Amsterdam, 1998.

- D. Harrán “Joseph Solomon Delmedigo”, *The New Grove Dictionary of Music and Musicians* online (ed. L. Macy), <https://doi.org/10.1093/gmo/9781561592630.article.42444> (last visited on 20 January 2021).
- Idem, *Three Early Modern Hebrew Scholars on the Mysteries of Song*, Brill, Leiden, 2014
- M.R. Hayoun & A. de Libera, *Averroès et l'averroïsme*, Que sais-je, PUF, Paris, 1991
- M.R. Hayoun, *Eliya Delmédigo, Examen de la religion – Le testament philosophique du judaïsme à la veille de l'expulsion*, éd. du Cerf, Paris, 1992.
- M. Heidegger, *Was Heisst Denken?*, M. Niemeyer, Berlin, 1954
- S.A. Horodezky, *Mystisch-religiöse Strömungen unter den Juden in Polen im 16.-18. Jahrhundert*, G. Engel, Leipzig, 1914.
- M. Idel, “Printing Kabbalah in sixteenth-century Italy”, *Jewish Culture in Early Modern Europe; Essays in Honor of David B. Ruderman*, Hebrew Union College Press, 2014, pp. 85-96
- Idem, "Conceptualizations of Music in Jewish Mysticism", in Lawrence Sullivan (ed.), *Enchanting Powers : Music in the World's Religions*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1997, pp. 159-188.
- Idem, “Differing Conceptions of Kabbalah in the Early 17th Century,” *Jewish Thought in the Seventeenth Century*, Isadore Twersky and Bernard Septimus (eds.), Harvard University Press, Cambridge, MA, 1987, pp. 185–187
- H. Infeld, *La Torah et les sciences ou mille années de controverses*, Maor Yossef, Jerusalem, 1991.
- M. Infelise, “Le marché des information à Venise au 17e siècle”, in *Gazettes et information politique sous l'Ancien Régime*, H. Duranton, P. Rétat (eds), Presses Universitaires de Saint-Etienne, Saint-Etienne, 1999, pp. 117–128
- M. lowry, *The World of Aldus Manutius: Business and Scholarship in Renaissance Venice*, Cornell University Press, Ithaca, 1979.
- J. Israel, *European Jewry in the Age of Mercantilism, 1550-1750*, Oxford, 1985.
- D. Jütte, *Das Zeitalter des Geheimnisses: Juden, Christen und die Ökonomie des Geheimen (1400-1800)*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2011, pp. 256-259.
- M. Keiserling, « Aus Briefen », *Jüdische Zeitschrift für Wissenschaft und Leben* IX (Breslau, 1871), pp. 135-136.
- M. Kizilov, “Karaites Physician Ezra ben Nisan ha-Rofe of Troki (1595–1666): A Karaite Physician in Legend and History”, *Leipziger Beiträge zur jüdische Geschichte und Kultur* 1 (2003), pp. 10–83.
- K. Koltun-Fromm, *Abraham Geiger's Liberal Judaism: Personal Meaning and Religious Authority*, Indiana University Press, 2006.
- L. Koppelman, *Gal-Ed, Grabschriften des prager israelitischen alten Friedhofs*, Prag, 1856.

- Y. Tz. Langerman, "Yosef Shlomo Delmedigo's Engagement with Atomism", *Jewish Culture in Early Modern Europe; Essays in Honor of David B. Ruderman*, Hebrew Union College Press, 2014, pp. 129-133.
- Idem, "Proclus Revenant: The (Re-)Integration of Proclus into the Creationism-Eternalism Debate in Joseph Solomon Delmedigo's (1591–1655) *Novelot Hokhma*", in Danielle Layne & David D. Butorac (eds.), *Proclus and his Legacy*, De Gruyter, Berlin, Boston, 2017, pp. 375-390.
- D.J. Lasker, « Eastern European Karaite Attitudes towards Modern Science », *Aleph* vol. 10, No. 1 (2010), pp. 118-136
- R.N. Lauer, *Colonial Justice and the Jews of Venetian Crete*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2019
- Idem, "Cretan Jews and the First Sephardic Encounter in the fifteenth century", *Mediterranean Historical Review* vol. 27, no. 2 (December 2012), pp. 129–140.
- Idem, "In Defence of Bigamy: Colonial Policy, Jewish Law and Gender in Venetian Crete", *Gender & History*, 29 (2017), pp. 570-588.
- J.J. Lerski, Piotr Wróbel, Richard J. Kozicki, *Historical Dictionary of Poland, 966-1945*, Greenwood Publishing, Westport, Connecticut, 1996
- G. Licata, *La via della ragione - Elia del Medigo e l'averroismo di Spinoza*, Spinozana, edizioni Eum, Università di Macerata, Macerata, 2013
- S. Lippi, "La magie « scientifique » à la Renaissance: un paradoxe ?", in « La pensée magique », *Cliniques Méditerranéennes* 85/1 (2012), p. 77-89
- E.P. Mahoney, "Giovanni Pico della Mirandola and Elia del Medigo, Nicoletto Vernia and Agostino Nifo", in *Giovanni Pico della Mirandola: Convegno internazionale di studi nel cinquecentesimo anniversario della morte (1494-1994)*, ed. G. C. Garfagnini (Rome, 1997), vol. 1, pp. 136-37
- D. Malkiel, "The Reggios of Gorizia: Modernization in Micro", in: *Society, Economy and Culture in the Mediterranean Lands, 1550–1850*, E. Horowitz and M. Orfali (eds.), Bar-Ilan University, Ramat Gan, 2002, pp. 67–84.
- Idem, "New Light on the Career of Isaac Samuel Reggio", in *The Jews of Italy. Memory and Identity*, B. Garvin & B. Cooperman (eds.), University Press of Maryland, Bethesda, 2000, pp. 276–303.
- Idem, "Leon Modena's Altercation with his Erstwhile Pupils", *The Lion Shall Roar: Leon Modena and his World*, ed. David Malkiel, Yad Ben-Zvi, Jerusalem, 2003, pp. 63-84.
- J. Margolin, "Sur quelques usages de la cryptographie à la Renaissance", in F. Laroque (ed.), *Histoire et secret à la Renaissance*, Presses Sorbonne Nouvelle, Paris, 1997, pp. 131-144.
- A. Marx, "La gématrie comme technique de composition dans la Bible hébraïque", *Revue d'histoire et de philosophie religieuses*, 94e année n°1 (Janvier-Mars 2014), pp. 51-61.

- F. L. Maschietto, *Elena Lucrezia Cornaro Piscopia (1646–1684): The First Woman in the World to Earn a University Degree* (trans. by J. Vairo and W. Crochetiere), Philadelphia: Saint Joseph's University Press, 2007.
- R. Meroz, "Contrasting opinions among the Founders of R. Israël Saruq's School" in *Expériences et écritures mystiques dans les religions du Livre*, P.B. Fenton & R. Goetschel (ed.), Leiden-Boston-Köln, 2000, pp. 191-202.
- E.T. McMullen, "Galileo's condemnation: The real and complex story", *Georgia Journal of Science* 61(2), 22 June 2003, Georgia Academy of Science, Auburn GA, Article 2.
- P.E. Miller, "Spiritual and Political Leadership among Nineteenth-Century Crimean Karaites", *World Congress for Jewish Studies* 11, Division B, vol. 3 (1994), pp. 2–3
- A.L. Motzkin, "Elia Del Medigo, Averroes, and Averroism", *Italia* 6 (1987), pp. 7-19
- B. Munoz, *La philosophie morale de Giordano Bruno. Liberté et infini*, éditions L'Harmattan (coll. Ouverture Philosophique), Paris, 2014.
- A. Neher, "Copernicus in the Hebraic Literature from the Sixteenth to the Eighteenth Century", *Journal of the History of Ideas* 38, No. 2 (April-June, 1977), pp. 211-226
- Idem, *David Gans (1541-1613), disciple du Maharal de Prague, assistant de Tycho Brahe et de Jean Kepler*, éd. Klincksieck, Paris, 1974
- B. Ogren, *The Beginning of the World in Renaissance Jewish Thought - Ma'aseh Bereshit in Italian Jewish Philosophy and Kabbalah, 1492–1535*, Brill, Leiden-Boston, 2016
- A. Papadia-Lala, "The Jews in early modern Venetian Crete: community and identities", *Mediterranean Historical Review* vol. 27, no. 2 (December 2012), pp. 141–150.
- M.A. Pinocherrio, *The Galileo Affair: A Documentary History*, Berkeley, University of California Press, 1989.
- J.I. Pfeffer, "Authorship in a Hebrew Codex ...Ms 199: Tracing Two Lost Works by Delmedigo", *Christ Church Library Newsletter*, Vol.6, Issue 3 (2010), pp. 1-6
- L. Pon & C. Kallendorf (eds.), *The Books of Venice*, La Musa Talia, Venice, 2009
- N. Porges, "Elie Capsalie et sa chronique de Venise", *Revue des Etudes Juives* 76-77 (1923), pp. 20-40.
- S. Pulver, "The Life, Times and Educational Beliefs of an Early Seventeenth Century Jewish Philosopher Joseph Solomon Delmedigo (1591-1655)", *European Judaism: A Journal for the New Europe*, vol. 26, no. 2 (Autumn 1993), pp. 31-34
- Idem, *Selected Mathematical Paradoxes in the Scientific Works of Joseph Solomon Delmedigo*, Columbia University, 1983.
- J. & B. Prijs, *Die Basler hebräischen Drucke (1492-1866)*, Universität Basel. Bibliothek, Olten, Urs-Graf, 1964

- D. Raines, "Office Seeking, *Broglia*, and the Pocket Political Guidebooks in *Cinquecento and Seicento Venice*", *Studi Veneziani* 21 (1991), pp. 137-194.
- J.O. Riedl, *A catalogue of Renaissance philosophers (1350-1650)*, Marquette University Press, Milwaukee, 1940
- J. Rocchi, *Giordano Bruno*, éd. André Versaille, Paris, 2011
- C. Roth, *History of the Jews in Italy*, Philadelphia, 1946
- I. Rowland, *Giordano Bruno: filósofo y hereje*, Editorial Ariel Barcelona, 2010
- D. Ruderman, "Three Contemporary Perceptions of a Polish Wunderkind of the Seventeenth Century", *AJS Review*, Vol. 4 (1979), pp. 143-163.
- S. Sadik, « La doctrine de la double-vérité dans la pensée philosophique de Rabbi Isaac Albalag », *REJ* 173, n° 3-4 (juillet-décembre 2014), pp. 405-434
- Giuseppe Salvaggio, *L'Homme dans l'Univers infini de Giordano Bruno* (M.A.), Université catholique de Louvain - Institut Supérieur de Philosophie, Louvain-la-Neuve, 1992
- G. Sarfatti, "Un discepolo di Galileo: Josef Shelomò Delmedigo", *La Rassegna Mensile di Israel*, terza serie, vol. 36, no. 7/9 (Luglio - Settembre 1970), pp. 363-371.
- J.-P. Sartre, *Qu'est-ce que la littérature?*, éd. Gallimard, Paris, 1948
- S. Schreiner, "Delmedigos Bild der Polnisch-Litauischen Juden-Erfahrungen aus fünf Jahren", *Studia Judaica* 2, no. 4 (1999), p. 165–183.
- Idem, "Josef Shelomo Delmedigos Aufenthalt in Polen-Litauen" in *An der Schwelle zur Moderne. Juden in der Renaissance*, ed. by Giuseppe Veltri and Annette Winkelmann, Brill, Leiden & Boston, 2003, pp. 207–232
- L. Schlamm, « Rudolf Otto and Mystical Experience », *Religious Studies* vol. 27, no. 3 (Sept., 1991), pp. 389-398
- G. Scholem, s.v. 'BACHARACH, NAPHTALI BEN JACOB ELHANAN in *ENCYCLOPAEDIA JUDAICA*, F. Skolnik, M. Berenbaum (eds.), *Second Edition*, Volume 3, p. 34, Macmillan Reference, Farmington Hills, Michigan, 2007.
- E. Schreiber, *Reformed Judaism and Its Pioneers: A Contribution to Its History*, Harvard University, 1892, pp. 377-378
- D.G. Di Segni, "Da «Rabbi» Galileo a Copernico «primogenito del Satan»: le diverse reazioni del mondo Ebraico alla rivoluzione astronomica", *La Rassegna Mensile di Israel*, vol. 76, no. 3 (settembre-dicembre 2010), pp. 146-176.
- M.B. Shapiro, *The Limits of Orthodox Theology – Maimonides' Thirteen Principles Reappraised*, The Littman Library of Jewish Civilization, Oxford (Portland, Oregon), 2004.
- S. Shatil, "The Doctrine of Secrets of "Emeq Ha-Melech"", *Jewish Studies Quarterly* 17, no. 4 (2010), pp. 358-395

- J. Shatzky, "On Jewish Medical Students of Padua", *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences* 5, no. 4 (1950), pp. 444-47
- J. Sheehan, "When was Disenchantment? History and the Secular Age", in Michael Warner et al. (eds.), *Varieties of Secularism in a Secular Age*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 2010, pp. 217–242
- M. Ben-David Sheer, "Delmedigo's *Sefer Elim* as a Hebrew Source on Music Theory", Unpublished M.A. Thesis, University of Chicago, IL, 1972.
- A. Singer, *The Jewish Encyclopedia: A Descriptive Record of the History, Religion, Literature, and Customs of the Jewish People from the Earliest Times to the Present Day*, New-York, 1906, vol. 2.
- P. Siwek, *Spinoza et le pantheisme religieux*, Desclee de Brouwer, Paris, 1937
- D.M. Swetschinski, *Portugese Jewish Merchants of seventeenth-century Amsterdam social profile* (Ph.D.), Brandeis University, Waltham, 1980
- B. Tercatin & Lucian-Zeev Herşcovici, *Prezențe rabinice în perimetrul românesc : secolele XVI-XXI*, Hasefer, București, 2008
- R. Tuori, "“The One Who Defeats the Power of the Stars”: Medieval Exegetics in Polish-Lithuanian Karaite Poetry", in *Exegesis and Poetry in Medieval Karaite and Rabbanite Texts* (Karaite Texts and Studies, vol. 9), Joachim Yeshaya and Elisabeth Hollender (eds.), Brill, Leiden-Boston, 2016, pp. 271–275
- G. Vajda, "Isaac Barzilay. — Yoseph Shlomo Delmedigo (Yashar of Candia), 1974 (Studia Post-Biblica, XXV)", *Revue des études juives*, vol. 134, n°3-4 (juillet-décembre 1975), pp. 149-151.
- Idem, "Conférence de M. Georges Vajda", *École pratique des hautes études, Section des sciences religieuses* 83 (1974-1975), Paris, pp. 169-171
- F. de Vivo, *Information and Communication in Venice: Rethinking Early Modern Politics*, Oxford University Press, Oxford, 2007.
- B. Weinryb, "Wo und wann ist Joseph Delmedigo gestorben?", *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums*, Jahrg. 74 (N.F. 38), H. 1/2 (Januar-Februar 1930), pp. 41-43.
- C. Wiese, W. Homolka & T. Brechenmacher (eds.), *Jüdische Existenz in der Moderne - Abraham Geiger und die Wissenschaft des Judentums*, coll. Studia Judaica 57, De Gruyter, Berlin-Boston, 2013
- B. Wilson, *The World in Venice: Print, the City, and Early Modern Identity*, University of Toronto Press, Toronto, 2005
- J. Zaganiaris, « Qu'est-ce que les « Contre-Lumières » ? », *Raisons politiques*, vol. 35, no. 3, 2009, pp. 167-183
- F. Zampieri, A. Zanatta, M. Elmaghawry, M.R. Bonati & G. Thiene, "Origin and development of modern medicine at the University of Padua and the role of the "Serenissima" Republic of Venice", *Global cardiology science & practice*, 2013 (2), pp. 149–162.

TABLE OF CONTENTS

1. Introduction	6
2. On Yashar's personality	7
2.1 Familial background	7
2.2 His entourage	10
2.3 Studies, formation, travels and competences	12
2.3.1 Studies.....	12
2.3.2 Languages and passages.....	14
2.3.3 From East to West.....	16
2.3.4 Rabbinical Judge in Amsterdam and Hamburg	18
2.3.5 From Frankfurt to Prag : a wandering physician	20
2.3.6 Formation and competences.....	22
2.4 Works.....	24
2.4.1 Sefer Elim	27
2.4.2 Sefer Ta'alumot H'okhma	30
2.4.3 Unprinted Works.....	32
2.5 Relations and Attitude towards Non-Jews and Karaites.....	36
3. Yashar and the Kabbalah – research status	42
3.1 The different critiques.....	42
3.2 The Kabbalists critiques.....	43
3.2.1 Emek HaMelekh's critique	44
3.2.2 RaMaZ's critique	45
3.3 The esoteric conception	47
3.3.1 The « Geigerian myth » and its spread	49
3.4 The Chronological Theory	58
3.5 Yashar as a Renaissance Man	59
3.6 The Synthetic Approach: Yashar as a Philosophical-Kabbalist	62
4. Re-examination in light of the Writings and Views of Yashar	65
4.1 Some introduction.....	66
4.2 Epistemology and the Boundaries of Knowledge.....	67
4.3 What is Faith ?	72
4.4 Some thoughts about the Creation of the World and its Purpose	74
4.5 A Kabbalistical Philosophy ?.....	80
5. Conclusion and summary	84
6. Bibliography	86
TABLE OF CONTENTS.....	102
ABSTRACT.....	103

ABSTRACT

This study is devoted to a re-examination of the attitude of Rabbi Yossef Shlomo Delmedigo (Yashar of Candia) to Kabbalah on the one hand and Philosophy on the other, both in terms of his context and environment, and in terms of his doctrine that appears in his published writings. Rabbi Delmedigo was a fascinating and colorful figure: a descendant of an important family of doctors and rabbis from the island of Crete [Candia] when it was under the rule of the Venetian monarchy. At a young age, he studied various studies, and eventually became one of Galileo Galilei's student in Italy. Later on, he became a brilliant scientist, philosopher and doctor. At the same time, he was also a rabbinical figure, ordained as a rabbinical judge («dayan»). He went through many places in his life, collected a lot of books, and even wrote himself a significant number of works. But, alas, most of his books have been lost (and some are still in manuscript). One of Rabbi Delmedigo's books, "Matzref LaH'okhma" praises the wisdom of the Kabbalah: half rejects the anti-Kabbalistic "claims" of the book "Beh'inat HaDat" written by Rabbi Elia Delmedigo, a member of Yashar's family, and the other half - out of a desire to prove the authority of Kabbalah - examines, among other things, the places where Rabbi Yosef Caro in his Beit Yosef relies on the Zohar and the Kabbalah. This book «provoked» Rabbi Yehuda Aryeh Modena, a contemporary of Yashar, to claim that it was a disguised anti-Kabbalistic book. Avraham Geiger, the founder of Reform Judaism - following an hand-written letter he found condemning the Kabbalah and attributed to the Yashar, also asserted that Yashar was hiding his true views. Graetz, Zinberg and many others were also drawn to this direction, which has so spread, that it was very difficult for Isaac Barzilay in his monograph on Yashar, published in 1974, to break free from this perception (which I called the «Geigerian myth»), as emphasized by prof. David Ruderman, who also noted that this claim is incorrect in its historical context and that Geiger's letter was forged, but still, he argued, it needs a comprehensive research.

This study suggests that historically and sociologically, the perception of the categories of 'science' and 'Kabbalah' as contradictory fields is not relevant in the time and place of Yashar, and that, therefore, the matter should be examined in the eyes of Yashar himself, in light of his printed writings. Also, from a literary point of view, a comprehensive explanation has been proposed uniting the various texts of Yashar into a uniform but complex conception. I also argue that Yashar produced a kind of synthesis between the Kabbalistic and the philosophical language (which I called «Philosophical-Kabbalah»). To examine this, several metaphysical issues in the teachings of Yashar were investigated.

BEN-GURION UNIVERSITY OF THE NEGEV
THE FACULTY OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES
DEPARTMENT OF JEWISH THOUGHT

YASHAR OF CANDIA, A KABBALISTIC PHILOSOPHER?
On Rabbi Yoseph Shlomo Rofeh Delemdigo's relationship
towards Kabbala and Philosophy

THESIS SUBMITTED IN PARTIAL FULFILLMENT OF THE
REQUIREMENTS FOR THE MASTER OF ARTS DEGREE (M.A.)

SAMUEL ELIKAN

UNDER THE SUPERVISION OF DR. SHALOM SADIK

Signature of student: Date: 08/10/2021

Signature of supervisor: Date: 19/10/2021

Signature of chairperson
Of the committee for graduate studies: Date: 20.10.21

October, 2021

BEN-GURION UNIVERSITY OF THE NEGEV
THE FACULTY OF HUMANITIES AND SOCIAL
SCIENCES
DEPARTMENT OF JEWISH THOUGHT

YASHAR OF CANDIA, A KABBALISTIC
PHILOSOPHER?

On Rabbi Yoseph Shlomo Rofeh Delemdigo's relationship
towards Kabbala and Philosophy

THESIS SUBMITTED IN PARTIAL FULFILLMENT OF THE
REQUIREMENTS FOR THE MASTER OF ARTS DEGREE (M.A.)

SAMUEL ELIKAN

UNDER THE SUPERVISION OF DR. SHALOM SADIK

October, 2021